

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK XXXIV. ÉVFOLYAM 4. SZÁM

Budapest légiháborús tűzkeresztsége

Olasz Lajos tanulmánya lapunk 102. oldalán

nka

– MMXXII TÉL –

BELVEDERE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Főszerkesztő KISS GÁBOR FERENC

Szerkesztőbizottság PÁSZKA IMRE (elnök), JANCSÁK CSABA, KISS GÁBOR FERENC,
MARJANUCZ LÁSZLÓ, NAGY TAMÁS, NÓTÁRI TAMÁS, RÁCZ LAJOS

Tanácsadó testület ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR, BANGÓ JENŐ, CSABA LÁSZLÓ,
GARDA DEZSŐ, GEBEI SÁNDOR, JOHN GOODWIN, PAPP SÁNDOR,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZELÉNYI IVÁN, UTASI ÁGNES, VERES VALÉR

Szerkesztők HALMÁGYI MIKLÓS, MIKLÓS PÉTER, NAGY GÁBOR DÁNIEL,
PLUGOR RÉKA, SZÓTS ZOLTÁN OSZKÁR

Munkatársak DÁVID BENJÁMIN, FLOUTIER JEREMY, GATTI BEÁTA,
GAUSZ ILDIKÓ, KÓSA MAJA, LENGYEL ÁDÁM, SÁNTA TAMÁS

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

Számunk az EIKKA Alapítvány, az Emberi Erőforrások Minisztériuma, a Dél-magyarországi Pedagógiai Alapítvány, a Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei és Szegedi Csoportja, a Nemzeti Kulturális Alap, a Petőfi Kulturális Ügynökség, a Szegedi Tudományegyetem Polgáriairt Alapítvány, az SZTE Bölcsészettudományi Kar, az SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, az SZTE Alkalmazott Társadalomismereti és Kisebbségpolitikai Intézet és az SZTE Történettudományi Intézet támogatásával készült.

A Belvedere Meridionale online elérhető itt:
www.belvedere.meridionale.hu

Alap tanulmányokat, interjúkat, ismertetéseket és kritikákat közöl a történelem és a társadalomtudományok köréből. Aközlésre benyújtott cikk még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet. A benyújtott és a lap jellegének megfelelő írásokat két, a szerző számára ismeretlen szakmai lektor bírálja el. A két lektor véleményének figyelembevételével a szerkesztőség döntést hoz a megjelentetésről, melyet a szerzővel közöl.

A folyóirat megjelenik évente négy alkalommal: tavasszal, nyáron, ősszel és télen.

A szerkesztőség címe: 6725 Szeged, Hattyas sor 10. Tel.: +36/62-546-252

E-mail: foszerkeszto@belvedere.hu

Kiadja a Belvedere Meridionale Kft.

Technikai szerkesztő: Szabó Erik, s-Paw Bt.

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

Tartalom

TANULMÁNYOK

HUNYADI SÁNDOR

Választott esztergomi érsekek az 1270-es években: Benedek és Kán nembeli Miklós

The elected archbishops of Esztergom in the 1270s: Benedek and Nicholas of the Kán kindred

DOI 10.14232/belv.2022.4.1.....5

FARKAS CSABA

Család és politika az Anjou-korban: Lackfiak és Szécsiek (1308–1359)

Family and Policy in Angevin era: Lackfi's and Szécsi's (1308–1359)

DOI 10.14232/belv.2022.4.2.....18

THOROCZKAY GÁBOR

Az esztergomi Szent Tamás-prépostság története a 14. század közepéig.

(Adalékok a magyarországi püspöki székhelyeken működő társaskáptalanok históriájához)

The history of the Saint Thomas-provostship in Esztergom until the middle of the 14th century

(Additions to the history of the collegiate chapters in the episcopal seats of Hungary)

DOI 10.14232/belv.2022.4.3.....46

KIS IVÁN

A huszita betörés a Magyar Királyságba 1428 februárjában

The raid of the Hussites to the Kingdom of Hungary in February 1428

DOI 10.14232/belv.2022.4.4.....56

FÓTI MIKLÓS – PÁNYA ISTVÁN

Bács mezőváros középkori és kora újkori térszerkezete

The urban spatial structure of the medieval and early-modern-period Bács town

DOI 10.14232/belv.2022.4.5.....73

OLASZ LAJOS

Budapest légiháborús tűzkeresztsége

The Baptism of Fire in the Air War of Budapest

DOI 10.14232/belv.2022.4.6.....102

CSEH VALENTIN

Egy 1944-es jelentés a magyar olajiparról

A report on the Hungarian oil industry in 1944

DOI 10.14232/belv.2022.4.7.....119

TÉKA

A. GERGELY ANDRÁS

Gyermekélet egykor és ma történeti- és jelenkutatásban

Child-life in former times and now in the historical research

DOI 10.14232/belv.2022.4.8.....134

POÓR PÉTER

Az utolsó sztálinista. Santiago Carrillo élete. Paul Preston könyvéről

The Last Stalinist. The Life of Santiago Carrillo. Review about the book of Paul Preston

DOI 10.14232/belv.2022.4.9.....139

NAGY ZSUZSA

Diákok Sportja – hallgatók egészségtőkéje?

Sport Of Pupils – Health Capital Of Students?

DOI 10.14232/belv.2022.4.10.....147

IN MEMORIAM

Dr. Szegfű László (1942–2022)

DOI 10.14232/belv.2022.4.11.....151

CÍMLAPKÉP:

Jézus Szíve-templom, Budapest.

A felvétel az 1942. szeptember 4-i bombatámadás után készült.

Fortepan / Lissák Tivadar

HUNYADI SÁNDOR

hunyadi.sanyi93@gmail.com

PhD-hallgató (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola)

Választott esztergomi érsekek az 1270-es években: Benedek és Kán nembeli Miklós

The elected archbishops of Esztergom in the 1270s:
Benedek and Nicholas of the Kán kindred

ABSTRACT

The archbishops of Esztergom always had an important place amongst the Hungarian historical researches due to their ecclesiastical and political role. In my writing, I will have a look at the origin and the early career of Benedek and Nicholas of the Kán kindred, the archbishop election of 1273, and their short careers as prelates. Through Nicholas, we can follow the career of a prelate who came from one of the greatest families, contrary to Benedek, who had a literary career in the church and in the court. The reasons behind the unsuccessful archbishop election in the 1270s are the weakened royal authority and the lack of an agreement on who to elect. The latter is also proven by Nicholas' first and short role as an archbishop.

KEYWORDS

Archdiocese of Esztergom, Archbishop of Esztergom, 13th century

DOI 10.14232/belv.2022.4.1

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.4.1>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Hunyadi Sándor (2022): Választott esztergomi érsekek az 1270-es években: Benedek és Kán nembeli Miklós. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 4. pp 5–17.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)
www.belvedere-meridionale.hu

Az esztergomi érsekek mindig is kiemelt helyett foglaltak el a hazai kutatásban mind egyházi, mind politikai szerepük révén, történelmünk megkerülhetetlen szereplőinek tekinthetjük őket. A jelen írásom tárgyát képező Benedek és Kán nembeli Miklós választott esztergomi érsekekkel sincs másképp, pályájuk nem ismeretlen a hazai kutatás előtt, elsősorban a Knauz Nándor,¹ valamint Beke Margit² által készített életrajzok révén. A két esztergomi érsekről készült életrajzok azonban jelentősen különböznek az érsekek megválasztását illetően. A Beke Margit által közölt életrajzok szerint Kán nembeli Miklóst 1273-ban, míg utódját Benedeket 1274-ben választották meg esztergomi érseknek, jelenleg is ez a nézet számít mérvadónak napjaink szakirodalmában.³ Ezzel szemben Knauz Nándor kiemelte, hogy bár Kán nembeli Miklós erőszakkal szerezte meg az esztergomi érsekséget, a káptalan egy része – legalábbis XXI. János pápa 1277. évi és III. Miklós 1278. évi oklevele szerint – Benedeket választotta meg érsekké.⁴ Hasonlóan látta az érsekválasztást Balics Lajos, Fraknói Vilmos és Szabó Károly is.⁵ Ezirányú véleményüknek manapság kevés lenyomata van, az 1273. évi kettős érsekválasztás még historiográfiai érdekességként sincs említve sem a korszakkal foglalkozó szakirodalomban, sem a Benedek vagy Kán nembeli Miklós életét valamilyen szempontból taglaló munkákban. Mindezt figyelembe véve talán nem érdektelen a két választott érsekre vonatkozó ismereteink újratárgyalása.

A VÁLASZTOTT ÉRSEKEK SZÁRMAZÁSA

Benedek Zala megyéből származott. Márki Sándor Rajki Benedekként hivatkozik rá, azonban az azonosítás alapját képező 1289. évi oklevélben szereplő, még nagyon is élő Benedek királyi jegyző nem lehet azonos az 1276-ban elhunyt Benedek választott esztergomi érsekkel.⁶ Pór Antal a Nádasdiak közé, illetve a Nádasdiak leszármazottjaként tartotta számon,⁷ de jelenlegi ismereteinket figyelembe véve nem lehet elhelyezni a Nádasdiak egyik ágának családfáján sem. Wertner Mór szerint a dunántúli Lőrente nemzetség tagja,⁸ de Karácsonyi János bebizonyította, hogy ez a kapcsolat hamis dokumentumon alapul.⁹ Mindezek miatt a főpap nemzetségbe sorolása jelenlegi ismereteink szerint lehetetlen.

¹ MES II. 1–19., 22–23., 33–39., 64–69.,

² BEKE 2003a 121–125., BEKE 2003b 125–127.

³ THOROCZKAY 2012. 44.; KOVÁCS 2018. 151–153., BARABÁS 2021. 538–539., THOROCZKAY 2021. 303–304.,

⁴ THEINER I. 322., 324–326.

⁵ SZABÓ 1886. 23.; BALICS 1888. II/1. 411–412.; FRAKNÓI 1901. 80–81.;

⁶ MÁRKI 1892. 145.; HO. I. 78.

⁷ PÓR 1907. 197.

⁸ WERTNER 1900. 407.

⁹ KARÁCSONYI 1995. 809.

Elsősorban Pór Antal és Wertner Mór kutatásainak köszönhetően szerencsésebb helyzetben vagyunk Miklós választott érseket illetően, aki a tekintélyes Kán nemzetség tagja, Gyula fia László nádor, szlavón bán fia,¹⁰ testvérei: Gyula és László, utóbbi később szintén erdélyi vajda.¹¹

BENEDEK ÉS KÁN NEMBELI MIKLÓS PÁLYÁJA ESZTERGOMI ÉRSEKKE VÁLASZTÁSUK ELŐTT

A két leendő érsek közül Benedek tűnik fel korábban a forrásainkban. Őt már IV. Béla udvarában megtaláljuk és 1255–1256-ban *homo regiusként* határjárásban vett részt.¹² Kollányi Ferenc a pécsi egyházmegyéhez kötötte,¹³ 1257-től István herceg kancelláriai jegyzője volt. 1259-től töltötte be István oldalán a hercegi, majd ifjabb királyi alkancellárságot, amely tisztséget az ifjabb király udvarából való távozásig, 1264 október elejéig ellátott.¹⁴ Mivel Benedek később IV. Béla udvarában tűnik fel, őt is azon személyek közé szokás sorolni, akik 1264-ben elhagyták István ifjabb király udvarát.¹⁵ 1270-ben a már trónralépés előtt álló István visszafogadta szolgálatába Benedeket, aki István uralkodása alatt végig királyi alkancellár volt.¹⁶ Emellett több jel is arra mutat, hogy az uralkodó Benedek szolgálatát nagyra értékelte: 1270-ben István többek között Benedeket küldte Brünne II. Ottokárhoz, hogy kössön vele fegyverszünetet,¹⁷ de az alkancellár 1271-ben a cseh támadás visszaverése után is tagja volt annak a követségnek, amelyet V. István küldött Marcheggre a béketárgyalás ügyében. A követségek ellátása mellett Benedek részt vett az egri egyház jogait megállapító vizsgálatok lefolytatásában.¹⁸

Ami Benedek egyházi tisztségeit illeti 1259-ben valkói főesperesként, egy alkalommal pedig mint friesachi prépostot említik forrásaink.¹⁹ 1261–1262-ben szebeni prépost volt,²⁰ majd 1262–1273 között aradi prépost.²¹ Ezt követően 1273 végén lett budai prépost,²² amely tisztségét – mivel a pápák sosem erősítették meg esztergomi érsekségében – haláláig viselte. Ezen tisztségek mellett XXI. János pápa 1277. évi oklevele említi Benedeket mint esztergomi kanonokot

¹⁰ Kán nembeli Gyula fia László tisztségeire lásd ZSOLDOS 2011. 320.

¹¹ PÓR 1888. 140.; PÓR 1891 105–112.; PÓR 1892. 121–125.; WERTNER 1908. 122–129.; Engel Pál genealógiai táblái nem hozzák a Kán nemzetség erdélyi vagy vajdai ágát.

¹² MES II. 33.; CD V/2. 88.; ÁÚO XI. 413., 418.

¹³ KOLLÁNYI 1900. 18.

¹⁴ ZSOLDOS 2007. 39.; ZSOLDOS 2011. 120.

¹⁵ FEJÉRPATAKY 1885. 207.; ZSOLDOS 2007. 38., 89.

¹⁶ ZSOLDOS 2007. 122.; ZSOLDOS 2011. 111.

¹⁷ BALICS 1888. II/1. 400.; RUDOLF (Kézirat) V. István és II. Ottokár (1270–1272). fejezet – ezúton is szeretnék köszönetet mondani Rudolf Veronikának, hogy készülő doktori disszertációjának vonatkozó fejezetét a rendelkezésemre bocsájtotta.

¹⁸ MES II. 38.; PAULER 1899. II. 290., 300.; RUDOLF (Kézirat) V. István és II. Ottokár (1270–1272). fejezet

¹⁹ ÁÚO VII. 507., RA 1757. sz.

²⁰ THOROCZKAY 2012. 44.;

²¹ THOROCZKAY 2021. 303–304.

²² MES II. 38.

az 1273. évi érsekválasztáskor,²³ ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy Benedek esztergomi kanonokságáról ez az egyetlen adatunk.

Kán nembeli Miklós az ifjabb király udvarában már 1264-ben feltűnt,²⁴ aki testvéreivel, Lászlóval és Gyulával ellentétben hű maradt Istvánhoz. 1265-ben tűnt fel erdélyi prépostként,²⁵ Smaragd kalocsai érsek halála után ő lett az ifjabb király kancellárja,²⁶ talán korábbi hűségét értékelendő kerülhetett a bizalmi posztra István udvarában. Egy 1267. évi keltezésű oklevél ugyanakkor már arról tájékoztat, hogy Miklós is elhagyta urát, és átállt IV. Béla oldalára.²⁷ Miklós az erdélyi prépostságát mindvégig megtarthatta, bizonyosan IV. Béla közbenjárásával, de az 1266. vagy 1267. évi távozását követően már nem tért vissza István szolgálatába,²⁸ csak Erzsébet királyné alkancellárjaként bukkant fel 1272-ben, majd IV. László koronázását követően egyértelműen Erzsébet köréhez tartozik, többek között testvéreivel, Kán nembeli Lászlóval és Rátót nembeli Istvánnal.²⁹

Benedek és Kán nembeli Miklós már 1272-ben keresztezte egymás útját. V. István halálát követően ugyanis az addigi alkancellárt, Benedeket az özvegy királyné kegyeltje, Kán nembeli Miklós váltotta az alkancellári tisztségben, hogy aztán 1273. márciusától, amikor is Miklósból néhány hónapra kancellár lett, ismét Benedek töltse be az alkancellári tisztséget egészen haláláig.³⁰

AZ 1273. ÉVI ÉRSEKVÁLASZTÁS ÉS BENEDEK ÉRSEKSÉGE

Türje nembeli Fülöp esztergomi érsek halálát követően,³¹ 1273 januárjában még üresedésben volt az esztergomi szék, de februártól a választás már aktuálissá vált.³² Ahogy tanulmányom bevezetőjében már utaltam rá, az eseményekkel kapcsolatban két eltérő nézet uralkodik történetírásunkban. A Beke Margit féle esztergomi érsekéletrajzok mellett politikatörténet-írásunk is úgy látja, hogy 1273-ban Kán nembeli Miklóst, 1274-ben pedig Benedek – ekkor már – budai prépostot

²³ Theiner I. 322.

²⁴ MES II. 7.

²⁵ HEGYI 2019. 73.

²⁶ ZSOLDOS 2011. 119.

²⁷ CD IV/3. 417.; ZSOLDOS 2007. 99–100.; Megjegyzendő, hogy Szűcs Jenő véleménye szerint Miklós 1264-ben testvéreivel együtt Bélához pártolt. SZÚCS 2002. 176.

²⁸ MES II. 16.

²⁹ ZSOLDOS 2011. 117.; A Beke Margit-féle életrajzban 1264-ben tűnt fel István ifjabb király udvarában, de még ugyanabban az évben átpártolt Erzsébet királynéhoz, akinél a váci püspök kancellársága mellett az alkancellári tisztelet tölthette be. (BEKE 2003a 122.) Ezt az értelmezést hiába keressük az archontológiai sorokban, ugyanis Beke értelmezését sem az általa hivatkozott Pauler Gyula szövege (PAULER 1899. II. 304.), sem a Pauler által hivatkozott Fejérpataky László értelmezése (Fejérpataky 1885. 124.) nem támasztja alá. A probléma gyökere, hogy Beke a Paulernál olvasható „... a szintén hűtelen Miklós prépost, miután V. István kegyébe, kancelláriájába vissza tudott jutni, Erzsébet királynét hódította meg teljesen, úgy hogy az a váci püspök, kancellárja mellé, alkancellárrá fogadta, most pedig a királyi kancelláriába is, mint alkancellár belépett.” mondatot az 1264. év eseményének tekintette, holott az 1264–1272. közötti időszak eseményeit rögzíti egy tömör mondatban, hiszen Miklós csak 1272-ben bukkant fel forrásainkban a királynéi alkancellári poszton.

³⁰ ZSOLDOS 2011. 109., 111–112.

³¹ ZSOLDOS 2011. 81.

³² MES II. 19.; Zsoldos 2011. 82.

választották meg esztergomi érseknek.³³ Ezt az értelmezést támasztják alá az archontológiai sorok adatai is.³⁴ Ugyanakkor az 1273. évi események leírásánál gyakori hivatkozási pont Miklós később összeállított bűnlajstroma is: „A pápai vizsgálat szerint az esztergomi kanonokok fenyegetés hatása alatt választották meg érseknek, azokat egész napon át étlen-szomjan a székesegyházba bezárva tartotta. 6 év alatt egyetlen idézésre sem jelent meg Rómában. Erőszakossága több területen megnyilvánult. Harácsolással, gyűjtogatással, gyilkossággal, műveletlenséggel vádolták.”³⁵

Kán nembeli Miklós vétkeinek felsorolását azért is tartom fontosnak kiemelni, mert éppen az erdélyi prépostot a pápa színe elé megidéző és a vétkeket felsoroló két oklevél őrizte meg számunkra az 1273. évi kettős érsekválasztás emlékét.³⁶ Eszerint ugyanis, mikor Türje nembeli Fülöp halálát követően érsekválasztásra került sor, a káptalan Benedek aradi prépostot választotta meg érseknek, így Miklós – megfelelő káptalani támogatás híján – kénytelen volt erővel behelyezkedni az érsekségbe.³⁷ Az utóbbi értelmezést támogatja Miklós rövid érseksége is, hiszen amennyiben az esztergomi káptalan szabályos körülmények között választotta volna meg esztergomi érseknek, minden bizonnyal jóval nehezebb lett volna posztjáról eltávolítani az önjelölt érseket.

A fentiek tükrében az eseményeket jómagam a következőképpen látom: az 1272 december második felében elhunyt Türje nembeli Fülöp esztergomi érsek utódjául 1273. február 12. és március 1. között választották meg Benedek aradi prépostot, majd Benedek megválasztását követően, de még március 1. előtt Miklós – figyelmen kívül hagyva Benedek *electio*-ját – erővel megválasztotta magát esztergomi érseknek. Az esztergomi érsekség és az esztergomi örökös ispáni cím megszerzése mellett Kán nembeli Miklós lett a kancellár, továbbá a pilisi ispánság is a kezére került. Utóbbi, bár eredetileg királynéi birtok volt, de az 1270-es években kikerült a királyné keze alól és az V. István halálát követő időszakban Gutkeled nembeli Joachim kezére jutott,³⁸ miután 1272 novemberében Kőszegi Henrikkel szövetségbe kibuktatta a hatalomból az özvegy királynét és körét. Erzsébet királyné 1273 március végére a szlávón bánóság feljárlásával megnyerte Kőszegi Henriket, az erdélyi vajda címmel pedig Geregye Miklóst és segítségükkel kibuktatta Gutkeled nembeli Joachimot a hatalomból. Ekkor került a pilisi ispánság Kán nembeli Miklós választott esztergomi érsek kezére, minden bizonnyal Erzsébet jóváhagyásával. Erzsébet királynét és körét azonban 1273 május-júniusának fordulóján kibuktatták a hatalomból, így Kán nembeli Miklóst is eltávolították nemcsak az esztergomi érseki székből, de a kancellári tisztségéből is, a pilisi ispán pedig ismételten Gutkeled nembeli Joachim lett.³⁹

Ezt követően azonban az esztergomi káptalan nem ejtett meg újabb választást, hiszen Benedek személyében már volt választott érseke az egyházmegyének.⁴⁰ Így viszont az az érdekes helyzet áll elő, hogy Benedek 1273. március 1-jétől újra ellátja az alkancellári teendőket és 1273 végétől budai prépost is lesz, de csak 1274. február 22-én bukkan fel az oklevelekben választott

³³ PAULER 1899. II. 307., 315.; SZŰCS 2002. 392.; BEKE 2003a 122.; BEKE 2003b 125.

³⁴ KNAUZ 1863. 9–30.; ZSOLDOS 2011. 82.

³⁵ KRISTÓ 2002. 265.

³⁶ THEINER I. 322.; 324–326.; Az oklevelek Kristó által hivatkozott regesztái is hozzák Benedek érsekségét: ERD. OKM. I. 350., 358. sz.

³⁷ MES II. 17., 22–23.; SZABÓ 1886. 23.; BALICS 1888. II/1. 411–412.; FRANKÓI 1901. 80–81.;

³⁸ ZSOLDOS 2011. 180.

³⁹ SZŰCS 2002. 392–393.

⁴⁰ MES II. 22–23.

esztergomi érsekként.⁴¹ Minden bizonnyal eddig tarthatott, amíg IV. Lászlóval, vagy helyesebben az éppen hatalmon lévő főúri körrel sikerült elfogadtatni érsekségét. Erre utalhat az is, hogy amíg Miklós érsekségével egy időben a kancellári címet is megszerezte, addig Benedek élete végéig alkancellár maradt. Ugyanakkor a méltóságsorokban megfigyelhető hosszúságú üresedésben talán az is közrejátszhatott, hogy Benedek és hívei Miklós érseksége idején a pápasághoz fordultak az erőszakos érsekválasztás eseményei miatt, és talán a Benedek érsekké választását jóváhagyó pápai ítéletre vártak.⁴²

A pápai megerősítés megszerzéséért Benedek 1275-ben két esztergomi kanonokot küldött Rómába, Román barsi főesperest és Fulkus kanonokot. A választott érsek követői azonban csak Zengig jutottak. Zengg és Zára között észrevették, hogy ellenséges erők követik őket – akiket Miklós híveivel szokás azonosítani – és ezért inkább Trauba mentek, majd visszafordultak. Ennek következtében azonban Benedek pápai megerősítése elmaradt.⁴³ 1276 januárjában meghalt X. Gergely pápa, az őt követő pápák pedig csak rövid ideig uralkodtak, így Benedeknek már nem volt lehetősége érseki címének megerősítésére. Pedig az ügyet Rómából is próbálták felgöngyöltetni. Az új pápa, V. Ince Ottobuono ostiai bíboros-püspököt, a későbbi V. Adorján pápát bízta meg, hogy Benedek ügyében a vizsgálatot lefolytassa, követségére azonban V. Ince pápa halála és Ottobuono pápává választása miatt nem került sor.⁴⁴

A választott érsek egyébként is igyekezett jó kapcsolatot fenntartani a Szentszékkal. A pápa megbízta az esztergomi érseket és egyháztartományát, hogy keresztes hadjáratot hirdessenek a Szentföldre, és a résztvevőket kiváltságokban részesítette.⁴⁵ A II. Lyoni Egyetemes Zsinatot követően pedig Magyarországra küldte Gerardus de Mutina pápai szubdiakónust, hogy beszédje az egyházak hatévi jövedelmének a tizedét a Szentföld megsegítésére.⁴⁶ A érsek metropolitai jogait is igyekezett megvédeni. 1276. szeptember 3-án kelt oklevél szerint átengedte a tihanyi apátságot annak minden tartozékával Péter veszprémi püspöknek, de kikötötte metropolitai jogának fenntartását. Cserébe az esztergomi egyház megkapta a veszprémi egyházmegye két Gyermely nevű faluját, a billei és csolnoki plébániák dézsmáját, valamint utóbbiak kápolnáit. A cseré végül ismeretlen okokból, talán éppen a választott érsek halála miatt, nem valósult meg.⁴⁷ A választott érsek budai egyházáról sem feledkezett meg, még 1274 márciusában IV. László megerősítette a budai káptalan II. Andrásztól kapott kiváltságait.⁴⁸ 1276-ban ismét napirendre került IV. Béla lányának, Margitnak a szentté avatási ügye, ekkor V. Ince pápa Lodomér váradi püspökre, Fülöp váci püspökre, Benedek választott esztergomi érsekre, a bakonybéli bencés apátra és Ubertus Blanca veronai kanonokra bízta a kivizsgálás ügyét.⁴⁹ Pontos szerepük

⁴¹ ZSOLDOS 2011. 82.; Így az esztergomi érsekség a méltóságsorokban 1273. jún. 7. és 1274. febr. 22. között üresedésben van.

⁴² FRAKNÓI 1901. 81.

⁴³ MES II. 55.; KOLLÁNYI 1900 19.; BEKE 2003b 125–126.

⁴⁴ <https://delegatonline.pte.hu/search/persondatasheet/id/111> letöltés ideje: 2022-07-14

⁴⁵ MES II. 44.; THEINER I. 316.;

⁴⁶ FRAKNÓI 1901. 166.; BEKE 2003b 126.; Gerardus de Mutina személyére lásd: <https://delegatonline.pte.hu/search/persondatasheet/id/159> letöltés ideje: 2022-07-14

⁴⁷ MES II. 59.; A tihanyi apátság jogállására lásd KISS 2013. 62–63.; Kőszegi Péter veszprémi püspök személyére lásd KÁDÁR 2021.

⁴⁸ MES II. 40.

⁴⁹ MES II. 103.

ugyanakkor történetírásunk előtt ismeretlen, hiszen a kihallgatást és a jegyzőkönyv összeállítását Umberto Bianchi pápai káplán, piacenzai kanonok és de La Corra kánonjogi doktor, veronai kanonok végezték 1276 nyarán és őszén.⁵⁰

Végezetül Benedek nem egészen három évig működött választott érsekként, 1276. november 18-án még feltűnik a méltóságsorokban, de 1277. március 13-án XXI. János pápa már üresedésben lévőként említi az esztergomi érseki széket.⁵¹ Bizonyára a két időpont között hunyt el, nagyobb valószínűséggel 1276-ban, mivel Kán nembeli Miklóst néhány 1276. évi oklevélben választott esztergomi érseknek és alkancellárnak nevezték.

KÁN NEMBELI MIKLÓS „MÁSODIK ÉRSEKSÉGE”

Benedek választott esztergomi érsek halála azonban nem jelentett egyenes utat Kán nembeli Miklós számára az esztergomi érsekséghez. Bár néhány 1276. évi, minden bizonnyal Benedek halála után kelt királyi oklevél méltóságsorában felbukkan mind alkancellárként, mind választott esztergomi érsekként, 1277-ben az esztergomi érsekséget már üresedésben levőként említik, az alkancellári tisztséget pedig Demeter fehérvári prépost látja el.⁵² További források híján nem dönthető el egyértelműen, hogy az esztergomi választott érseki címzés mögött Miklós saját kezdeményezéséről van-e szó, vagy esetleg IV. László támogatásáról. Ugyanakkor – mivel a jelentős kormányzati pozíciókat ekkor a Kőszegi–Gutkeled–Geregye „koalíció” töltötte be⁵³ – joggal feltételezhetjük, hogy Kán nembeli Miklós saját akciójáról lehetett szó. Ezt a nézetet erősítheti az is, hogy az esztergomi káptalan nem ismerte el Miklóst érseknek, hanem új választást ejtett meg és Kőszegi Henrik fia Péter veszprémi püspököt választották meg esztergomi érseknek 1277. március 13-án.⁵⁴ Feltételezhető, hogy Péter veszprémi püspök se bírt elégséges támogatottsággal a királynál, hiszen a méltóságsorokban egyszer se szerepelt választott érsekként.

Véleményem szerint a káptalan saját érdekei mentén döntött Kőszegi Péter mellett. Ennek oka az lehetett, hogy a Benedek megerősítését is folyamatosan gátló Kán nembeli Miklóssal szemben olyan új jelöltet keresett, aki rendelkezik a szükséges erővel – tehát a megfelelő családi háttérrel – ahhoz, hogy felvegye a harcot Kán nembeli Miklóssal. Szintén március 13-án XXI. János pápa Miklóst Rómába idéztette Lodomér váradi püspök által, Miklósnak az idézés napjától két hónapja lett volna a pápa előtt megjelenni, hogy ügyét tisztázza.⁵⁵ Erre azonban XXI. János pápa május 20-i halála miatt nem volt lehetőség, s közben a belpolitikai helyzet is megváltozott.

1277 májusában a rákosi gyűlés nagykorúsította IV. Lászlót. Az 1272–1277 közötti időben passzív egyháziak fellépését Szűcs Jenő szerint a veszprémi egyház 1276. évi és a gyulafehérvári egyház 1277. évi elpusztítása váltotta ki. Mindez ugyanis rávilágított arra, hogy

⁵⁰ FRAKNÓI 1901. 94.; CSEPREGI 2017. 105.; Szent Margitra vonatkozó szakirodalom részletes további bibliográfiával: KLANICZAY T. – KLANICZAY G. 1994., DEÁK 2005., A szentté avatási kísérletekre lásd KLANICZAY 2006.

⁵¹ MES II. 79.

⁵² ZSOLDOS 2011. 82., 112.; Miklóst alkancellárként említő oklevél: RA 2150. Választott érsekségét és alkancellárságát is említő oklevelek: RA 2151–2152.

⁵³ SZŰCS 2002. 400.

⁵⁴ MES II. 65.; BEKE 2003a 123.

⁵⁵ MES II. 70.; THEINER I. 322.; SZABÓ 1886. 55.

az egyházak képtelenek megvédeni magukat komolyabb fegyveres erővel szemben, ennél fogva elemi érdekük volt az állam megerősítése. Ugyanakkor a felső klérus a korábbi években kiszorult a kormányzatból, s ott csak világiasabb, ambíciózusabb főpapok maradtak meg, mint Záh nembeli Jób pécsi püspök, vagy Kán nembeli Miklós. A rákosi gyűlés kezdeményezőiben nem általánosságban véve a püspöki kart kell látnunk, hanem az egyházi elit többségében jogi képzettségű csoportját, amelynek tagjai hosszabb királyi hivatalnoki múltra tekintettek vissza, így például Bánca nembeli István kalocsai érseket, Fülöp váci, Lodomér váradi, Timót zágrábi, Záh nembeli Jób pécsi püspököket. A gyűlés hangadói ugyanakkor nemcsak püspökök voltak, így soraik között megtalálhatjuk Hontpázmány nembeli János budai prépostot, a későbbi kalocsai érseket is.⁵⁶ A gyűlés nemcsak IV. László kezébe adta az ország irányítását, de határozott programot is hirdetett a különböző bárói csoportok önkényeskedéseivel szemben, elsősorban a Kőszegi–Gutkeled–Geregye-„párt” ellen. Értelemszerűen a fenti döntések csak akkor értek valamit, ha rendelkezésre áll a szükséges erő, amely érvényre juttatja azokat, azonban ez alkalommal az erő sem hiányzott.

A fenti bárói csoportosulásra az első csapás Gutkeled nembeli Joachim halála volt. Ezt követően IV. László Habsburg Rudolfal kötött szövetséget, az ifjú király a hatalommal szembezelő alattvalók várainak a megvívását tervezte, ezért kért Rudolftól várostromhoz szükséges felszerelést. Zsoldos Attila szerint 1277 novemberére kedvező feltételek alakultak ki ahhoz, hogy IV. László kísérletet tegyen az említett csoport megtörésére.⁵⁷

Mindez számunkra azért is bír jelentőséggel, mert bár Kán nembeli Miklóst nem látjuk a rákosi végzést kiharcoló egyházi elit soraiban, de az 1277 novemberében megindult királyi hadjárat kedvező feltételeket alakított ki ahhoz, hogy Miklós saját törekvéseihez támogatókat találjon. 1277 novemberében IV. László hadai megindultak a Kőszegiek ellen, így egyrészt választ kapunk arra, hogy miért Miklós vezette Biharban a Geregyék ellen indított támadást, (hiszen a hadvezetésre alkalmasabb és tapasztaltabb világi bárók a szívósabbnak ígérkező nyugati hadjáratra kísérték el a királyt), másrészt pedig arra, hogyan ismertette el Miklós választott esztergomi érsekségét.

XXI. János pápa halálát (1277. május 20.) követően a következő pápát, III. Miklóst csak december 26-án választották meg, így Kán nembeli Miklós könnyedén teljesíthette a magyar egyházi elit azon esetleges elvárásait, hogy eleget tegyen a március 13-án keltezett pápai idézésnek. Ennél azonban sokkal jelentősebb, hogy az esztergomi káptalan inkább Kőszegi Péter veszprémi püspököt támogatta, akinek minden bizonnyal nem szerepelt a tervei között, hogy saját családja ellen forduljon, az ő érsekségének elismerésével azonban éppen azt a bárói kört erősítették volna, amellyel leszámolni készültek. Véleményem szerint ezt megelőzendő ismerték el Kán nembeli Miklós igényét az esztergomi érsekségre, aki pontosan 1277. november 10-én bukkan fel a méltóságsorokban választott esztergomi érsekként (tehát a királyi hadak megindulásával egy időben), és még ebben az évben megszerezte a kancellári címet.

Így Kán nembeli Miklós már választott érsekként vezette a Geregyék ellen a királyi hadat, a nemzetség központjának számító Adorján várának ostromára 1277–1278 telén került sor. Geregye nembeli Miklós viszonylag kedvező feltételek kicsikarását követően feladta a harcot, meglehet azért, mert a választott érsek hadászati erősítést kapott. A hadjáratot követően

⁵⁶ Szűcs 2002. 407–408.

⁵⁷ Zsoldos 2019. 33–39.

a Kőszegi–Gutkeled–Geregye-csoport maradékát azzal bontotta meg a király, hogy Gutkeled nembeli Istvánt, Joachim fivérét visszafogadta a kegyeibe és ráruházta az országbírói méltóságot.⁵⁸

Hiába volt azonban Kán nembeli Miklós belpolitikai sikere, 1278. január 27-én III. Miklós pápa elővette az elődök megoldatlan ügyét, és maga elé idézte Kán nembeli Miklóst és Kőszegi Pétert. Egyik érsekjelölt sem jelent meg azonban személyesen, Péter veszprémi püspök Pál veszprémi prépostot és esztergomi kanonokot küldte el maga helyett, míg Miklós Karácsony (Karacin) áldozópapot és Benedek békési főesperest, később utóbbi helyett Miklós klerikus jelent meg. Már a követek személyében is megmutatkozik, hogy a káptalan támogatását Péter bírta, hiszen amíg őt egy esztergomi kanonok képviselte, igaz, egyben veszprémi prépostként a püspök alá is tartozott, addig Miklóst csak egy áldozópap és a váradi káptalan egy tagja. Kán nembeli Miklós a római utat kockázatosnak minősítette és a cseh és magyar király között megkötendő békére való hivatkozással próbálta kihúzni magát a személyes megjelenés alól, sikertelenül. A pápa 1278. június 1-jén mind Miklós (akit következetesen erdélyi prépostnak neveznek a pápai levelek), mind Péter veszprémi püspök jelölését visszautasította, és, hogy megelőzze az esztergomi káptalan újabb választási vizsályát az esztergomi érseki szék betöltését magának tartotta fent (azaz rezerválta).⁵⁹

A pápai döntésbe Miklós és Péter is beletörődött, azt a király, a bárók és az esztergomi székeskáptalan is tudomásul vették, ennek megfelelően 1278 nyarától az esztergomi érseki széket ismét üresedésben lévőnek mondják az oklevelek.⁶⁰ Miklós egy hónapon belül kancellári címét is elveszítette, azt Záh nembeli Jóbnak adta át. 1278 novemberére viszont megkapta helyette az alkancellári tisztséget, valamint megszerezte a fehérvári prépostságot is, miután a korábbi budai prépostot, ekkor választott fehérvári prépost Hontpázmány nembeli Jánost megválasztották kalocsai érseknek.

Kán nembeli Miklós választott érseksége utáni pályafutását Fülöp fermói püspök, pápai legátus magyarországi tevékenysége törte meg. A legátus 1279 elején érkezett az országba, március 4-én kibocsátott oklevele szerint a király visszafogadta a kegyébe a Kőszegieket. 1279. május 5-én kelt oklevele arról tesz említést, hogy Miklós prépost eskü alatt megfogadta, hogy feltétel nélkül engedelmeskedik a legátusnak, az általa elkövetett kihágásokért, károkért és jogtalanságokért kárpótlást ad, leteszi alkancellári hivatalát és távozik a királyi udvarból, a legátus udvarát követve elzarándokol Rómába, ezen túl pedig a birtokain tartózkodik, amelyet nem hagy el a legátus engedélye nélkül, cserében viszont a legátus feloldozza Miklóst a kiközösítése alól. (A kiközösítésre vonatkozó adat nem ismert.)⁶¹ Mivel Miklós távozására az alkancellári tisztségéből csak szeptember 3. után került sor, kétségtelen, hogy a választott fehérvári prépost nem tartotta be az esküjét.⁶²

A legátus ezt követően a kunok megtérítését helyezte a középpontba, 1279. június 23-án Budán került sor egy tanácskozásra a királlyal, a világi és egyházi vezetőkkel és a kunok két elöljárójával, Usukkal és Tolonnal. Augusztus 10-én már a tétényi *generalis congregatio* hozott határozatokat Fülöp legátus jelenlétében, amely néhány engedménnyel ugyan, de megismételte a június 23-i tanácskozás rendelkezését. Hamarosan sor került a Budai Zsinatra, amelyet

⁵⁸ ZSOLDOS 2019. 40–44.

⁵⁹ THEINER I. 324–326.; KÁDÁR 2021. 22–23.

⁶⁰ ZSOLDOS 2011. 82.

⁶¹ MES II. 97–98.; KOVÁCS 2019. 155.; KÁDÁR 2021. 25.

⁶² ZSOLDOS 2011. 112.

IV. László király megkísérelt megakadályozni, sikertelenül. 1279 október elején került sor arra, hogy a legátus kimondta a király személyére és országára az *interdictum*ot. IV. László először kibékült a legátussal, valamikor október 2–16. között került sor a magyar király Canossa-járására, de október 16-án már a kunok között találjuk, a Temesen túli szállásokon, Érsomlyó vidékén adott ki oklevelet. A királyt sajátos száműzetésébe két egyházi is követte: Kán nembeli Miklós, az önjelölt exérsek és Gergely esztergomi prépost. Utóbbit hamarosan meggyilkolták kun szeretője mellett. Kán nembeli Miklós 1279. december 9. után betegedett meg, közelinek érezve halálát megbánta bűneit, meggyónt és arra kérte családját és barátait, hogy vigyék a legátus elé. Fülöp fermói püspök a kiközösített Miklóst a bélpoklosok temetőjébe vitette, ahol elterjedt a hír, aki követ dob rá, az búcsút nyer. A király haragra gerjedt kedvelt embere sírjának meggyalázása miatt, állítólag ezért fogatta el a legátust és adta a kunok kezére 1279–1280 fordulóján.⁶³

ÖSSZEZÉS

A két választott érsek életrajzának végére érve röviden tekintsük át a fenti vizsgálat eredményeit: Túrje nembeli Fülöp halálát követően, 1273 február második felében kerülhetett sor a kettős érsekválasztásra, majd miután Kán nembeli Miklóst kibuktatták az érseki székből, az esztergomi káptalan Benedeket tekintette érseknek és nem ejtett meg újabb választást. Így Benedeket talán már 1273 júniusától, a méltóságsorokban való szereplése miatt minden kétséget kizáróan 1274. február 22-től egészen 1276 végén bekövetkezett haláláig tekinthetjük esztergomi érseknek. Vele szemben Kán nembeli Miklós csak két rövid időszakban volt választott érsek. Egyrészt 1273 márciusától 1273 május–június fordulójáig, másrészt 1277 novemberétől 1278. június 1-ig, amikor is III. Miklós pápa elutasította érsekségét. Utóbbit ráadásul joggal tekinthetjük egy politikai alku részének, amikor is a királyi hadak megindultak a Kőszegiek, illetve a Geregye nemzetség ellen.

Az 1270-es évek sikertelen esztergomi érsekválasztásai mögött véleményem szerint az a folyamat húzódik meg, hogy amíg a királyi hatalom korábban határozottan kijelölte a megválasztandó személyt, addig a Túrje nembeli Fülöp halálát követő időszakban az erős királyi hatalom hiánya mutatkozott meg a megválasztandó személy kijelölésének, másrészt támogatásának elmaradásában. Ezt mutatja az is, hogy Kán nembeli Miklós első érseksége során addig tudott az érseki székből megmaradni, amíg az őt támogató arisztokrata kör volt a hatalom birtokosa. Így Miklós személyében egy, a leghatalmasabb családok köréből származó főpap pályáját követhetjük végig szemben Benedek választott érsekkel, aki a klasszikusnak is tekinthető egyházi-udvari írásbeliségbeli karrierutat végigjárva⁶⁴ jutott el az esztergomi érseki székhöz.

⁶³ Szűcs 2002. 424–427.

⁶⁴ Tehát királyi udvar, majd a királyi kancelláriában ellátott szolgálat, egy királyi alapítású társaskáptalan préposti címének megszerzését követően egy megüresedő főpapi szék megszerzése. – Szűcs 1978. 174.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁÚO (1860–1874): Árpád-kori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest.
- BALICS LAJOS (1885–1890): *A római katolikus egyház története Magyarországon. I–II./1–2.* Budapest.
- BARABÁS GÁBOR (2021): A pápaság és a kánoni választások a 13. századi magyar egyházban. *Századok* 155. évf. 3. sz. 517–546.
- BEKE (2003a): Kán nembéli II. Miklós. In Beke Margit (szerk.): *Esztergomi érsekek 1001–2003.* Budapest, Szent István Társulat. 121–125.
- BEKE (2003b): III. Benedek. In Beke Margit (szerk.): *Esztergomi érsekek 1001–2003.* Budapest, Szent István Társulat. 125–127.
- CD (1829–1844): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI.* Ed. Georgius Fejér.
- CSEPREGI ILDIKÓ (2017): Árpád-házi Szent Margit csodái. In Csurgai Horváth József (szerk.): *Az első 300 év Magyarországon és Európában. A Domonkos-rend a középkorban.* Székesfehérvár, Alba Civitas Történeti Alapítvány. 103–124.
- DEÁK VIKTÓRIA HEDVIG O. P. (2005): *Árpád-házi Szent Margit és a domonkos hagiográfia. Garinus legendája nyomán.* Budapest.
- Erd. Okm.* (1997–2008): *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I–IV. (1023–1372).* Regesztákban jegyzetekkel közzéteszi: Jakó Zsigmond – Hegyi Géza – W. Kovács András. A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 26., 40., 47., 53. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ (1885): *A királyi kancellária az Árpádok alatt.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- FRAKNÓI VILMOS (1901): *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római Szent-Székkal I. 1000–1417.* Budapest.
- HEGYI GÉZA (2019): Az erdélyi káptalan Árpád- és Anjou-kori archontológiája (1199–1387). *Turul* 92. évf. 2. sz. 69–94.
- HO (1865–1891): *Hazai okmánytár I–VIII.* Kiadják Nagy Imre et al. Győr–Budapest.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1995): *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig.* Utószó: Kubinyi András. Reprint. Budapest, Nap Kiadó 1900. [1995].
- KÁDÁR TAMÁS (2021): Püspökgyilkosság Veszprémben. Kőszegi (II.) Péter veszprémi püspök pályája. *Veszprémi Szemle* 23. évf. 4. sz. 16–38.
- KISS GERGELY (2013): *Királyi egyházak a középkori Magyarországon.* Thesaurus Historiae Ecclesasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 3. Pécs, Pécsi Tudományért Kulturális Egyesület.
- KLANICZAY GÁBOR (2006): Kísérletek Árpád-házi Szent Margit szentté avatására a középkorban. *Századok* 140. évf. 2. sz. 443–453.

- KLANICZAY TIBOR – KLANICZAY GÁBOR (1994): *Szent Margit legendái és stigmái*. Budapest.
- KNAUZ NÁNDOR (1863): Az esztergomi érsekek 1272–1279. *Magyar Sion* 1. évf. 9–30.
- KOLLÁNYI FERENC (1900): *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom.
- KOVÁCS ISTVÁN (2018): Az aradi káptalan elöljárói: a prépostok (1135–1526). In Czefner Dóra et al. (szerk.): *Mesterek és tanítványok 3. Tanulmányok a bölcsészet- és társadalomtudományok területéről*. Pécs. 147–163.
- KOVÁCS VIKTÓRIA (2019): Alter ego domini papae Nicolai III. Fülöp fermói püspök, szentszéki legátus magyarországi tevékenysége (1279–1281). In Kiss Gergely (szerk.): *Varietas delectat. A pápai–magyar kapcsolatok sokszínűsége a 11–14. században*. DeLegatOnline Könyvek 1. Pécs, PTE BTK TTI Középkori és Koraiújkori Történeti Tanszék. 117–166.
- KRISTÓ GYULA (2002): *A korai Erdély (895–1324)*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- MÁRKI SÁNDOR (1892): *Arad vármegye és Arad város története I. A legrégebb időktől a török hódításig*. Arad.
- MES (1874–1999): *Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–IV*. Coll. et edd. Ferdinandus Knauz et alii. Strigonii.
- PAULER GYULA (1899): *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II*. Budapest.
- PÓR ANTAL (1888): Kérdés László erdélyi vajda nemzetsége iránt. *Turul* 6. évf. 140.
- PÓR ANTAL (1891): László erdélyi vajda és a Keán nemzetség. *Turul* 9. évf. 105–112.
- PÓR ANTAL (1892): Genealógiai kérdések. *Turul* 10. évf. 121–125.
- PÓR ANTAL (1907): A Rátót nemzetségből származó esztergomi érsekről. *Turul* 25. évf. 196–198.
- RA (1923–1987): *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II*. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Budapest.
- RUDOLF VERONIKA (Kézirat): *A Magyar Királyság cseh és osztrák kapcsolatai 1196 és 1310 között*. Doktori disszertáció.
- SZABÓ KÁROLY (1886): *Kun László 1272–1290*. Magyar Történeti Életrajzok 6. Budapest.
- SZŰCS JENŐ (1978): A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán. IV. Béla és az egyház. *Történelmi Szemle* 21. évf. 1. sz. 158–181.
- SZŰCS JENŐ (2002): *Az utolsó Árpádok*. Budapest, Osiris Kiadó.
- THEINER, AUGUSTINUS (1859–1860): *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I–II*. Romae.
- THOROCZKAY GÁBOR (2012): A szebeni prépostság történetének főbb kérdései a XIV. század közepéig. *Fons* 19. évf. 1. sz. 37–55.
- THOROCZKAY GÁBOR (2021): Társaskáptalan a Maros mentén. Az aradi prépostság története alapításától 1342-ig. In Ribí András (szerk.): *Prépostok, apátok, vikáriusok*. Az Árpád- és Anjou-kor Magyar Egyházi Archontológiájának kérdései 3. Pécs, Kronosz Kiadó 294–312.

WERTNER MÓR (1900): Az erdélyi németek bevándorlása, a szebeni prépostság a XIV. század végéig. Meghatározások és helyreigazítások. *Erdélyi Múzeum* 17. évf. 6. sz. 301–312., 7. sz. 397–413.

WERTNER MÓR (1908): Újabb nemzetségi kutatások VIII. A Kán-nemzetség erdélyi vagy vajdai ága. *Turul* 26. évf. 122–129.

ZSOLDOS ATTILA (2007): *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*. História Könyvtár. Monográfiák 24. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.

ZSOLDOS ATTILA (2011): *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.

ZSOLDOS ATTILA (2019): A Geregyék felemelkedése és bukása. In: Uő: *Adorján három ostroma. Oligarchák a Tiszántúlon a 13–14. század fordulóján*. Tanulmányok Biharország történetéről 6. Nagyvárad, Varadinum Kulturális Alapítvány. 9–56.

FARKAS CSABA PHD

fcsaba55@gmail.com

tudományos munkatárs

(ELKH-PTE-ELTE Középkori magyar egyházi archontológia 1000–1387 kutatócsoport)

Család és politika az Anjou-korban: Lackfiak és Szécsiek (1308–1359)

Family and Policy in Angevin era:
Lackfi's and Szécsi's (1308–1359)

ABSTRACT

In this study I examine two families in the Angevin era between 1308 (Szécsi's first appearance in the elite) to 1359 (death of Lack from kindred Hermán). They had baronial dignities at royal court: Lackfi's were masters of horses (from 1326 until 1396), many members of the Szécsi family were the stewards under reign Charles I and Louis I of Hungary. I analysed these two families and I focused to the first and second generation. In the end we can see which were differences between them and their king's personal policy with elite. In the elite there was main changes between first years and the middle of the 14th century.

KEYWORDS

Lackfi, Szécsi, Charles I of Hungary, Louis I of Hungary, medieval elite, 14th century

DOI 10.14232/belv.2022.4.2

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.4.2>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Farkas Csaba (2022): Család és politika az Anjou-korban: Lackfiak és Szécsiek (1308–1359). *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 4. pp 18–45.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)
www.belvedere-meridionale.hu

Az Anjou-kori világi elit egy tucatnyi család, illetve annak egyes tagjaiból került ki. A szerencsések egy zárt körön belül, a királytól kapott tisztségekben váltották egymást és az uralkodó elképzelései mellett a rá gyakorolt befolyásuk mértékétől függött, kikből lettek bárók. Az elithez sorolható családok egy-egy tagja, mind I. Károly, majd I. (Nagy) Lajos az egyházi pályát választotta, legjobb esetben püspök, vagy érsek lett belőlük. Ezek a tendenciák illeszkedtek az Árpádok utolsó évszázadában tapasztaltakhoz.¹ Az előkelő, avagy arisztokrata családokból kikerülő főpapok kapcsolata, világi rokonaikkal szemben, a királyi hatalmuk túlerejét hangoztató Anjou-uralkodókkal merőben különbözött, hiszen ők halálukig tisztségben maradtak.² A legtöbben azonban a szó világi értelmében vett karriert futottak be.

Anjou Károly 1308-ra egyedül maradt a trónkövetelők közül, így lassan, de biztosan kialakíthatta saját, hozzá lojális körét, akikre támaszkodott is a tartományurak elleni harcokban. Ez a végtelenig hűséges kör adta a következő évtizedek hatalmi elitjét, melyet hagyományosan csak új arisztokráciának nevez a hagyományos magyar középkorkutatás. I. Károly első hívei közül többen már az utolsó Árpádok idején a politikai élet szereplői voltak. Többen közülük a király hívei maradtak,³ mások akarva-akaratlanul szembe kerültek vele. Nem szűkölködünk olyan személyekben sem, akik taktikai okokból, átmenetileg lettek az új uralkodó emberei.⁴

A fennálló politikai küzdőtér akkor változott meg, mikor az oligarchákat sorban maga alá gyűrő I. Károly új alapokra helyezte kormányzatát. Az Árpádoktól „örökölt” báróit sorban leváltotta és a korábbihoz képest új, ámde nagymúltú családokat („új arisztokrácia”) emelt maga mellé.⁵ Fokmérőjük a hűség, megbízhatóság és mindezeket túl az a szervezőkészség, mely mind a napi politikában, mind a hadszíntereken nélkülözhetetlen volt. Ezek a családok váltak az Anjou-monarchia motorjaivá: honorként kapott méltóságai az ország irányítóivá tették őket, hiszen az uralkodó formálisan a királyi tanács beleegyezésével gyakorolta hatalmát.⁶

¹ A teljesség igénye nélkül néhány példát hozhatunk. A Csákok közül ketten, Ugrin kalocsai (1219–41), míg az unokaöccse, szintén Ugrin, spalatói érsek lett: ZSOLDOS 2011. 84.; ENGEL 2001a. Csák nem 8. Újlaki ág. Rátót nb. Mátyás esztergomi érsek többek között Rátót nb. Domokossal, IV. Béla tárnokmesterével, valamint Rátót nb. Balduin pohárnokmesterrel állt rokonságban: ZSOLDOS 2011. 81. A nemzetség családfáján nem helyezhető el ld. ENGEL 2001a. Rátót nem 1. tábla: elágazás. Veszprémi püspök lett Héder nb. Henrik fiából, Péterből (1275–87): ENGEL 2001a. 101.

² RÁCZ 2020. 136. Bővebben: Uo. 137–162.

³ Bővebben ld. KRISTÓ 1999. 41–62. Ide sorolható Pok nb. Miklós erdélyi vajda és fiai, akik ispánok lettek mind I. Károly mind I. Lajos idején. Ld. FÜGEDI 1986. 232–233.

⁴ Legjobb példa erre Csák János, I. Károly országbírója, aki 1314-ben csatlakozott rokona, Csák Máté lázadásához. Ld. TÓTH 1999. 143–150. Hasonlóan I. Károly ellen fordultak Aba Amadé fiai, közülük is János, aki 1310-től fogva királyi lovászmester volt. A rozgonyi csata után a király hűségére tért, mi több a lázadó Lothárd-fiak (Borsa Kopasz szövetségesei) ellen őt és Debreceni Dózsát küldte I. Károly: DL 64 010. Ennek ellenére 1318 elején már újból hűtlenként említik: DL 1912.

⁵ FÜGEDI 1986. 230.

⁶ ENGEL 2003a. 105–106.; ENGEL 2001b. 122.

Többen közülük különös királyi kegyből, de évtizedeken keresztül egy-egy méltóság birtokosává váltak. I. Károly idején mind a három Druget nádor (Fülöp, János, Vilmos), mind Szécsényi Tamás erdélyi vajda, mind Ákos nembeli Mikcs szlavón bán hosszú ideig elmozdíthatatlan tagjai voltak a kormányszatnak, a politikai élet viszonyítási pontjainak számítottak.⁷ Hasonlóan hosszú ideig viselte tárnokmesteri méltóságát Nekcsei Demeter,⁸ de az első Anjou-házi uralkodó több országbíró szó szerint halálukig foglalkoztatott (Hermán nembeli Lampert, Köcski Sándor).⁹ Ugyancsak hosszú hivatalviselés mondható el a bárói hierarchia alján álló Lackfi István lovászmester, valamint Szécsi Dénes szörényi bán, asztalnokmester esetében.¹⁰ Ezzel el is érkeztünk vizsgálatunk egy-egy főszereplőjéhez és családjaikhoz.

Mind a Lackfiak, mind a Szécsiek azon kevés családok közé tartoztak, akik hosszú évtizedeken keresztül, megszakítás nélkül az Anjouk bárói, aktív politikai szereplői maradtak. I. Károly belső harcaitól kezdve I. (Nagy) Lajos uralmának végéig. Ezt még az uralkodóváltás sem írta felül. Adja magát a kérdés, mi tette éppen őket ilyen nélkülözhetetlenné, mely mindkét Anjou-uralkodó kitüntetető figyelmét kiérdemelte?

Mikor a két család tagjait vizsgáltam, feltűnt, hogy egyes generációk hasonló ívet írnak le egymással. Adott egy „alapító”, aki megteremti fiai számára a nagy áttörést, majd van egy ún. második generáció, akik megerősítik pozícióikat és bárók maradnak,¹¹ biztosítva az utánuk következők szilárd helyzetét. A Szécsiek és Lackfiak esetében ezek a generációk nem párhuzamosan, nem egy időben tűnnek fel. A Szécsiek két generációja I. Károly uralkodásának éveire esik teljes egészében. A Lackfiaknál ez másként alakult. Lack és idősebb fia, István már az első Anjou-uralkodó idején feltűnik, de a második generáció nagy felívelése I. (Nagy) Lajos regnálásának első felére esik. Adja magát az az előfeltevés, miszerint ennek a két családnak az első két generációját vizsgálva, részben felfedhetőek az Anjouk személyi politikája. Azon belül is I. Károly uralkodásának második (a konszolidáció időszak), valamint a I. Lajos uralkodásának első fele. A családok harmadik generációja szintén az Anjou-kori hatalmi elit része volt és mivel 1342 után már feltűnnek a politikai életben a Szécsieknél, szerepeltetésüktől nem vonatkoztathattam el, habár jelentőségük, különösen a Lackfiak esetében, az idősebbhez képest háttérbe szorulásukat mutatja. Későbbi sorsukat, az I. Lajos uralkodásának második felében némileg módosuló elit miatt is, egy másik vizsgálatnak kell tisztáznia. Elemzésük így a két uralkodó személyi politikájának összehasonlító feltérképezésében nem lehetett vizsgálatom tárgya.

Az időhatárok a családalapítók miatt adottak voltak: a Szécsiek esetében Balog nembeli Miklós 1308-ban az ország előkelői között szerepelt, Hermán nembeli Lack halála (1359) szintén korszakhatárként jelölhető ki.¹²

⁷ ENGEL 1996. I. 2–3., 11., 16.; ENGEL 2001b. 124–125. Az I. Károly-kori új elitre vonatkozóan ld. ZSOLDOS 2020. 96–108.

⁸ ENGEL 1996. I. 36. Az 1338–42 közötti időszakban a tárnokmesterség üresedésben volt.

⁹ ENGEL 1996. I. 6–7. Etre még ld. FÜGEDI 1986. 243.

¹⁰ Lackfira és Szécsiekre ld. ENGEL 1996. I. 32., 40., 46.

¹¹ A generációváltások Nagy Lajos-kori kérdésére ld. CSUKOVITS 2020. 109–125.

¹² Lack egykori székelyispán 1359. évi haláláig terjesztettem ki a kutatást.

AZ ÚJ HATALMI ELIT ÉS LEHETŐSÉGEIK

A Lackfiak és a Szécsiek nem csupán tisztségviselésük, hanem politikai értelemben aktívnak (és passzívnak) mondható családtagjaikat tekintve is kitűnnek az 1308–1359 közötti időszakban. Ez különösen akkor válik feltűnővé, ha a kortárs bárói méltóságot viselt családjaival vetjük őket össze.¹³ 14 családot soroltam ide, olyanokat, akik közül legalább ketten vagy hárman tisztséget (minimum megyésispánságot) is viseltek. Ezen kívül Engel Pál genealógiai munkáját felhasználva sorra vettem azt, hogy közülük egy-egy család hány taggal rendelkezett az adott időszakban. Ez akkor jelentős, ha figyelembe vesszük hányan töltöttek be tisztséget közülük (aktív családtagok). Külön vettem számításba, hogy az adott családokból hányan voltak kerültek a bárók (őket az ispánok között nem tüntettem fel) és megyésispánok közé. Számításba vettem, hogy mennyien választották az egyházi pályát. Feltüntettem, hogy hányan tűnnek fel a királyi udvarban bármiféle tisztségben, megbízásban (apród, lovag, relator, stb.). Mindezeket és bővebb magyarázatokat az alábbi táblázatban összegeztem a könnyebb áttekinthetőség érdekében.

Az elithez 14 családot számíthatunk az 1308–1359 közötti időszakban. Az időbeli eloszlás is fontos szempont volt, hiszen a vizsgált családok nagy része tisztségviselésük alapján nem töltötték ki az 1308 és 1359 közötti éveket. Igaz, ez a Szécsiekre is, akik hiába szerepelnek már 1308-ban az uralkodó környezetében, tisztséget csak 1318-tól kezdve viselnek. Hasonló mondható el a Lackfiakról, akik 1326-tól számíthatók ide.

Az elemzett ötven évben egyedül ez a két család volt képes arra, hogy annyi családtaggal rendelkezzen (minden második személy báró lett!), melyre az uralkodói hatalom biztosan támaszkodhatott. Feltűnő ezzel szemben Mikcs bán családjának kiterjedtsége és politikai hatalomból való kiszorulása 1342 után.

¹³ A vizsgálatba egyedül azokat a családokat vettem bele, akik egyrészt az új elit tagjainak számíthatók, másrészt azokat, melyek legalább 2–3 fő személyében tisztségviselőt (értem ezalatt azt, hogy legalább megyésispánt vagy bárót) adtak az Anjouknak. Részben már korábban végzett ilyen jellegű számításokat Fügedi Erik. Tíz klánt adott meg belső körbe tartozónak, ezek kivétel nélkül szerepelnek az én táblázatomban is. A Cudar és Kont rokonságot is beszámította. Ld. Fügedi 1986. 236., 238., 240., 242.

család	összes családtag ¹⁴	bároi tisztséget viselt	megyéspán	várnagy	egyházi pályára lépett	egyéb udvari tisztségek	tisztség nélküliek / nem ismert
Bebek ¹⁵	3 fő	-	2 fő	-	1 fő (prép.)	-	-
Cudar ¹⁶	8 fő	-	1 fő	-	1 fő (főesp.)	5 fő	1 fő
Druget ¹⁷	5 fő	4 fő	1 fő	-	-	-	-
Garai ¹⁸	4 fő	1 fő	2 fő	-	1 fő (püspök)	-	-
Gilétfi ¹⁹	6 fő	2 fő	3 fő	-	1 fő	-	-
Lackfi ²⁰	8 fő	4 fő	2 fő	-	1 fő (érsek)	1 fő	-
Losonci ²¹	12 fő	2 fő	-	1 fő	-	1 fő (udvar)	8 fő
Mikcs ²²	11 fő	1 fő	3 fő	-	-	3 fő	4 fő
Nagymartoni ²³	3 fő	1 fő	1 fő	-	-	1 fő (udvar)	-
Nekcsei ²⁴	5 fő	1 fő	-	1 fő	-	2 fő (udvar)	1
Ostfi ²⁵	6 fő	2 fő	1 fő	1 fő	-	-	2
Raholcai ²⁶	5 fő	4 fő	1 fő	-	-	-	-
Szécsényi ²⁷	6 fő	2 fő	-	-	1 fő (püspök)	-	3
Szécsi	14 fő	5 fő	2 fő	-	2 fő (püspök)	-	8

¹⁴ Összes tag alatt mindazon családtagot értem, akik a jelzett időszakon belül előfordultak, előfordulhattak. Ilyen megfontolásból azon személyeket is feltüntettem, akik ugyan 1358 előtt nem viseltek tisztséget, de számolnunk kell velük, mint a család tagjaival.

¹⁵ Három személyről vannak adataink: Benedek fia Domokos (1307–33), valamint fia Domokos (1333–74, esztergomi és egeri kanonok és esztergom-szenttamási prépost (1349), székesi prépost (1357), később csanádi (1360–73), választott kalocsai érsek (1367), majd erdélyi püspök (1373–74). Domokos másik fia, György (1330–90) udvari lovag, hevesi ispán és siroki várnagy (1346–50), makovicai várnagy (1347), lipóti ispán (1350–90), vizsgálatom időhatárán túl pedig még királynéi tárnokmester (1359–90), gömöri és turóci ispán. ENGEL 1996. II. 26.; ENGEL 2001a. Ákos nem 1. Bebek-ág 2. tábla: Csetneki.

¹⁶ Mindannyian az udvarban tűnnek fel, mint Domokos (1304–48) fiai. Hárman udvari szolgálatot láttak el (György udvari apród: 1352; Mihály udvari ifjú, királynéi procurator: 1357–58; Miklós udvari ifjú: 1352–62). Péter hasonlóan indult (udvari apród: 1343–46 és ifjú: 1347–56), de sárosi (1353–56) és székesi ispán (1354–56) lett, várnagyi tisztséggel (Dédes, Diósgyőr: 1356–60). Bároi tisztségeket csak ezután nyert el (pohárnokmester, udvarmester, szlavón bán, országbíró, oroszországi vajda). Simon a vizsgált időszakban udvari apród (1352–53). Nem sokkal később tűnik fel István, aki 1360-ban udvari ifjú, valamint János, aki tárcafi főesperes ugyanekkor. Kettejük pályafutása ezután vette kezdetét. ENGEL 1996. II. 46.; ENGEL 2001a. Cudar (böcsi, ónodi) 2. tábla: Cudar.

¹⁷ 1342 után már csak Miklós viselt egyszer bároi méltóságot, János nem. Druget Fülöp, János és Vilmos nádorok, Miklós pohárnokmester, majd országbíró (1354–55), János úgypán (1356–61). ENGEL 1996. II. 66.; ENGEL 2001a. Druget 1. tábla: gerényi ág.

¹⁸ A Bánfi-ág őse Pál, 1310-ben pozsegi várnagy, bodrogi ispán és kőszegi várnagy (1316–28), ezután macsói bán (1320–28), miközben szerémi, valkói ispán is volt. Királynéi udvarbíró (1331–36), majd 1334-től királynéi tárnokmester (1354-ig), nem mellesleg 1352-ben Szatmár megye ispánja. 1353/54-ben hunyt el. Pál bán fia, István zalai ispán (1343–46), akit halála után Pál nevű fivére váltott ugyanitt (1349-ig). Másik fia, János pécsi kispripost (1345–46), kápolnaispán (1346–48), veszprémi prépost (1346), majd 1347-től veszprémi püspök 1357-ben bekövetkezett haláláig. ENGEL 1996. II. 80.; ENGEL 2001a. Dorozsma nem 2. tábla: Garai Bánfi.

- ¹⁹ Gilétnék két fia is tisztviselő lett. János még I. Károly idején bajmóci, privigyei várnagy, turóci ispán (1339–50) 1350-től kékeskői várnagy. Másik fia, Zsámboki Miklós 1336-tól tisztségviselő, több vár honorbirtokosa (Bajmóc, Privigyé: 1336), majd turóci ispán (1339–42). 1342-től 1356-os haláláig nádor, ezzel együtt több megye ispánja (Bihar, Trencsén, Hont, Nyitra, Nógrád, Fejér, Tolna) változó időkből. Fiai közül többen tisztségviselők. János lékai várnagy (1353), majd nógrádi ispán (1354–56), vizsgálatunk záróévében pedig székelyispán (1356–60). László 1351-től császári prépost, kápolnaispán, aztán 1358-tól veszprémi püspök, királynéi kancellár 1371/72-ben bekövetkezett haláláig. András 1356-tól nógrádi ispán. Domokos pedig 1350-től honti ispán, drégelyi várnagy. ENGEL 1996. II. 265.; ENGEL 2001a. Smaragdus nem 2. tábla: Gilétfi (Zsámboki); FÜGEDI 1986. 245.
- ²⁰ A családtagokról lentebb külön lesz szó. 1326-tól kezdődően folyamatosan bárói tisztséget visel a család egy vagy több tagja. 1356–76 között erdélyi vajdák is. FÜGEDI 1986. 244.
- ²¹ A Losonciak esetében a Bánfi-ágot és a Dezsőfi-ágot is egynek számítottam. Dezső (Dénes fia) kőszegi (1328), valamint sebesvári (1336) várnagy volt. Fivére István 1315-től tisztviselő: előbb székelyispán (1315), együtt bírja Vas és Sopron megyéket (1331–33), 1342–49 között szőrényi bán, 1350-ben gimesi várnagy. A harmadik fivér, Tamás ugyanúgy székelyispán (1315–20), vasi ispán, sárvári várnagy (1328–29). Az ő fia, Tamás 1357-ben udvari lovag. A három fivérnek (Tamás, István, Dezső) összesen kilenc fiát ismerjük a korszakból, közülük nyolc ekkor nem viselt tisztséget. ENGEL 1996. II. 148.; ENGEL 2001a. Tomaj nem 2. tábla: Losonci. ill. ENGEL 2001a. Tomaj nem 6. tábla: Losonci Dezsőfi.
- ²² Mikcs szlavón bánon kívül további öt fia említhető. A legidősebb István, a prodavizi-ág őse, előbb udvari lovag, majd Vas-Sopron megyék ispánja (1344–46), melyhez még elnyerte Varasdöt (1345–46), 1351–58 között zalai, pozsegai, verőcei ispán, úgy, hogy 1352-ben újfent Varasd élén találjuk. Mikcs második fia, Ákos, aki a pölsökei-ág őse, szintén udvari lovag, 1342-től bátyjával együtt áll Vas-Sopron, Varasd, valamint Pozsega megyék élén. A harmadik fivér, László 1342-ben udvari lovag. Loránd nem viselt tisztséget, Miklós öccsével együtt 1347-ben bírótársak. Meg kell említenünk, hogy Mikcs fivére, Elek ungi és zempléni comes, míg másik fivére, Nagy Ákos 1342-ig, annak három fiával egyetemben kimutathatóak, habár tisztséget esetükben sem említhetünk. ENGEL 1996. II. 162.; ENGEL 2001a. Ákos nem 4. Mikcs ága 1. tábla: Mikcsfi; FÜGEDI 1986. 244.
- ²³ Négy személy viselt tisztséget a családban. Mihály fia, András 1320-ban udvari ifjú. Simon, aki barsi ispán volt egy időben, két fia közül Lőrinc szintén udvari ifjú (1325), pankotai várnagy (1331), 1332–39 között zarándi ispán. Pál 1328-ban a király országbírója lett és maradt is az 1349-es haláláig. ENGEL 1996. II. 172–173.; ENGEL 2001a. Fraknoi (Nagymartoni, Gróf).
- ²⁴ A család Anjou-korban favorizált ága Sándortól származott, aki négy fiat hagyott hátra. Közülük Sándor körösszegi várnagy (1323-ig). Demeter 1316-tól 1338. évi haláláig tárnokmester, három megye ispánja (Trencsén, Bács, Bihar), több más tisztség mellett. László, aki titeli prépost volt, csak 1299-ig szerepel forrásokban. Miklós 1320-ig kimutatható, tisztség nem köthető hozzá. Fia és unokája is udvari lovag (Denk: 1349, Sándor: 1346-tól). ENGEL 1996. II. 174.; ENGEL 2001a. Aba nem 8. Lipóci ág 1. tábla: Nekcsei.
- ²⁵ Osl nb. Osl öt fia közül négy személyt találunk (ifjabb Osl csak 1307-ig szerepel). Péter 1351 körül hunyt el, tisztséget nem viselt. János 1333–45 között Varasd ispánja. Miklós előbb várnagy (Kórogy, 1321–39), 1335–39 között viszont macsói bán, csakúgy, mint Domokos, aki őt követően nyerte el a déli tartományt (1340–53), valamint az azzal járó öt megye kormányzását. Pályája elején veszprémi ispán (1330–42, 1345–53). Domokos fia, Miklós 1352-től ugróci várnagy. Az egykori bán másik fia, Demeter ugyan 1345-től szerepel a forrásokban, de tisztsége nem ismert. ENGEL 1996. II. 42., 179–180.; ENGEL 2001a. Osl nem 3. tábla: Ostfi (asszonyfalvi)
- ²⁶ Bárók közül többen képviselik a családot (Lőrinc fiai). Kont Miklós 1345–51 között pohárnokmester, ezzel együtt több megye ispánja (Bars, Sopron, Vas, Varasd, Nyitra, Pozsony), 1351-től erdélyi vajda (Szolnok, Arad ispánságával). 1352-ben ér pályafutása csúcsára mint nádor és hét megye ispánságának honor-birtokosa. Bertalan 1351–52 között pohárnokmester, fivére, Lőkös ugyancsak 1351-től, de 1359-ig asztalnokmester, sőt pohárnokmester is. 1352–56 között székely- és brassói ispán. A család másik ágát képviseli Ugrin, aki 1328-ban semptei várnagy, 1350-ben varasdi ispán. Fivére, Tót Lőrinc nyitrai, vasi, soproni, varasdi ispán is volt, 1344-ben I. Lajos kinevezte tárnokmesterévé, mely tisztelet 1346-ig töltött be. ENGEL 1996. II. 201.; FÜGEDI 1986. 244.
- ²⁷ Kónya már 1327-től királynéi asztalnokmester, a korszakhatárig négy megye ispánja (Sáros, Szepes, Nógrád, Gömör). Fivére, Mihály papi pályára lépett, 1332-ben esztergomi kanonok, viszont egy évvel később már pozsonyi prépost, 1342-ben pedig váci püspök (1363–77 között egri püspök). Apjuk, Kacsics nb. Falkos fia Tamás 1321–42 között erdélyi vajda, bárói tisztségei között említhető királyi és királynéi tárnokmesteri, majd országbírói méltósága. Tamásnak, a fent részletezett kettőn kívül még három fia volt, tisztviselésük nem ismert. ENGEL 1996. II. 221–222.; ENGEL 2001a. Kacsics nem 4. tábla: Szécsényi; FÜGEDI 1986. 245.

KÉT ANJOU-KORI BÁRÓI CSALÁD KEZDETEI: BALOG NEMBELI MIKLÓS ÉS HERMÁN NEMBELI LACK

A két család pályafutásának kezdete a családalapítókhoz köthetők. Nagy múltú, de szerény vagyoni háttérrel bíró nemzetségekből kerültek ki, de az új elit kialakulásának időszakában Károly kegyéből komoly lehetőséget kaptak mind maguk, mind fiaik számára. Balog nembeli Miklós²⁸ már 1292-től fogva szerepel forrásainkban. III. András halálát követően²⁹ nem tudjuk, hogy vajon I. Károly híve lett-e azonnal, vagy ez csak később történt meg, mindenestre 1308-ban már az előkelők között találjuk.³⁰ Mivel ezt követően semmit sem hallunk róla, joggal feltételezhetjük, hogy elhunyt.³¹ Birtokait, melyek zömében Borsodban illetve Gömörben feküdtek, Csák Máté szállta meg, nemzetségéből való rokonai mind beálltak az oligarcha familiájába.³² Miklós elhagyta ősi birtokait, ekkor kerülhetett I. Károly környezetébe, talán a fiai hűségét ecsetelő későbbi adománylevelek sem túloznak, amikor arról számolnak be, hogy Károlyt a kezdetektől fogva támogatták. Fiai pályafutásának elindításában tehát Miklósnak hatalmas szerep jutott, hiszen azok már 1312 nyarán, a rozgonyi csatában kitüntették magukat,³³ ami sejtetni engedi, hogy már korábban is az uralkodó kíséretének tagjai voltak.

Lack az eredetileg Vas megyéből származó Hermán-nemzetség tagja volt.³⁴ Apját, Dénest,³⁵ akit sem az Árpád-, sem az Anjou-kori oklevelek nem említenek, miként családjának Arad, Csanád és Temes megyékbe való elszármazását is, homály fedi. Mivel az 1310-es évek második felében I. Károly Temesváron rendezte be udvarát, valamint távoli rokona, Lampert 1314-től országbíró lett, így Lack számára is adott volt, hogy a király szolgálatába álljon.³⁶ Székelyispáni méltósága³⁷

²⁸ A névadó ős helyett birtokról nevezik magukat Kézai szerint: SRH I. 189.; Fügedi 1986. 225. Nagypapa Ányos comes, apja Ivánka, akit 1214-ben már említenek források: ÁÚO VI. 370. Fivéreit nem ismerjük: ENGEL 2001a. Balog nem 3. Szécsi 1. tábla. Ányos nevű tisztviselőt nem találunk a 13. században, a szóba jöhető hét Ivánka pedig szintén nem azonosítható a Balog nembeli személlyel. ZSOLDOS 2011. 312–313. Érdekes továbbá, hogy az Engel által közölt genealógiai táblán Ivánka nagyon korán szerepel, felnőtt kort elért személyként tűnik fel 1214-ben. Ez olyan generációs különbség, mely alapvetően ezen személyek azonosságát vonja kétségbe.

²⁹ Egy hónappal III. András halála után egy birtokügyben jelenik meg a budai káptalan előtt. 1301. febr. 25. DL 89 262, ANJOU-OKLT. I. 20. sz.

³⁰ 1308. szept. 22.: DF 229 866., ANJOU-OKLT. II. 459. sz. Fontos megjegyezni, hogy a király mellett, mint bírótárs szerepel a neve, nem visel bárói, vagy más tisztséget, ezért csupán I. Károly előkelőjeként hivatkozhatunk rá.

³¹ Halálát mindenképpen 1312 előtti időpontra helyezhetjük, hiszen a fiai számára kiállított adománylevelekben szó sem esik arról, hogy Miklós részt vett volna a csatában: ANJOU-OKLT. III. 372. sz.; IV. 605. sz., DL 100 035.; ANJOU-OKLT. VI. 490. sz., DL 99 892.

³² FÜGEDI 1986. 238. Rokonuk, Balog nembeli Doncs Csák Máté híve volt, Trencsében esett fogságba, mint arról a budai káptalan 1336. november 11-i oklevele tudósít: DL 99 961., ANJOU-OKLT. XX. 430. sz. Doncs birtokai a Drugetek kezén voltak, ám Vilmos nádor peren kívül megegyezett a Szécsiekkel ld. 1336. márc. 4.: DL 99 956., ANJOU-OKLT. XX. 94. sz.

³³ A legkorábbi oklevélre ld. 1312. szept. 29.: ANJOU-OKLT. III. 372. sz.

³⁴ A család eredetére ld. SRH I. 48. cap. (300.); MAJLÁTH 1884. 21–29.; KARÁCSONYI 1886. 166–173.; 1887. 5–12., 134–148.; 1995. 618., 621.; PÓR 1901. 141–142.

³⁵ ENGEL 2001a. Hermán nem 1. tábla: Pestesi ág. Fivérei közül Gecsétől származik a Felpestesi család. Gergely fivérének fia, Barnabás csak 1329/30-ban tűnik fel. Dénesnek és fivéreinek nem ismerjük szüleit, miként feleségeiket sem.

³⁶ Országbíróként ld. TÓTH 2003. 181–191.; ALMÁSI 2017. 5–29. vö. PÍTI 1997. 243–250.; FÜGEDI 1986. 236.; ENGEL 2001b. 157.

³⁷ ENGEL 1996. I. 192.; BODOR 1983. 286.; KORDÉ 1999. 21–31.; KMTL 625.

mellett több megye ispánja lett, így Beszterce és Medgyes³⁸ erdélyi érdekeltségeit erősítette, de csanádi ispán is volt.³⁹ 1328-ban ő is szerepel a bruck-i béke megerősítői között.⁴⁰ Úgy tűnik I. Károly elsősorban Szécsényi Tamás erdélyi vajda ellensúlyozására nevezte ki székelyispánná, ezt több erdélyi ügygel kapcsolatos oklevél is megerősíti.⁴¹ 1336-ban a királyi seregek Rába és Rábca közötti részeinek kapitánya,⁴² míg fia ugyanebben az osztrák-magyar háborúban már győztes seregvezér.⁴³ Lack 1342-ben beleegyezett abba, hogy fiai felosszák egymás között atyai örökségüket,⁴⁴ viszont 1343-ig I. Lajos bárója maradt.⁴⁵ Ezt követően visszavonult a politikától, birtokügyekben hallunk róla,⁴⁶ de még 1346-ban is megfordult Visegrádon, ahol a nádor bírótársaként segédkezett.⁴⁷ Annak ellenére, hogy 1359 elején még cselekvő személyként kapunk hírt róla,⁴⁸ halálakor már igen idős lehetett, talán ez magyarázza a politikától való eltávolodását, birtokai felosztását.

A királyi udvarában tehát mindketten megtalálhatták számításaikat. Miklóst korai halála akadályozhatta meg egy ígéretes pályafutásban, míg Lack már 1328-tól kezdve székelyispán, tehát báró, azontúl több megye ispánja volt.⁴⁹ A két családalapító elitbe tartozásának első említése

³⁸ Beszterce élén 1334. január 1-jén tűnik fel először, egészen 1339-ig kimutatható, utódja Brassói János és Jakab csak 1341-től szerepel ispánként. ENGEL 1996. I. 111. Medgyes élén az Anjou-korban mindössze három személyt ismerünk. Kacsics nembeli Simon székelyispánként igazgatta a megyét, halála után, feltehetően már 1328-tól kezdve Lack honorját gazdagíthatta, holott első adatunk itteni ténykedésére szintén 1339-ből való: Uo. 153. A váradi káptalan szóban forgó oklevelére: 1339. szept. 15.: DF 277 288., ANJOU-OKLT. XXIII. 549. sz.

³⁹ ENGEL 1996. I. 122. – Csanádi ispánságára a fentebb idézett váradi káptalan oklevele az adatunk: DF 277 288. Rokona, Hermán nembeli Lampert országbíróként (később nyitrai ispán is) 1314–24 között csanádi ispán. Lack azonban nem őt, hanem Telegdi Miklóst követte, mivel ő 1326-ban ispán. Telegdi 1326-ban szerepel utóljára, mint tisztviselő (1323-ban szebeni, 1326-ban csanádi ispán: Uo. 191., 122.) így számolnunk kell azzal, hogy már ezt követően Lack lett Csanád ispánja. Ezt erősíti, hogy az Engel által jelzettnél korábban, 1335. szept. 20-án az aradi káptalan előtt csanádi ispánként szerepel: DF 282 791., ANJOU-OKLT. XIX. 568. sz. További korábbi címzésére ld. 1336. júl. 22.: DF 252 741., ANJOU-OKLT. XX. 300. sz.; 1339. máj. 25.: DF 257 474., ANJOU-OKLT. XXIII. 312. sz.; 1338. nov. 9.: DL 3122., ANJOU-OKLT. XXII. 554. sz. Csanádban királyi vár nem volt, a perjámosi uradalmat I. Károly a Bátoriaknak adományozta: ENGEL 1996. I. 122.

⁴⁰ 1328. szept. 21.: DF 257 972. Az osztrák-magyar háborúra ld. WERTNER 1913. 44–64., 234–246.

⁴¹ Szigorúan hivatalviselésükre korlátozva: a besztercei Henel fia János fia Márton ügyére ld. 1337. júl. 6.: DL 62 695., ANJOU-OKLT. XXI. 382. sz.; DL 62 696., ANJOU-OKLT. XXI. 383. sz. Lack szerviensének, Fodor Lászlónak erdélyi birtokokba való iktatására ld. 1339. máj. 25.: DF 257 474., ANJOU-OKLT. XXIII. 312. sz.

⁴² 1336. júl. 22.: DF 252 741., ANJOU-OKLT. XX. 300. sz.

⁴³ KRISTÓ 2000. 267. vö. UO. 397. j. Lackfi István részvétele a harcokban véleményünk szerint több mint valószínű. Léka bevétele után építette fel Szarvkő várát a határon. FÜGEDI 1977. 161., 196.

⁴⁴ 1342. máj. 1.: DL 87 130., ANJOU-OKLT. XXVI. 169. sz., EO III. 88. sz.

⁴⁵ Utóljára VI. Kelemen pápa búcsúja említi tisztségeit 1344 tavaszán, igaz, ezt a Szentszéknél I. Lajos nevében eljáró fia, Dénes minorita lector kérésére állították ki. Valószínű, hogy Dénes követjárása alatt váltotta le a király az idős Lackot. 1344. márc. 7.: ANJOU-OKLT. XXVIII. 212. sz., EO III. 185. sz. Az aradi káptalan 1343. máj. 2-án székelyispánnak címzi: DL 29 673., ANJOU-OKLT. XXII. 239. sz. Tisztségében utódja fia, 1343. márc. 16-án, mint relator tűnik fel, méltóság említése nélkül: DL 3562., ANJOU-OKLT. XXVII. 115. sz. Lackfi Dénesre a későbbi kalocsai érsekre ld. PÓR 1901. 141–142.; JUHÁSZ – LOTZ 1991. 55.

⁴⁶ 1351. márc. 30.: DL 29 686., EO III. 596. sz.

⁴⁷ 1346. febr. 22.: DL 2013., ANJOU-OKLT. XXX. 134. sz.

⁴⁸ Az 1359. esztendőben három forrás említi. 1359. jan. 4.: DL 4819. (magister Ladislaus quondam comes Sycolorum); 1359. jún. 29.: DL 4865. (ld. DL 4819.); 1359. szept. 15.: DL 4791, AO VII. 199. sz. Ezt követően már nem szerepel a forrásokban, legkésőbb 1359 őszén, év végén hunyhatott el.

⁴⁹ Viselt tisztségei is erről tanúskodnak. Székelyispánként 1328-tól mutatható ki, de feltehetően már korábban bírta tisztségét: ENGEL 1996. I. 192. Előbb besztercei ispán (1334–39), 1339-ben csanádi, majd 1339 és 1343 között brassói ispán, igaz ez utóbbi tisztségben 1340-ig tudjuk nyomon követni: Uo. 111., 122., 155.

között pontosan 20 év telt el. Ezek alapján kijelenthető, hogy Balog nembeli Miklós fiai, a Szécsi-fivérek, valószínűleg közel egyidősek lehettek magával Lackkal. Egy generáció választja el tehát egymástól a két család egy-egy generációját egymástól.

ROZGONYTÓL VISEGRÁDIG. A SZÉCSI-FIVÉREK I. KÁROLY SZOLGÁLATÁBAN

Balog nembeli Miklósnak nyolc fiáról tudunk.⁵⁰ Ebből a genealógiai adatból kiindulva, az elemzés előtt, egy fontos kérdést kell megválaszolnunk: a fiak milyen sorrendben követték egymást? A legtöbb oklevélben külön-külön szerepeltetik őket. Egy 1312. évi adománylevél szerint a sorrend a következőképpen alakult: János, Péter, Beke, László, Miklós, Pál, Dénes, majd András.⁵¹

Ezek alapján adta meg Engel Pál is a testvéreket,⁵² habár az egri káptalan egy 1297. évi oklevele Pető (Péter), majd János neveit említi, ez azonban nem perdöntő.⁵³ Az biztos, hogy a rozgonyi csatában a család több tagja is részt vett. A később fontos szerepet játszó Dénest ekkor még nem említik, feltételezhetően a fiatalkora miatt.⁵⁴ Ellenben a másodszülető Jánosról az 1312. esztendő követően hallgatnak forrásaink,⁵⁵ a sorban harmadikként szereplő Beke pedig csak 1312-ben és 1313-ban kap szerepet.⁵⁶

A családból elsőként Szécsi Pál lett báró. A kezdetektől fogva részt vett I. Károly országegyesítési harcaiban.⁵⁷ Több, halála után kiadott adománylevél is felsorolja érdemeit, elsőként azt, hogy részt vett a rozgonyi ütközetben.⁵⁸ Korai hadi tette volt, hogy a temesvári királyi udvarhoz közel fekvő Vejtehi Tivadarnak és fiainak⁵⁹ territóriumára ellen vezetett sereget. Itt a vidini bolgár csapatok

⁵⁰ ENGEL 2001a. (Balog nem 3. Szécsi 1. tábla)

⁵¹ 1312. szept. 29. ANJOU-OKLT. III. 372. sz. Az eredeti oklevél a Batthyányi család körmendi levéltárában található, eredetiben nem tudtam megtekinteni.

⁵² ENGEL 2001a. (Balog nem 3. Szécsi 1. tábla). A sorrend: János, Péter, Beke, László, Miklós, Pál, Dénes, András.

⁵³ HO 161–162. A Szécsen (*in villa Zeech*) megidézett Miklós comes fiai közül Pető (Péter) volt jelen, János ellenben nem. A sorrend, miszerint Pető szerepel elől, nem jelenti minden kétséget kizáróan, hogy ő is lett volna az elsőszülető, mindenesetre az, hogy János távol volt, utalhat arra, hogy életkora alapján már huzamosabb időt is eltöltött otthonról.

⁵⁴ János, Péter, Beke, László, Miklós, valamint Pál vettek részt a csatában, a legkorábbi, 1312. szept. 29-i oklevél az adományban favorizáltak között szerepeltetik Dénest, a későbbi asztalnokmestert, szörényi bánt, valamint András jövőbeli erdélyi püspököt: ANJOU-OKLT. III. 372. sz. 1329-ben már csak Péter, Miklós, Beke és Pál neve került említésre: DL 100 035., ANJOU-OKLT. XIII. 149., 150. sz.

⁵⁵ Az utolsó forrás éppen az 1312. évi adománylevél: ANJOU-OKLT. III. 372. sz. 1297-ben már szerepel a forrásainkban: HO 162.

⁵⁶ ENGEL 2001a. (Balog nem 3. Szécsi 1. tábla). 1313. ápr. 2.: DL 56 827., ANJOU-OKLT. IV. 474. sz. A hatalmaskodásban elmarasztalt fivérek sorrendben: Péter, Beke és László.

⁵⁷ KRISTÓ 2003. 323.

⁵⁸ Az 1317. évi adománylevél eredetiben nem, csak egy 1329. évi átiratban maradt meg. Az 1312-es pedig egy másik 1329. évi oklevélbe másolva ismert. 1312. szept. 29.: ANJOU-OKLT. III. 372. sz.; 1317. okt. 23.: DL 100 035., ANJOU-OKLT. IV. 605. sz.; 1322. márc. 18.: DL 99 892., ANJOU-OKLT. VI. 490. sz.; 1329. márc. 27.: DL 100 035., ANJOU-OKLT. XIII. 149. sz.; 1329. márc. 27.: ANJOU-OKLT. XIII. 150. sz. A csatára: KRISTÓ 1978. A szóban forgó szakirodalom külön nem szól a Szécsiek ütközetben való részvételéről: WERTNER 1905. 424.; ENGEL 1988. 102–103.; KRISTÓ 2003. 305–306.

⁵⁹ BLAZOVICH – GÉCZI 1991. 5–16.

felett is győzelmet aratott.⁶⁰ Kán László erdélyi vajda fiaival szemben bevette a Hunyad megyei Hátszeget,⁶¹ a dévai csatában pedig súlyosan megsérült, de megtörte az erdélyi oligarchák katonai erejét.⁶² Fivére, Miklós szintén részt vett a harcokban,⁶³ sőt a frissen királyi kézre került Hátszeg várát rábízta az uralkodó.⁶⁴ A döntő győzelmet ugyan sem a Vejtehiek, sem a Kánok ellen nem tudta kierőszakolni, ez azonban kicsit sem von le Pál hadvezéri képességeiből. Több éves szolgálat jutalmaként előbb somogyi ispán,⁶⁵ majd 1318-ban asztalnokmester lett.⁶⁶ Miután több fronton bizonyította képességeit, a Kőszegiek maradék szlavóniai hatalmának felszámolására vezetett hadjárat során esett el Megyericse várának ostromakor, 1318 őszén.⁶⁷ I. Károly a hűséget jutalmazta, fiverei ugyanúgy tisztséget, birtokot nyertek. A király és udvara még 1329-ben sem feledkezett meg tetteiről, miként arról az adománylevelek is meggyőzően beszámolnak.⁶⁸

Biztos információink vannak arról, hogy 1317-ben Pál két testvére, Miklós és Péter már várnagyok voltak,⁶⁹ ám a király nem az idősebb fivérek valamelyikét, hanem a legfiatalabb Dénest választotta asztalnokmesterének.⁷⁰ Arról forrásaink hallgatnak, hogy ő mikor és hol is szolgált

⁶⁰ A hadjárat feltehetően 1316-ban történt: KRISTÓ 2003. 327. vö. PITI 2005. 282–283. Ezzel szemben 1314-re helyezi: ENGEL 1988. 104–105. Ld. még KRISTÓ 1988. 48–49.; BÁRÁNY 2011. 92. ill. Uo. 119., 121. j.

⁶¹ Hátszegre ld. ENGEL 1996. I. 325–326. A dévai csata időpontjára ld. ENGEL 1988. 111. (1315 tavasza), KRISTÓ 2003. 323–324., 332., 343., 345. (1317 második fele); PITI 2005. 281–284. (1316 második fele). Vö. ZSOLDOS 2016a. 210.

⁶² KRISTÓ 2003. 323. A néhai Kán László vajda fiaian túl az ütközetben Ákos István fiai is részt vettek. Ld. 1317. október 23.: ANJOU-OKLT. IV. 605. sz.; KRISTÓ 2003. 340.; ZSOLDOS 2016a. 205. A vajda ekkor már Debreceni Dózsa volt, aki a Meszesi-kapun tört be Erdélybe: KRISTÓ 2003. 342. Némi ellentmondás figyelhető meg a Szécsieknek adott adománylevelekből, hiszen Dénes részvételéről Dénes esetében csak később szólnak. Hátszegre ld. ENGEL 1996. I. 325–326.

⁶³ Kristó 2000. 216.

⁶⁴ ENGEL 1996. I. 326.; ENGEL 1988. 111.; KRISTÓ 2003. 323. Legközelebbi utódja 1346-ban tűnik fel, Lackfi István erdélyi vajda emberének, Csokodej Péternek a személyében: DF 279 110.

⁶⁵ Korábban a megye a Kőszegiek alá tartozott, I. Károly 1316-ban szerezte meg. Pál elődje, Kőszegi János (1310–16) királyi lovászmester, tolnai, baranyai, bodrogi ispán volt. A királyi kézre került megyéket I. Károly hívei nyerték el: Amadé fia Miklós (Baranya, szekesői vár), Garai Pál (Bodrog, kőszegi vár). Ld. ENGEL 1996. I. 175. A többi ispánságra Uo. 102–103., 114–115., várakra ld. Uo. 349., 424.; ENGEL 1988. 113. Pál halála után a megyét családjából senki sem kormányozta. Az ispáni tiszthez vár nem tartozott. ENGEL 1996. I. 175. Kinevezését alkalmi, átmeneti jellegűnek vélem, miként utódjai is hasonló jelleggel bírhatták a megyét. Megyei tevékenységére ld. 1317. dec. 2. (vagy ezután) DL 938., ANJOU-OKLT. IV. 651. sz. 1318-ból négy oklevélben címezték somogyi ispánnak. A tihanyi konvent oklevele szerint Pál embere Veszprém megyében (Alörs [Olvr]s falu) járt el: 1318. febr. 14.: DF 200 097., ANJOU-OKLT. V. 32. sz. Egy saját kiadású: 1318. máj. 1.: DL 938., ANJOU-OKLT. V. 118. sz. A somogyvári konvent két oklevelére ld. 1318. jún. 18.: DL 44 118., ANJOU-OKLT. V. 174. sz.; 1318. júl. 15.: DF 230 286., ANJOU-OKLT. V. 213. sz. Megyericse ostroma nem történt 1317-ben: KRISTÓ 2003. 343. vö. ZSOLDOS 2016a. 207.

⁶⁶ ENGEL 1996. I. 46. I. Károly első, név szerint ismert asztalnokmestere. A mondott tisztségben korábban nem találtam nyomát.

⁶⁷ WERTNER 1905. 423. Halálát először 1322. márc. 18-án említik: DL 99 892., ANJOU-OKLT. VI. 490. sz. Megyericse ostromáról több későbbi oklevél is beszámol. 1323. márc. 29.: DL 99 894., DF 263 220., ANJOU-OKLT. VII. 88., 89. sz.; 1329. márc. 27.: DL 100 035., ANJOU-OKLT. XIII. 149., 150. sz. Engel szerint 1318 végén, vagy 1319 elején kerülhetett sor az ostromra: ENGEL 1988. 122.; ZSOLDOS 2016a. 207. A Kőszegi-tartományokra ld. KRISTÓ 1983. 241–268. ZSOLDOS 2010. 651–661.; ZSOLDOS 2016b. 215–225.

⁶⁸ 1329. március 27. MNL OL DL 100 035, AkO XIII. 149., 150. sz.

⁶⁹ Miklós 1317-ben hátszegi várnagy. ENGEL 1996. I. 275.

⁷⁰ Az Engel által megadott család Dénest, András későbbi erdélyi püspök előtt, a legifjabb Szécsiként mutatja, ld. Engel 2001a. Balog nem 3. Szécsi ág 1. tábla. Ezen kívül a család tagjaival, illetve azok szolgálataival foglalkozó oklevelekben csak késve jelenik meg. 1320-tól Dénes lett az asztalnokmester, ld. ENGEL 1996. I. 46.

királyát, mivel érdemelte ki az uralkodó kitüntetett figyelmét.⁷¹ Nincs adatunk arra, hogy Rozgonynál az Amadé-fiak ellenében harcolt, sem arról, hogy Pál és Miklós mellett a Vejtehiek és Kánok ellen vonult volna.⁷² Az, hogy fivéréihez, különösen Pálhoz hasonlóan eredményes hadvezér lehetett, az tanúskodhat, hogy fiatalon követte bátyját tisztségeiben, valamint az, hogy I. Károly előbb, az egyébként feltehetően általa pacifikált délkeleti határvárok egy részét,⁷³ majd a Szörényi Bánságot is rábizta.⁷⁴ 1319-ben I. Károly seregében Dénes és bátyja, Miklós, az Uros szerb király elleni hadjáratban tűntek ki.⁷⁵ Nincs kétségünk afelől, hogy Dénes fejezte be azt, amit Pál elkezdett: véglegesen megtörte a Vejtehieket. A szörényi területet már 1330-ban megkaphatta, hiszen a Basarab havasalföldi vajda elleni hadjárat egyik felbujtója volt Szécsényi Tamás vajda mellett.⁷⁶ Szilárd pozícióját mutatja az is, hogy 1341-ben bekövetkezett haláláig báró maradt.⁷⁷

Két bátyja, az ispáni tisztségig emelkedő Szécsi Miklós és Péter, már a kezdetektől I. Károly mellett harcoltak. Miklós Pállal együtt Kán László fiai,⁷⁸ Péter pedig feltehetően Csák Máté ellen tüntette ki magát, de a Zemplénben honor gyanánt elnyert borostyáni vár Petenye fia Péter lázadásának leverésében való közreműködését sejteti.⁷⁹ A családi birtokokat felprédáló oligarcha ellen a leghatásosabban azok tudtak fellépni, akiknek ez érdekükben állt. (Zalafőnél az a Köcski Sándor verte szét Köszegek seregeit, akinek éppen pár éve dúlták fel birtokait a nyugat-dunántúli oligarchák.)⁸⁰ 1317-ben mindketten várnagyok lettek, igaz földrajzilag egymástól

⁷¹ 1322. márc. 18.: DL 99 892., ANJOU-OKLT. VI. 490. sz. Ugyanabban az oklevélben, melyben Pál haláláról először adnak bővebb információt. Dénes biztosan nem vett részt a rozgonyi csatában, viszont ezek szerint a dévai csatában már ott volt. A hadjáratra ld. KRISTÓ 2003. 49. A dévai csata és a dévai vár bevételét két különböző esemény Engel, valamint Zsoldos szerint. ENGEL 1988. 111., uo. 105. jegyz., 129.; ZSOLDOS 2016a. 207–208.

⁷² Ld. fentebb az adományleveleknél!

⁷³ Az alárendelt várak Zsidóvár (1320-23), Miháld (1322-27), Hasznos (1327). ENGEL 1996. I. 275., 367., 467. Megfontolandó érvek szólnak amellett, hogy Kövesd is hozzá tartozott, mivel említik egy István nevezetű itteni officialis-át: 1331. aug. 15.: ANJOU-OKLT. XV. 322. sz.

⁷⁴ ENGEL 1996. I. 32. Több oklevél is kiemelte, hogy a határok védelmében kitűnt a havasalföldiek, valamint a bolgárok ellenében: 1329. márc. 27.: DL 100 035. Mivel Görény várát is ő foglalta vissza, valamint az a későbbiekben is a szörényi báni honor tartozéka, valószínűleg magát az erődítményt is bírta. ENGEL 1996. I. 320. Anjou-korból nem ismerünk egyetlen itteni várnagyot sem.

⁷⁵ Kristó 1988. 55.

⁷⁶ „ad inductionem Thome woyuode Transilvani et Dyonisii filii Nicolai filii Ioanka” SRH I. 209. cap. (496–497). A királyi seregek Szörényvár felől törtek be a román fejedelemségbe: VESZPRÉMY – SOMOGYI 2014. 23–40.; VESZPRÉMY 2016. 232–246.

⁷⁷ Halálára ld. ENGEL 2001a. Balog nem 3. Szécsi 1. tábla ill. uo. Balog nem 3. Szécsi 3. tábla: rimaszécsi. Utolsó szereplésére Engel a váci káptalan oklevelét hozta fel: 1341. szept. 13.: DL 1109., ANJOU-OKLT. XXV. 631. sz. Ugyanakkor 1341. szeptember végén iktatták Doncs komáromi ispánt bizonyos birtokokba, itt pedig szomszédként még Dénes bánt említi a váradi káptalan két oklevele. 1341. szept. 27.: DL 3422., ANJOU-OKLT. XXV. 683. sz.; 1342. szept. 29.: DF 260 928., ANJOU-OKLT. XXV. 690. sz.

⁷⁸ 1317. okt. 23.: DL 100 035.

⁷⁹ Borostyánra ld. ENGEL 1996. I. 285. Mindketten részt vettek a rozgonyi csatában: ANJOU-OKLT. IV. 605. sz. A többi harc említésekor Pétert elhagyják: 1322. márc. 18.: DL 99 892., ANJOU-OKLT. VI. 490. sz. Későbbi nógrádi ispánsága összefügghet azzal, hogy Csák Máté ellen itt alkalmazta a király. A zempléni borostyáni várnagyi tisztsége minden valószínűség szerint összefügghet azzal, hogy részt vett a Petenye fia Péter elleni hadjáratban 1317-ben. Péter zempléni uralmát Mikcs törte meg, magát Borostyánt, illetve Bodrogszeget is ő foglalta el: ANJOU-OKLT. VI. 711. sz.; KRISTÓ 2003. 329–330.

⁸⁰ 1327. dec. 10.: DF 278 113, ANJOU-OKLT. XI. 576.; FÜGEDI 1986. 239.

távol: Miklós Erdélyben, Péter pedig Zemplénben.⁸¹ Miklós aztán szerémi ispán lett (1321-1322), de pár év múlva elhunyt, mert meggyéjt a király a macsói bánra bízta.⁸² Péter halála valamikor 1336 előtt következhetett be, addig nógrádi ispánsága ismert (1326-1333).⁸³ Fiai, halála után nem kaptak tisztséget a királytól, hacsak nagybátyjuk, Dénes bán nem részesítette őket honorjaiból, ám erre közvetlen bizonyíték nem áll rendelkezésünkre.⁸⁴ A Szécsi-fivérek megyei tevékenységének vizsgálata igen szűk forrásmennyiség bevonását tesz csak lehetővé. Miklós esetében szinte lehetetlen ennek megállapítása.⁸⁵ Ellenben a szerémi ispánsága, kiegészülve öccse, Dénes délkeleti várnagyi tisztségeivel, arra utal, hogy volt egy pár éves időszak az 1320-as évek legelején, mikor I. Károly a Szécsiekben látta a déli határ védelmének letéteményeseit.

A fejezet elején említettem a Szécsi-fivérek születési sorrendjével kapcsolatos észrevételeimet. A rendelkezésre álló adatok szerint Péter és Miklós is idősebb volt, a király mégis Pált, majd Dénest favorizálta. Külön magyarázatot nehéz az esetre adni, viszont az biztos, ezekben az években I. Károly nem nélkülözhetette a tehetséges seregvezéreket, márpedig részt venni egy csatában és hadjáratot vezetni két egymástól különböző dolog. Talán erre a legjobb példa Szécsi László esete, aki 1315 elején ugyan megmentette a király életét, mikor az a jeges Bodrogra esett, ám sehol sem kapott tisztséget.⁸⁶ Leginkább helyi birtokügyekben hallunk felőle,⁸⁷ a király környezetében már nem találkozunk vele. Az mind Péter, mind Miklós pályafutása, mind a róluk szóló oklevelek tükrében elmondható, hogy nem birtokaik igazgatása kötötte le idejüket, maguk is kivették részüket a harcokban. Az, hogy magasabb tisztségekbe nem jutottak, egyedül a királyi kegy szeszélyével, valamint a katonai tehetséggel magyarázható. A legidősebb fivér, Péter esetében pedig számolnunk kell azzal is, hogy visszatért ősei birtokaira, ahonnan egykor apja kénytelen volt elmenekülni.

⁸¹ Miklós Hátszegen (Hunyad), Péter Borostyánban lett várnagy. Hátszeg 1315-ben került királyi kézre Kán László halála után. Mivel Miklósról tudjuk, hogy részt vett a néhai vajda fiai elleni hadjáratban, ezért már ezekben az években (vsz. 1316-ban) megkapta. ENGEL 1996. I. 325–326. A Péter által bírt vár Zemplénben Petenye fia Péter lázadása után került királyi kézre 1317-ben, így őt is helyezte oda egyből I. Károly, aki 1321-ben csereként oadaadta a Baksáknak, tehát Szécsi legkésőbb eddig lehetett itt várnagy. 1317. okt. 23.: DL 100 035.; ENGEL 1996. I. 285.

⁸² ENGEL 1996. I. 199. A megye a későbbiekben is a macsói bánok kormányzása alatt állt. Szécsi közvetlenül Szécsényi Tamást (1319–21) váltotta a megye élén. Ezzel egy időben a Torontál megyei hasznosi (becsei) várnagy (1321–22), itt szintén Szécsényit váltotta. 1327-től aztán öccse, Dénes a királyi várnagy. Ld. Uo. 275.

⁸³ Engel 1996. I. 156. Három alispánját is ismerjük. Egyúttal szandai várnagy is, ld. uo. 421. Talán a bujáki várat is bírta, de erről nincs információ. Ispánsága időszakából mindössze öt oklevél maradt fenn. 1329. szept. 21-i megyei irat nevezi nógrádi ispánnak: DL 2561. 1334. aug. 22-i oklevelet kibocsátó István fia Péter alispánt Engel Szécsényi alispánjának tartotta: DL 40 677. Ekkor tehát már Péter sem élhetett, ezért megkockáztatható kijelenteni, hogy ténylegesen is haláláig állt Nógrád élén. Vö. ENGEL 1996. I. 157.

⁸⁴ I. Lajos idején a Himfi-testvérek hozhatók tipikus példaként: ENGEL 1982. 893.

⁸⁵ Szerémi ispánsága rövid ideig mutatható ki: ENGEL 1996. I. 199. Forrásokban egyszer említik ispánként: ANJOU-OKLT. VI. 490. sz. Szerém megye oklevélkiadására a jelzett időszakban nincs forrásunk.

⁸⁶ KRISTÓ 2000. 251.; KRISTÓ 2003. 318. Lászlót a király 1317. okt. 23-i adománylevele Péter után másodikként sorolja fel, majd következik Miklós, Pál és Dénes: DL 100 035. vö. ANJOU-OKLT. XIII. 147., 150. sz. 1312 és 1328 között mutatható ki forrásokban, ekkor hunyt el. Utolsó említése 1328. jan. 29-én: DL 99 910.; ANJOU-OKLT. XII. 49. sz.

⁸⁷ Hatalmaskodást követett el közvetlenül a rozgonyi csatát követő évben. 1313. ápr. 2.: DL 56 827., ANJOU-OKLT. III. 474. sz. Dénessel és Péterrel együtt: 1323. szept. 1.: DF 285 783., ANJOU-OKLT. VII. 435. sz.; 1324. jún. 10.: előtt: DF 285 783., ANJOU-OKLT. VIII. 304. sz.; 1324. jún. 14.: ANJOU-OKLT. VIII. 316. sz. Boleszló esztergomi érsek levelét I. Károly erősíti meg, többek között László kérésére. 1328. dec. 27.: DL 99 914., ANJOU-OKLT. XII. 487. sz.

Mivel a Szécsi-fivérek nagy része elhunyt, az 1342. évi uralkodóváltáskor már egyiküket sem találjuk a bárók között. Közülük egyedül András erdélyi püspök képviselte a család érdekeit.⁸⁸ Az ő, külön tanulmányt érdemlő pályafutására itt külön nem térhetek ki, viszont unokaöccsei sorsának alakításába minden bizonnyal volt beleszólása. I. Lajos trónra lépése új lehetőséget teremtett a család következő generációjának, miként a Lackfiaknak is.

AZ ANJOUK LOVÁSZMESTEREI ERDÉLYBEN ÉS VISEGRÁDON

Lack székelyispán, hasonlóan Balog nembeli Miklóshoz, igen népes családdal rendelkezett. Összesen nyolc fiát ismerjük, a sorrend pedig úgy látszik, azt mutatja, hogy István volt a legidősebb, őt követte sorban még hét testvér.⁸⁹ Az 1342. évi birtokosztályon már csak öten vettek részt,⁹⁰ igaz innen Dénes, a fiatal Lajos király nevelője⁹¹ hiányzott, Imre pedig 1334-ben elhunyt.

Lack fiai közül, hasonlóan a Szécsiekhez, szintén ketten kerültek a bárók közé. Lackfi István már 1326-tól kezdve lovászmester volt.⁹² Két évvel később, I. Károly és a Habsburg hercegek közötti bruck-i békeszerződés egyik megerősítője volt, közvetlenül apja után.⁹³ Honor gyanánt eleinte csak Lednicét kapta, majd egyre több vár került hozzá.⁹⁴ Megyéispán csak később, 1332-ben lett, mikor a király az északnyugati országrészben, a csehekkel való határmenti konfliktusok frontvonalaiba, Nyitra élére helyezte.⁹⁵ Hadi képességeire már I. Károly idején felfigyeltek, hiszen mind a csehek (1331),⁹⁶ mind a Habsburg hercegek ellen kitüntette magát.⁹⁷ Utóbbi fronton, mint seregvészér irányította a rábízott királyi hadakat.⁹⁸ 1340-ben, a Kőszegiek ellen vezetett hadjáratot, így az utolsó maradványát is eltörölte az egykori oligarchák magánhatalmának.⁹⁹ Nem csak itt, hanem a szerbek elleni hadjáratokban is részt vett.¹⁰⁰ Politikai súlya is

⁸⁸ Korábban erdélyi prépost (1317-20), majd erdélyi püspök (1320-56). ENGEL 1996. I. 70. Utódja unokaöccse, Péter fia, Domokos lett (1356-68).

⁸⁹ ENGEL 2001a. Hermán nem 2. tábla: Lackfi – Sorrendben: István (1326–53), Imre (1334 előtt), Mihály (1336–51), Lack (1336–39), Dénes (1344–55), András (1336–59), Miklós (1336–1377), Pál (1336–78).

⁹⁰ 1342. máj. 1.: DL 87 130., ANJOU-OKLT. XXVI. 169. sz. Sorrendben: István, András, Mihály, Miklós és Pál.

⁹¹ ENGEL 2001b. 157.

⁹² 1326. máj. 11.: DL 40 485., ANJOU-OKLT. X. 187. sz. vö. ENGEL 1996. I. 40. Balázst 1326 júniusáig a forrásaink, Id. DF 256 097.; ANJOU-OKLT. X. 313. sz.

⁹³ 1328. szept. 21.: DF 257 972., ANJOU-OKLT. XII. 423. sz.

⁹⁴ ENGEL 1996. I. 357. (Lednice/Trencsén, 1326–40), 284. (Bolondóc/Trencsén, 1330–40), 277. (Berencs/Nyitra, 1332–40), 328. (Újvár/Nyitra, 1332–40).

⁹⁵ ENGEL 1996. I. 159.

⁹⁶ BERTÉNYI 1987. 104–105.; KRISTÓ 1988. 76.

⁹⁷ Hahót nb. Miklós, Erzsébet anyakirályné lovászmestere számára szóló adománylevél hátulján a relator maga Lackfi volt (relacio Stephani filii Laczk ex parte domini regis): 1343. márc. 22.: DL 3564. vö. ANJOU-OKLT. XXVII. 122. sz. Lackfi István I. Károly idején végzett katonai szolgálatait I. (Nagy) Lajos 1350. okt. 30.-i adománylevele is kiemelte, miszerint mind Ausztria, mind Csehország irányába visszaállította a régi határokat: DL 4151.; KRISTÓ 2000. 278.

⁹⁸ I. Lajos adománylevele *maior exercitus* címmel ruházta fel: DL 4151. 1336-ban apja, Lack a Rába és Rábca közötti királyi hadak élén állt. 1336. júl. 22.: DF 252 741., ANJOU-OKLT. XX. 300. sz. Az eseményekre ld. SKORKA 2014. 631–632.

⁹⁹ KRISTÓ 1988. 88. Léka vár bevételét véget vetett a Kőszegiek hatalmának. Ld. ENGEL 1996. I. 357.

¹⁰⁰ KRISTÓ 1988. 79. Kristó az 1339. évi hadjáratban való részvételt valószínűsítette, de az 1334. évi királyi hadjárat is szóba jöhet, miként 1335-ben is hallunk konfliktusról. Uo. 79.

megnőtt, hiszen 1340-ben vasi-soproni ispán lett,¹⁰¹ és úgy tűnik, rövid ideig Nyitrával együtt három megyét is kormányzott.¹⁰² Az igazi lehetőség azonban I. Lajos trónra lépése után érkezett el számára. Előbb tárnokmester,¹⁰³ majd erdélyi vajda lett.¹⁰⁴ A fiatal uralkodó nápolyi hadjáratai során, mint helytartója, kiváló stratégája vett részt.¹⁰⁵ Aversánál az uralkodó életét is megmentette.¹⁰⁶ A második nápolyi hadjárat alkalmával Lajos leváltotta, (bár a fővezérséget eleinte ő viselte)¹⁰⁷ öccsét, Andrást téve meg helyére, de ugyanekkor horvát-szlavón bánná (1350-1353) léptette elő,¹⁰⁸ 1353-ban pedig tárnokmesterként hunyt el.¹⁰⁹ Viselt tisztségei is mutatják: töretlenül emelkedett csillaga, haláláig mind I. Károly, mind I. Lajos uralmának egyik biztos oszlopának számított. Mindez megmutatkozik birtokainak gyarapodásában is, mely főként 1342 után terebélyesedett ki,¹¹⁰ elsősorban dunántúli szerzeményekkel.

1342 májusában a családi birtokok felosztásakor az aradi káptalan szóban forgó oklevele bolondóci várnagyként említi Lackfi Andrást, tehát már I. Károly idején is tisztséget viselt.¹¹¹ Apja ugyan csak 1359-ben hunyt el, viszont I. Lajos 1343-ban felmentette tisztségeiből.¹¹² Székelyispánná fiát, Andrást tette meg, aki így István mellett szintén báró lett.¹¹³ András a bátyjához hasonlóan felvonult Lajos király több hadjáratában. Előléptetését követően közvetlenül a szerbek

¹⁰¹ ENGEL 1996. I. 179., 226. Rövid ideig 1340-ben így három megye ispánja is volt (Nyitra, Vas és Sopron).

¹⁰² Nyitrai ispánként utoljára 1340. máj. 1-jén szerepel: DL 3306, ANJOU-OKLT. XXIV. 265., 266. sz.; ENGEL 1996. I. 159. Alispánja azonban még máj. 12-én is kimutatható: ENGEL 1996. I. 159. Sopron élén már 1340. márc. 31-én: DL 48 811., ANJOU-OKLT. XXIV. 195. sz.; ENGEL 1996. I. 179. Vas megye esetében ez már márc. 13-án: DL 58 015., ANJOU-OKLT. XXIV. 142. sz., ENGEL 1996. I. 226.

¹⁰³ ENGEL 1996. I. 37.

¹⁰⁴ 1344 és 1350 között. ENGEL 1996. I. 12.

¹⁰⁵ BERTÉNYI 1987. 176–178.; KRISTÓ 1988. 114–117. I. Lajos már 1348 májusában visszatért Nápolyból, Lackfi csak 1349 őszén követte. WERTNER 1918. 83. vö. KRISTÓ 1988. 117. A dél-itáliai királyságot Wolfhard Ulrikra és zsoldosaira bízta. Wertner szerint a király visszaparancsolta Lackfit Nápolyba: WERTNER 1918. 85. 1349 őszén Lackfi hadjárata kudarcot vallott. Ulrik továbbra is Dél-Itáliában maradt: uo. 86. Viszont Lackfi 1350. május 1-jén rokonának, Felpestesi Lászlónak tesz adományt: uo. 88. A mondott oklevélnek nem találtam nyomát a DL-DF adatbázisban. Vö. EO III. 564. sz.

¹⁰⁶ NÉVTELEN MINORITA 14. cap.

¹⁰⁷ WERTNER 1918. 90.; ENGEL 2001b. 139.

¹⁰⁸ ENGEL 1996. I. 23. Vele egy időben István herceg állt Szlavónia élén. Erre ld. HALÁSZ 2005. 34–35.

¹⁰⁹ ENGEL 1996. I. 37. ENGEL 2001a. Hermán nem 2. tábla: Lackfi. 1353. nov. 18. előtt hunyhatott, ekkor néhaiként említik egy királyi oklevélben: DL 4089.

¹¹⁰ Henchfi Miklós budai rektor már 1345-ben Istvánra és fiaira hagyta birtokait örökös nélküli halála esetére. 1345. júl. 25.: DL 9481., ANJOU-OKLT. XXIX. 453. sz. vö. 1346. aug. 27.: DL 9481., ANJOU-OKLT. XXX. 604. sz. Simontornya várának megszerzésére: 1346. szept. 21.: DL 9481., ANJOU-OKLT. XXX. 687., 688. sz.; 1347. jún. 30.: DL 3553., ANJOU-OKLT. XXXI. 611. sz. Osztrógóra és Csáktornyára: 1350. okt. 30.: DL 4151., ANJOU-OKLT. XXXIV. 706. sz.; C. TÓTH 2000. 95–96.; FÜGEDY 1977. 188.; ENGEL 1997. 151.; ENGEL 1996. I. 291., 410., 437.

¹¹¹ Engel archontológiai munkája csak 1343-tól említi András tisztségeit: ENGEL 1996. II. 139. Bolondóci várnagyok között sem találjuk: Uo. I. 284. Mivel 1338 és 1365 között nem ismerjük ezen trencsényi vár várnagyát, adja magát a feltételezés, hogy Lackfi István vasi-soproni honorba történő áthelyezésekor Bolondócot Andrásra bízta a király. Az sem zárható azonban ki, hogy már bátyja Trencsén megyei várnagyságai idején itt volt.

¹¹² Egyedül medgyesi ispánsága esetén feltételezhető az, hogy 1343-ig viselte, bár erre sincs adat. Vö. ENGEL: *Arch.* I. 155.

¹¹³ Andrást legkorábban 1347. febr. 22. előtt említik székelyispánként: DL 76 818., ANJOU-OKLT. XXXI. 127. sz. vö. ENGEL 1996. I. 192., uo. 258. lj. ill. DF 274 724.; BODOR 1983. 286.

elleni hadjáratban találkozunk vele,¹¹⁴ majd 1345-ben az országba törő tatárokat állította meg,¹¹⁵ öt esztendő múlva pedig a király öt hagyta hátra Nápolyban.¹¹⁶ Ezután sorra nyerte el bárói méltóságait. 1353–1354-ben macsói bán, 1355–1356-ban királynéi tárnokmester, ezzel együtt pedig vasi-soproni ispán lett.¹¹⁷ Halálakor, 1359-ben, István nyomdokaiba lépve, erdélyi vajda volt.¹¹⁸ Bárói méltóságain túl több megye ispánja. Székelyispánként Besztercét és Brassót kormányozta, de Máramaros, Szatmár és Ung élén is állt.¹¹⁹ Ezen kívül ne feledkezzünk el arról, hogy macsói bánként, a tisztség honorjának mintegy tartozékaként öt megye felett is rendelkezett.¹²⁰ András fiai, apjuk érdemei, viselt tisztségei ellenére soha nem lettek Nagy Lajos bárói, a család külön ágaként, több évtizedre kikerültek a kormányzó elitből.¹²¹ Nem így jártak István fiai, akik apjuk 1353., majd nagybátyjuk 1359. évi halála után továbbra is az uralkodó favoritjainak számítottak.¹²²

Lackfi Miklós és Pál 1342 előtt passzív szereplőként tűnnek fel az oklevelek lapjain.¹²³ 1338-ban Nagysejnéni István és rokonai számára szóló királyi adománylevél hátoldalán *relator*-ként Miklós neve szerepel.¹²⁴ Mivel ekkor Semjéni a királyi aula tagja volt, nincs kétségünk afelől, hogy Miklós is az udvarban tevékenykedhetett.¹²⁵ Az uralkodóváltás a két fiatalabbik Lackfi életét is megváltoztatta. Előbb udvari lovagok (1343),¹²⁶ majd a király ugyanekkor mindkettejüket megtette zempléni ispánná,¹²⁷ egyúttal pataki várnaggyá.¹²⁸ Az, hogy két fivér egyszerre viseljen

¹¹⁴ 1357. ápr. 2.: DF 274 724.; CD XI. 550.; WERTNER 1918. 63–64. A nyitrai káptalan 1357. évi oklevelében Machka fia Domokos érdemei között sorolják fel azt, hogy I. Lajos koronázása után részt vett András székelyispán szerbek elleni hadjáratában, ahol urát (*dominus suus*) meg is mentette. Domokos később Lackfi erdélyi alvajdája lett (1356–59): ENGEL 1996. I. 2.

¹¹⁵ A hadjáratra vonatkozóan kevés szakirodalmi tétel áll rendelkezésünkre, Lackfi András szerepére ld. VÁSÁRY 2006 19–23.

¹¹⁶ BERTÉNYI 1987. 179.; KRISTÓ 2003. 124. Lackfi mellett Druget Miklós, a néhai Vilmos nádor öccse is hátra maradt a Nápolyi Királyságban.

¹¹⁷ Tisztségeire ld. ENGEL 1996. I. 12., 28., 55., 180., 227.

¹¹⁸ Halálára 1359. nov. 10. előtt kerülhetett sor: ENGEL 2001a. Hermán nem 2. tábla: Lackfi. Erdélyi vajdai tisztségére, illetve ispánságaira ld. ENGEL 1996. I. 12.

¹¹⁹ 1343–50 között Brassó, Beszterce, Medgyes, majd 1346–53 között Máramaros, Szatmár, Ugocsa. Ld. ENGEL 1996. I. 111. 121., 152., 155., 188., 217.

¹²⁰ ENGEL 1996. I. 28. Egyedül Bodrog megye ispánjaként nem szerepel, de mind elődei, mind utána Garai Miklós viselte azt. A másik négy megye: Baranya, Bács, Szerém, Valkó. ENGEL 2001b. 132.

¹²¹ György nevű fia macsói bán (1392–93) Zsigmond idején: ENGEL 1996. I. 28.

¹²² Dénes 1343-tól lovászmester. Tisztségére ld. ENGEL 1996. II. 139.

¹²³ Különösen Lackfi Imre 1334. évi meggyilkolásával kapcsolatban keletkezett per következményeiként találkozunk neveikkel. 1339. szept. 15.: DF 277 287., ANJOU-OKLT. XXIII. 549. sz., DF 277 288., ANJOU-OKLT. XXIII. 550. sz.

¹²⁴ 1338. jan. 16.: DF 253 426., ANJOU-OKLT. XXII. 19. sz. (*relacio Nicolai filii Loczk*). Relatorként ezt követően is többször feltűnik.

¹²⁵ Nagysejnéni nevével, hasonlóan Lackfihoz, nem találkozunk ekkor, ld. ENGEL 1996. I. 474–476. István apja szőlősi várnagy. Ld. ENGEL 2001a. Balogsejnéni nem 1. Kállai 1. tábla: semjéni ág; ENGEL 1996. II. 121.

¹²⁶ Csak Miklósról találni adatot: ENGEL 1996. I. 476–477. Apja második házassága révén rokonának számított, az ugyanekkor itt tevékenykedő Szeri Pósa fi Balázs. KARÁCSONYI 1995. 624.; SZASZKÓ 2013.

¹²⁷ ENGEL 1996. I. 241. Jól dokumentált zempléni tevékenységük is, bár a megyei kiadványokat zömében alispánjaik adták ki, akik nem mellesleg szintén fivérek voltak (Frank fiai Mihály és Jakab). A korszakra vonatkozóan, a teljesség igénye nélkül ld. NAGY GYULA I. 113., 120., 122., 169. sz. ENGEL 2003b. 182.

¹²⁸ ENGEL 1996. I. 451. Ugyancsak együtt voltak ungi ispánok is később (1362–79), uo. 229.

egy tisztséget, a korszakban már nem számított egyedi esetnek.¹²⁹ Közös méltóságuk ellenére egyenként is figyelemre méltatta őket az uralkodó. 1358-ban Miklós a világosi várnagyságot is megkapta, így adja magát a feltételezés, hogy az ekkor a zarándi honorhoz tartozó vár révén ott megyésispán is lehetett.¹³⁰

Közös tisztségeiken túl, mint udvari lovagok mindig kéznél voltak, amikor az uralkodónak szüksége volt rájuk.¹³¹ Miklós részt vett fivéreivel a nápolyi hadjáratban, 1357-ben pedig I. Lajos a pápa támogatására küldte Velence ellen.¹³² Pál 1355-ben a király Habsburg rokonainak megsegítésére Svájcba vezényelt csapatokat vezetett.¹³³ A lehetőség tehát adott volt, Lajos pedig nem fukarkodott a Lackfiak foglalkoztatásával, akár bárókról, akár “csak” megyésispánokról volt szó.¹³⁴ Az mindenesetre feltűnő, hogy Lajos király szinte mindig az idősebbeket részesítette előnyben, amennyiben tisztségről vagy előléptetésről volt szó. Lackfi Miklós és Pál előtérbe kerülése, amelyet nem követett báróvá emelésük, azzal állhat kapcsolatban, hogy apjuk, Lackfi ekkor már idős volt, bátyjuk, István 1353-ban már meghalt, testvéreik (István és András) gye-
rekei pedig még fiatalok voltak. Fiatalok, de már bárókat adnak az uralkodónak, hiszen István fia, Lackfi Dénes már 1343-tól királyi lovászmester volt,¹³⁵ aki apja mellett Lajos király trónra lépése után mind többször feltűnik a hadjáratokban.¹³⁶ A Lackfiak második, de még harmadik generációjának történetében az életkornak döntő szerep jutott. Igaz ez akkor is, ha az uralkodó kifejezetten a család Istvántól származó ágát halmozta el kegyeivel.

¹²⁹ Erre példaként ld.: ENGEL 1996. I. 150. (Liptó: Bebek István és György, 1350–1360), 155–156. (Moson: Wolfurti Ulrik, Rudolf és Konrád, 1350–52/57–60), 178. (Sopron: Mikcsfi István és Ákos, 1344–46; Wolfurti Ulrik és Rudolf: 1350–52), 183. (Szabolcs: ifjabb Debreceni Dózsa és fivérei: közös alispánok, pontosan nem meghatározható, Debreceni Jakab és Pál: 1332–47, 1349–51), 215. (Turóc: Zsámboki Miklós és id. Zsámboki János: 1339–42), 219. (Ung: Lackfi Miklós és Pál, 1362–79), 223. (Varasd: Mikcsfi István és Ákos: 1345–46), 226. (Vas: Mikcsfi István és Ákos: 1344–46; ill. Wolfurti Ulrik és Rudolf: 1350–52), 232. (Veszprém: Kölcsei János és Jakab: 1353–58). Erdélyben nem, de Szlavóniában találtam hasonló példákat, bár az itteni ispánokat maga a bán nevezte ki, ld. ENGEL 1996. I. 256. (Marócsa: Péter és Jakab: 1328).

¹³⁰ ENGEL 1996. I. 459.

¹³¹ Zemplén megyei okleveleket a legtöbb alkalommal alispánjaik, Frank fiai, Mihály és Jakab adták ki. Például 1347-ben ötből öt alkalommal: ANJOU-OKLT. XXXI. 206. (DL 3892.), 207. (DL 76 821.), 208. (DF 233 661.), 363. (DL 76 835.), 639. sz. (DL 99 418.). Ugyanakkor 1343-ban csak ők adtak ki ugyanitt okleveleket: ANJOU-OKLT. XXVII. 623. (DF 268 349), 744. (DF 268 351.), 745. sz. (DF 263 330.). Ez arra utal, hogy a legtöbb alkalommal megyéjüktől távol, valószínűleg a király környezetében tartózkodtak, vagy, mint arra az 1347-es esztendő a jó példa, részt vettek a nápolyi hadjáratban.

¹³² KRISTÓ 1988. 140. A hadsereg, külön IV. Ince pápa kérésére, 1359 tavaszáig Itáliában maradt Lackfi Miklós vezetésével.

¹³³ KRISTÓ 1988. 136–137.; Engel 2001b. 157. I. (Nagy) Lajost II. Albert osztrák herceg hívta segítségül. A magyar krónika szerint Lackfi 400 íjással vonult Svájcba. A Zürich-környéki harcokban a magyar kontingenst vezette Lackfi Pál. A segédhad küldése kapcsolatban állt azzal, hogy a magyar király IV. Károlyt és Albertet is meg akarta nyerni Velence ellen. BERTÉNYI 1987. 212., 214.; KRISTÓ 1988. 137.

¹³⁴ A honorba kapott megyék, várak jövedelmei szükségeltettek ilyen jellegű hadjáratok anyagi alapjainak megteremtéséhez. I. Lajos báróinak katonai expedícióira és ezek összefüggéseire ld. KRISTÓ 1988. 204–206.

¹³⁵ 1343. márc. 26.: DL 3566. vö. DF 266 744.; ENGEL 1996. I. 41.

¹³⁶ 1345-ben már a litván hadjáraton tűnik fel. SKORKA 2016. 257.

AZ ANJOUK SZEMÉLYI POLITIKÁJÁNAK KÉRDÉSEI A SZÉCSIEK ÉS LACKFIAK PÉLDÁJÁN

Mint azt a fentebb bemutatott családtagok pályafutása alapján leszűrhetjük, alátámasztható az alapfeltételezés, miszerint a Szécsi és a Lackfi családok két generációjának összehasonlítása lehetővé teszi a két Anjou-uralkodó politikájának összehasonlítását. Igaz, a vizsgálat csak adott időszakokra vonatkozóan teszük mindezt lehetővé.

Ennél a pontnál azonban meg kell állnunk. A korszak nagynevű kutatója, Engel Pál mutatott rá az I. Lajos nevéhez köthető új adományreformra (*nova donatio*), amely szerinte alapvetően befolyásolta az Anjou-kori arisztokráciát és az udvari nemességet.¹³⁷ Lényege a birtoklás módja, amely egy adott családon belül azt jelentette, hogy az uralkodó csak egy-egy személyt tüntetett ki kegyével. Mindez, ti. az adományreform, a Lackfiak esetében éppen Engel nyomán vált megfoghatóvá István vajda és fiai esetében. Ennek vizsgálata a Szécsiek esetében is indokolt. Vajon itt is hasonló jelenségeket tudunk észlelni? A rövid válasz: nem. A néhai Szécsi Péter és Dénes bán fiai (értsd unokatestvérek) még 1347-ben is együtt nyertek Miskolcra szabadispánságot a királytól.¹³⁸ A nemzetség (*de genere Bolug*) még döntő tényező volt a család önazonosságában, mint a legtöbbek korabeli familiánál is.¹³⁹ Mivel a *nova donatio* a birtoklás ágak szerinti megbomlását feltételezi, így ez a fajta családi összetartás ennek ellenkezőjét mutatja. Ha nem csak szigorúan a birtokadományokat, hanem a tisztségviseléseket és magát a családot tekintjük, úgy ugyanezt tapasztaljuk a Lackfiak esetében is.

A fivérek eltérő kapcsolatára több példát is találunk. A Szécsieknél azt láthattuk, hogy a róluk fenn maradt forrásokban a fivérek együtt szerepelnek, közösen vettek részt I. Károly harcaiban, melyet a királyi oklevelek elbeszélései is megerősítenek.¹⁴⁰ A családnak szóló adományokon túl közvetett adataink is vannak arról, hogy a fivérek együtt küzdöttek. 1317 októberében arról értesülünk, hogy Komárom ostromakor a király bárói között volt Miklós és Pál, valamint egy bizonyos Tamás, akik azonosíthatók a két Szécsivel és Szécsényi Tamással.¹⁴¹ Ez még akkor is így van, ha időközben valamelyik Szécsi elhunyt, mint például Pál, akinek szolgálatait nem csupán azért elevenítették fel újra és újra, mert Megyericse várának ostromakor a király szeme láttára esett el, hanem azért is, mert a testvérek együtt, az uralkodói zászló alatt küzdöttek.¹⁴² Különbéget közöttük az uralkodó józan mérlegelés alapján egyedül hadvezéri képességeikben, vagy érzelmi alapon, szimpátia szerint tehetett. Nem véletlen, hogy maga I. Károly nevezte Szécsi Miklóst és Dénest „*katonai babérokkal ékesek*”-nek 1322. évi oklevelében.¹⁴³ A közös adományokból

¹³⁷ Bővebben ld. ENGEL 1997. 137–157.

¹³⁸ 1347. máj. 19.: DL 100 037.

¹³⁹ FÜGEDI 1986. 222.

¹⁴⁰ 1317. okt. 23.: DL 100 035.; 1322. márc. 18.: DL 99 892.; 1323. márc. 29.: DL 99 894., ANJOU-OKLT. VII. 88. ill. 89. sz. (DF 263 220.); 1329. márc. 27.: DL 100 035., ANJOU-OKLT. XIII. 149. ill. 150. sz. (Utóbbi esetében az eredeti oklevél 1945-ben eltűnt). 1329 után már nem találkozunk adományt megerősítő oklevéllel, így a Szécsi-fivérek együttes szerepét sem jegyzik máshol.

¹⁴¹ 1317. okt. 1.: DL 40 435., ANJOU-OKLT. IV. 585. sz.; ZSOLDOS 2016a. 209.

¹⁴² Maga a formula több korabeli oklevélben visszatér, itt azonban arról van szó, hogy Pál mint a király katonája esett el. A toposzra ld. Kurcz 1988. 180. uo. 109. j. I. Károly 1318-ban nem is tartózkodott a vár környékén. Ld. ENGEL 1988. 138.

¹⁴³ KRISTÓ 1988. 55.

következően I. Károly idején a birtokügyekben is együtt szerepeltek.¹⁴⁴ Mivel javaikat a régi nemzetségi földközösség szerint bírták, nem meglepő az sem, hogy még 1341-ben is Szécsi Dénes, valamint Péter fiai az oklevelekben közösen tűnnek fel.¹⁴⁵ A Drugetekkel kötött egyezség esetében hasonló a helyzet, az unokaöccsök helyett azonban vagy Dénes, vagy András erdélyi püspök járt el.¹⁴⁶ Ugyan tisztségeiket a fivérek nem osztották meg egymással, ám a harctereken tanúsított közös küzdelem hangsúlyos szerepet kapott, erősítette az összetartozás, a királyhoz a végletekig való lojalitás tudatát. Egy idő után azonban azt figyeltem meg, hogy a korábbi adományok megerősítésekor Dénes érdemei kezdenek kidomborodni,¹⁴⁷ melyet az magyaráz, hogy fivérei sorban elhunytak, ő pedig emelkedett a ranglétrán. A szörényi bán mindezekén túl saját maga is pereskedett, fivérei, vagy unokaöccsei nélkül.¹⁴⁸ 1342-ig a család második generációjának tagjai, leszámítva András erdélyi püspököt, mind elhunytak.¹⁴⁹ Ezt követően a harmadik generáció (Szécsi Péter fiai, Miklós és Ivánka), már elődei árnyékából kibújva, önállóan építette tovább a család jövőjét. Igaz, itt Ivánka korai halála¹⁵⁰ egyértelműen Miklóst jelölte ki a család egyedüli erős embereként.¹⁵¹ Szécsi Dénes fiai azonban nem kerültek be az elitbe, habár apjuk évtizedeken keresztül I. Károly bárója volt. Szerencsétlenségükre Dénes nem érte meg I. Lajos trónra lépését, talán abban az esetben jobb feltételekkel indulhattak volna. Az Anjouk ugyanis nem szívesen váltak meg a belső kör tagjaitól.¹⁵² Így azonban egyedül Balázs volt az, aki udvari lovag maradt, míg unokatestvérei sorra nyerték el az előkelőbb bárói méltóságokat.¹⁵³

A Szécsi család itt elemzett tagjai az új elit kiépítésének egyik korai időszakára jellemző példaként hozhatók fel. Az ősi birtokra törő oligarcha, és azt kiszolgáló rokonai a király szolgálatába

¹⁴⁴ 1336-ban a borsodi Csabán birtokot vásárolt Dénes az unokaöccseivel: DL 452., ANJOU-OKLT. XX. 101., 180. sz. A településre ld. GYÖRFFY (1987–1998) I. 794.; DRASKÓCZY 1996. 85–86., 96., 98.

¹⁴⁵ Miskolc birtokot iktatta részükre a váci káptalan. 1341. szept. 13.: DL 1109., ANJOU-OKLT. XXV. 631. sz. A közös birtoklásra ld. ENGEL 1997. 143.

¹⁴⁶ Csak Pált említi a fivérei közül, a felsorolt gömői birtokokat adta vissza Druget Vilmos nádor. 1336. márc. 4.: DL 99 956., ANJOU-OKLT. XX. 94. sz. 1336 végén mind Vilmos nádor, mind öccse, Miklós próbálják rendezni ellentétjeiket a Szécsiekkel. Vilmos nádor október 10-én (DL 99 960., ANJOU-OKLT. XX. 381. sz.) Visegrádon vált meg 440 marka ellenében gömői birtoktól, nov. 11-én Miklós a budai káptalan előtt egyezkedett a nádor által megszállt birtokok ügyében, amelyek a Szécsiekkel rokon Balog nembeliektől, mint a király hűtlenjeitől, illetve Záh Felicián rokonaitól került elkobzásra (DL 99 961., ANJOU-OKLT. XX. 430. sz.). Ezekben az oklevelekben azonban már Dénesen és Andráson túl Péter fiai (Miklós, Ivánka, Pál, Jakab) is szerepelnek. Druget Vilmos nádor borsodi alispánja ráadásul 1337. jún. 19-én, nyilván felsőbb utasításra, elhalasztotta Miskolci Fábrián perét Szécsi Dénes ellenében: DL 96 194., ANJOU-OKLT. XXI. 338. sz.

¹⁴⁷ 1317-ben még csak érdemeit sem említik, 1329-ben már a havasalföldiek és bolgárokkal szembeni harcait emlegetik. ANJOU-OKLT. IV. 605. sz. vö. ANJOU-OKLT. XIII. 149. sz. (Mindkét oklevél esetében ld. DL 100 035.)

¹⁴⁸ 1337-ben Csabai (Chaba) Miklós szolgáját ölte meg Dénes *famulus*-a, Tamás. Az ügyről ld. DL 96 192., ANJOU-OKLT. XXI. 269., 308. sz. Balogvásári birtokrész miatt pereskedett Balog nembeli Donccsal: ANJOU-OKLT. XXII. 235. sz. (DL-DF oklevél nincs a forrásról, 1338. máj. 8-án Nagymartoni Pál országbírónak csak két oklevele ismert, egyik sem a szóban forgó ügyről szól. Ld. DL 70 394. ill. DL 86 618.

¹⁴⁹ Arra, hogy Dénes élt személy, 1341 augusztusából, az egri káptalan okleveléből van információnk: DL 3399., Anjou-Oklt. XXV. 543. sz.

¹⁵⁰ Utoljára 1349. máj. 18-án mutatható ki, Miklós pohárnokmesternek szóló adománylevelé méltóságsorában: DL 71 417., ANJOU-OKLT. XXXIII. 346. sz.; ENGEL 2001a. Balog nem 3. Szécsi 1. tábla. Örökös nélkül hunyt el.

¹⁵¹ BERTÉNYI 1976. 111.

¹⁵² FÜGEDI 1986. 243.

¹⁵³ Balázs udvari lovag (1360–73): ENGEL 1996. I. 271., 482. Dénes bán többi három fia (Tamás, Péter, János) az udvarban sem mutatható ki. ENGEL 2001a. Balog nem 3. Szécsi 3. tábla: rimaszécsi ág.

kényszerítették Balog nembeli Miklóst. Fiai szó szerint vérüket hullatták I. Károlyért. A jutalom a frissen hódoltatott országban a király kezére került vár volt, mely minden hatalom alapját jelentette.¹⁵⁴ Nem is csoda, hogy Szécsi Miklós (Hasznos), Péter (Borostyán), Dénes (Zsidóvár) mindannyian várak élén tűnnek fel először. Pont olyan erősségek élén, ahol a királyi hatalom frissen állt helyre, ráadásul ott, ahol a pacifikáció munkáját ők látták el.¹⁵⁵ Ugyan nem vált általános tendenciává az, hogy valaki az Anjou-korban királyi várnagyként kezdje karrierjét,¹⁵⁶ itt kifejezetten ezt láthattuk. Mindegyik Szécsi haláláig bírta az 1310-20-as évek fordulóján elnyert várat. Később vagy mást kaptak helyette, (erről azonban a legtöbbször sajnos hallgatnak a forrásaink), vagy halálukig tisztségükben maradtak. Ezután már csak egy lépés volt valamely megye ispáni tisztsége (az ahhoz tartozó várakkal egyetemben), vagy olyan bizalmi, ám bárói tisztség elnyerése, mint az asztalnokmesterség. A család egésze, akár báró került ki közülük, akár csak a király egy hűséges katonája, együtt vette ki részét az új rend kiépítésében. Ezt erősítette a családon belüli erős nemzeti ösztönzésen túl a király iránti lojalitás, amely magában még nem biztosította volna a család karrierjét, ahhoz az uralkodó kegye, szimpátiája kellett. Ezt tanúsítja, hogy amennyiben a király úgy akarta, akkor a fiatalabb Dénest nevezte ki bárójává, ha kellett, annak két bátyja rovására is. I. Károly ezt tudatosan tette, miként azt is, hogy Péter fiait nem léptette előre. Ennek pedig nem feltétlenül csak az lehetett az oka, hogy a Szécsi-fiúk túlságosan fiatalok voltak, netalán kegyvesztettek. Ugyancsak számolnunk kell az egyéni döntésekkel, melyek érthető okokból nem maradtak az utókorra. Péter akár vissza is utasíthatott egy királyi felkérést, ennek következményeit éppen fiai érzékelhették legjobban halála után.

A Lackfiaknál egészen más a helyzet, de 1342 előtt még hasonló a Szécsiekhez. Az biztos, hogy Istvánon túl a tisztséget nem viselő fivérei is jelen vannak az udvarban, együtt vettek részt hadjáratokon, az pedig, hogy fivérük, Imre halálakor együtt pereskedtek, mi sem természetesebb. 1342 májusában azonban minden megváltozott. Az idős király még élt, mikor Lack beleegyezésével fiai megosztottak atyai örökségükön. Eddig a pontig vitathatatlanul ő a család feje, ezután annak tagjai külön útra léptek. Külön utakon a birtokokat, nem pedig a családot értem. A birtokok ugyan egyenlően lettek kiosztva, ellenben az új uralkodó a kegyét az idősebbnek tartotta csak fenn. Ez tekinthető az új adományreform hozadékaként, melyet a Lackfi Istvánnak és fiainak szóló adományok mutatnak.¹⁵⁷ Ugyanakkor beszédes, hogy ezzel szinte egy időben András pályafutása miként ívelt felfelé, hiszen apja visszalépése után éppen ő nyerte el a székesispánságot. Az eliten belül így súlyuk állandó maradt, miközben az ifjú uralkodó előbb a Drugeteket, majd Szécsényi Tamás vajdát szorította háttérbe.

I. Lajos saját fivéreinek helyéről is konzekvensen vélekedett, nem csoda, ha Lackfi István és András öccseit is részesítette az ország honorjából, még ha nem is olyan mértékben. Miklós és Pál számára egy-egy megye vagy vár jutott, (ne feledkezzünk el hadi kiküldtetéseikről sem), de még mindig több, mint másoknak, hiszen fivérük, Mihály „csak” királyának lovagja lehetett.¹⁵⁸

¹⁵⁴ ENGEL 2003b. 179.; FÜGEDI 1977. 87.

¹⁵⁵ Druget Fülöp szepesi és abaúji ispáni kinevezése szintén hasonló okokban gyökerezett. Ld. ZSOLDOS 2017. 77., 219. Hasonló okokból került Sáros megye élére Ákos Mikcs 1315-ben: KRISTÓ 2003. 315.; ZSOLDOS 2017. 77.

¹⁵⁶ FÜGEDI 1986. 206.

¹⁵⁷ ENGEL 1997. 150–151. Más összefüggésekkel ugyan erre ld. FÜGEDI 1986. 222.

¹⁵⁸ 1342-ben ő és még tíz személy az aula tagja, közöttük olyan személyekkel, mint Mikcs bán fiai (Ákos, István, László), valamint Szécsi Péter fia, Ivánka. ENGEL 1996. I. 476. Lackfi Mihály valamikor 1359 előtt hunyhatott el. ENGEL ezt 1351-re tette: Eng 2001a. Hermán nem 2. tábla: Lackfi.

Az ő folyamatos udvari jelenléte azonban a személyes kapcsolatok fenntartását, érdekérvényesítését biztosította. A család így saját berkein belül is kiosztotta, kinek, mi a feladata.

A családfő szerepe ugyanis markánsan jelen van a Lackfiak esetében. Az apa-fia kettős a királyi politika vezérfonala, mint azt Lack és András székelyispáni, vagy István illetve Dénes lovászmesteri tisztségeinél láthattuk. (Hasonlót tapasztalhatunk a Szécsiek asztalnokmesterségével kapcsolatban, azzal a különbséggel, hogy ott nagybáty-unokaöcs viszony állt fenn.) Az adományreform kész helyzetet teremtett: Lackfi István és fiai lettek annak nyertesei,¹⁵⁹ fivérei ugyanakkor, ha teljesen más szerepben, ti. az elit másod- (ispánok, várnagyok) vagy harmadvonalában (udvari szolgálat), de a politikai élet aktív szereplői lettek. Ezen súlyukat jól mutatja VI. Kelemen pápa 1348 elején írott levele. Az egyházfő ugyanis az Aversában foglyul ejtett nápolyi előkelők szabadon bocsátása érdekében nem csupán István vajdát, hanem fivéreit, Miklóst és Pált is közbenjárásra kérte Lajos királynál.¹⁶⁰ 1348/49-ben István vajda fiával, Dénes lovászmesterrel, valamint öt fivérével együtt tüntették ki magukat több, dél-itáliai katonai vállalkozásban.¹⁶¹ 1350-ben pedig Dénes és nagybátyja, Miklós együtt vertek szét egy zsoldosereget Benevento környékén.¹⁶² A család győzelmének és egyben tudatának szimbóluma volt, mikor a frissen hódoltatott Contursi városának tornyára kitűzték a Hermán nemzetség sárkányos zászlaját.¹⁶³ A katonai dicsőség közös, családi esemény, az ezért járó jutalom, birtok, netalán vár, mint István esetében Sztrigó és Csáktornya, már csak az egyénnek szóló királyi kegy lehetett.

A Lackfiak második generációja I. Lajos személyi politikájának egy jellegzetességére mutat rá. Ugyanakkor Engel Pál következtetése nyomán a korábban elhunyt Druget Vilmos nádor hagyatékának kérdésében kicsúcsosodó és kialakuló adományreform hatását tükrözi.¹⁶⁴ Az uralkodó nem nélkülözhetette a Lackfiakat, akiknek lojalitása, hadvezéri tehetsége megnyerő volt. Ezt Nagy Lajos el is várta tőlük. Amikor 1360-ban, egy évvel Lackfi Miklós két esztendőes itáliai harcai után IV. Ince pápa újból segítségért folyamodott a magyar királyhoz, az Meggyesi Simont (Lackfi István lányának, Katalinnak férjét)¹⁶⁵ küldte segédcsoportokkal. Simon azonban kudarcot vallott, „s ezért a királyi felség haragját vonta magára.”¹⁶⁶ Az ilyen fiaskók tovább növelték a család nimbuszát, hiszen sokkal sikeresebbnek tűntek másoknál. Valóban elmondható, hogy a Lackfiak lételeme volt a háborúban való részvétel.¹⁶⁷ Ez tükröződik abban a vallásos meggyőződésben, melyről 1347-ből értesülünk. Lackfi István az erdélyi Szentimre mellett egy földet juttatott az aradi káptalannak. Az adományban nem is maga a kegyes adomány a lényeges, még csak nem is a családi törzsbirtokokhoz közeli, jelentős hiteleshely, hanem az, hogy István vajda

¹⁵⁹ Már az 1343. évi Simontornyára vonatkozó uralkodói döntés is csak Lackfi Istvánt és fiait érintette (DL 3553.: *item ... filiis suis et per eos suis hereditibus*). Ugyanez érvényes a Sztrigóra és Csáktornyára várakra szóló adományokra, ahol csak ő és öt megnevezett fia szerepel (DL 4151.). István fivérei ezekből nem részesültek. ENGEL 1997. 148., 151., 152.

¹⁶⁰ 1348. febr. 19.: DF 291 884., ANJOU-OKLT. XXXII. 68. sz. A pápaság és a magyar királyi udvar kapcsolatára a jelzett időszakban ld. TEISZLER 2015. 69–73.

¹⁶¹ WERTNER 1918. 85.

¹⁶² Az ütközetben Besenyő János allovászmester szerepére ld. WERTNER 1918. 91.; ENGEL 1996. I. 41.

¹⁶³ WERTNER 1918. 91–92.

¹⁶⁴ ENGEL 1997. 145–148.

¹⁶⁵ ENGEL 2001a. Hermán nem 2. tábla: Lackfi vő. UO. Pok nem 1. tábla: Meggyesi (Mórichidai, Izdenci).

¹⁶⁶ KRISTÓ 1988. 148.

¹⁶⁷ ENGEL 2001b. 157.

mindezt egy katonaszent, Szent Márton tiszteletéből tette.¹⁶⁸ A katonai sikerek a családtagok komoly politikai érzékét dicsérik, melyet mind a csatatereken, mind az Anjouk székhelyén, a politikai élet forgatagában, Visegrádon elsajátíthattak.

Minek köszönhető mégis, hogy a két család karrierje nem tört meg 1342-ben? Hiszen említettük, I. Károly régi hívei, a Drugetek és Szécsényi is az uralkodóváltás vesztesei lettek, miként Mikcs bán fiai előtt is lezárultak a bárói tisztségekhez vezető utak. Elsősorban a kontinuitás annak köszönhető, hogy korábban az elit másodvonalában tevékenykedtek.¹⁶⁹ 1330-ban mind Lack és fia, István, mind Szécsi Dénes szerepel a királyi bosszút a Záhokkal szemben igazoló ítéletlevélen.¹⁷⁰ I. Károly idején mind a Szécsiek, mind a Lackfiak az új arisztokrácia, avagy új elit tagjaivá lettek, ám a Drugetek, vagy éppen Szécsényi Tamás és Ákos nembeli Mikcs mellett esélyük sem volt arra, hogy feljebb jussanak azon a bizonyos ranglétrán. Az öreg király, majd Druget Vilmos nádor halála azonban új helyzetet teremtett.¹⁷¹ Előbb a Szécsiek kerültek vissza a bárók közé, miután a király kinevezte asztalnokmesterévé az ifjú Szécsi Miklóst, majd 1343-ban Lackfi István tárnokmesteri, illetve fivére, András székelyispáni kinevezése mutatta, hogy megváltozott a régi, jó két évtizeddel korábban életbe lépett politikai felállás. I. Lajosnak változtatnia kellett kormányán és meg is tette a szükséges lépéseket, kézben tartva a különböző klikkek rivalizálását.¹⁷² Bizalmát a két család felé az is erősítette, hogy tagjaik mind ott voltak a király udvarában 1342–1343-ban. Az öreg király halála utáni átmeneti időszak történései mind csalahatatlan jelei annak, hogy a fiatal uralkodó, mögötte az özvegy Erzsébet királynéval, nem apja nagyhatalmú báróinak fiaival, hanem a többek között a Lackfiakkal és a Szécsiekkal képzelte el a jövőt. Igaz, adományozások terén, apjához hasonlóan ő is mérsékletet tanúsított. A Szécsiek még I. Károly idején két várat nyertek (Balogvár, Éleskő), vizsgálatunkon túl, 1364-ben pedig csere révén Felsőlendvát szereztek meg.¹⁷³ A Lackfiak I. Lajos uralkodása idején három várat nyertek adományba.¹⁷⁴ Solymárt már 1355-ben megszerezték a néhai Lackfi István fiai a nyulakszigeti apácáktól,¹⁷⁵ a Zala megyei Rezi pedig 1350-ben királyi vár ugyan, de 1378-ban Lackfi birtok volt.¹⁷⁶ Döbröközt 1319-ben vette el I. Károly a Kőszegiektől, azt, hogy pontosan mikor lett a családé, nem tudni.¹⁷⁷ Láthatjuk, hogy a család harmadik nemzedéke folytatta elődei birtokszerzését, ez 1358–1359 után csak fokozódott. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a családtagok, bármilyen poszton is szolgálták királyukat, alapvetően a közös, a családi érdekek mentén igyekeztek befolyásukat megtartani és az uralkodó kegyében maradni. A birtokok ágak szerinti megosztása a Lackfiaknál megtörtént, még I. Károly halála előtti hónapokban. A Szécsieknél erre

¹⁶⁸ 1347. ápr. 6.: DL 29 677., EO III. 380. sz.

¹⁶⁹ FÜGEDI 1986. 190., 204–205. A 14. századra a bárói méltóságot egyre inkább 12 tisztségre értik, így az egyedül csupán megyésispáni tisztséget viselők egyre inkább kiszorulnak innen.

¹⁷⁰ ALMÁSI 2000. 196.

¹⁷¹ A nádorváltás eltérő magyarázatára ld. PITI 2006. 435–441. vö. ZSOLDOS 2017. 188–192.

¹⁷² ENGEL 2003b. 185.

¹⁷³ FÜGEDI 1977. 84., 103., 130., 132. Balogvárra ld. ÁMTF II. 483–484. Éleskőre ld. ÁMTF I. 746.

¹⁷⁴ FÜGEDI 1977. 86. Később nyerték adományba Döbröközt. Simontornyát örökölték, Tatát és Solymár maguk építették fel, de ezeket már 1358 után.

¹⁷⁵ 1355. szept. 25.: DL 4548., AO VI. 235. sz.; ENGEL 1996. I. 413.; FÜGEDI 1977. 188. Solymár (Salmar) és a cserében még érintett Kovácsi (*Kezakoachy*) *possessio*-ként szerepel, várat csak ezután emeltek itt.

¹⁷⁶ ENGEL 1996. I. 400., FÜGEDI 1977.182.

¹⁷⁷ FÜGEDI 1977. 127.

nincs példa. Forrásaink pedig azt mutatják, hogy a családtagok összetartottak, bárkit is favorizált az uralkodó. A feltételezett új adományreform hatása mellett tehát más szempontok is rendelkezésünkre állnak a családtagok viszonyának feltérképezésében, mint a birtokok.

A két családdal való vizsgálatunkat nagyban segíthetné az, ha tagjaik házasságairól is több információval rendelkeznenk. Ehelyütt csupán az eddigi kutatások összefoglalására vállalkozhatok, némi kiegészítéssel. A két alapító közül tudjuk, hogy Balog nembeli Miklós V. István egykori hívének, Miskolc nembeli Panyitnak a leányát vette nőül.¹⁷⁸ A nemzetség egy leány házasságával került rokonságba a Tomaj nemzetség egy mellékágával.¹⁷⁹ A Szécsiek, anyjuk révén több birtokhoz is jutottak, lévén, hogy nagybátyjaik örökös nélkül hunytak el, legalábbis I. Károly 1322. évi adománya erről tanúskodik.¹⁸⁰ A nyolc Szécsi-fivérből Péternek Debrői Demeter leánya volt a felesége.¹⁸¹ A rimaszécsi-ág őseinek, Dénes bánnak azonban már név szerint nem ismerjük feleségét.¹⁸² Ugyancsak elképzelhetetlen meg nem történt házasságkötés János, Beke, László és Pál esetében, még ha leszármazottakról nem is tudunk.¹⁸³ András, mint egyházi személyt, hasonlóan a Lackfiaknál Dénessel, nem sorolhatjuk ide. A korszak forrásaiban említést sem találtam feleségekre. Lack neje egy bizonyos Katalin, aki a Lackfiak 1342. évi birtokosztályakor szerepel, származásáról azonban semmit sem tudni.¹⁸⁴ Második neje, Szeri Margit túlélte férjét. Margit családja a temesközi régióban birtokos, apja, Pósa hosszú ideig Keve és Krassó megyék élén állt.¹⁸⁵ Lack fiai esetében hasonló a helyzet a Szécsiekhez. István kétszer házasodott, így került sógorságba Nagymartoni Pál országbíróval.¹⁸⁶ Első felesége, akitől hat gyermeke született, nem ismert. Második neje Pucheim Ágnes. Lackfi András Németi Erzsébetet vette feleségül. Házassága összefüggésbe hozható szatmári ispánságával.¹⁸⁷ Neje pert nyert, így a néhai Endre bán és fia, Mortunus birtokai mind családja vagyonát gyarapította. Lackfi Miklósnak és Pálnak házasságairól nem tudunk semmit. A fiatalon elhunyt Imre és László (Lack) pedig lehet, hogy nem is házasodott meg. Az udvari lovagként ténykedő Mihály 1351 körül hunyhatott el, leszármazottakról sincs információ.¹⁸⁸ Úgy tűnik, a Szécsiek és a Lackfiak házasságait nagyban befolyásolhatta az udvari közeg, a helyi, birtokos elittel való kapcsolatok kiépítése.

¹⁷⁸ ENGEL 2001a. Miskolc nem 9. tábla: töredék. Lányát nem tüntetik fel, ellenben három fiát (László, Miklós, Pál) igen. Leszármazottakról esetükben Engel sem tud.

¹⁷⁹ KARÁCSONYI 1995. 1116–1117.; ENGEL 2001a. Tomaj nem 1. tábla: elágazás

¹⁸⁰ 1322. márc. 18.: DL 99 892., ANJOU-OKLT. VI. 490. sz.

¹⁸¹ ENGEL 2001a. Aba nem 5. Debrői-tarjáni ág I. tábla: Debrői. Szécsi Péter nejének, Sebének nagyapja 1286-ban IV. László egykori nádora, Makján. Ld. ZSOLDOS 2011. 22.

¹⁸² ENGEL 2001a. Balog nem 3. Szécsi 3. tábla: rimaszécsi ág.

¹⁸³ ENGEL 2001a. Balog nem 3. Szécsi 1. tábla.

¹⁸⁴ 1342. máj. 1.: DL 87 130., ANJOU-OKLT. XXVI. 169. sz., EO III. 88. sz. (*Catarine nobilis domine matris ipsorum*)

¹⁸⁵ ENGEL 1996. I. 139., 142.

¹⁸⁶ PÓR 1900. 84–86.

¹⁸⁷ 1355. febr. 18.: DL 41 310., AO VI. 173. sz.

¹⁸⁸ ENGEL 2001a. Hermán nem 2. tábla: Lackfi.

ÖSSZEZÉS

Vizsgálatunk végéhez érve összegezzük eredményeinket! Először is munkánk nem tekinthetjük lezártnak, hiszen további kutatásokat igényel a Szécsiek és Lackfiak harmadik generációjának elemzése. A vizsgálat időkeretei sem fedhették le a korszak egészét, hiszen I. Károly uralkodásának konszolidációs éveitől vette fel a fonalat és I. (Nagy) Lajos uralmának is csupán első felére koncentrált. A korszak intenzívebbé váló kutatásának köszönhetően már részleteibe menően ismerjük a 14. század első két évtizedének politikai viszonyait és a király személyi politikájának mozgatórugóit. Mindezeket túl az Anjouk-uralkodók személyi politikájának árnyaltabb bemutatásához az elit minden családját, tisztséget viselő és nem viselő tagját el kell helyeznünk a korszak hatalmi koordináta-rendszerében. További kutatások árnyalhatják az Anjouk személyi politikájának kérdéseit, fedezhetnek fel nagyobb összefüggéseket az eliten belül és vezethetnek el a korszak átfogóbb megismeréséhez. Mindazonáltal a dolgozatban kiemelt szempontok alapján, a kijelölt időkeretek között saját koruk két jelentős családját tudtuk beható elemzés tárgyává tenni, a rájuk vonatkozó források szinte teljes bevonásával.

Tény, hogy a Szécsiek harmadik, valamint a Lackfiak második generációjának időszaka az 1342–1359 közötti időszakra esett. 1358–1359 folyamán az idős Lack, majd fia, András vajda halála után némi késéssel, de családjuk harmadik generációja lépett színre, utolérve ezzel a Szécsieket. Ugyanakkor a változás nem egy adott ponton, egy adott évben következett be. Ekkor még Lackfi Pál és Miklós is éltek, aktív, a király által foglalkoztatott személyek. Miklós csak ezt követően lett pataki várnagy, majd ungi ispán, fivérével Pállal együtt,¹⁸⁹ aki szintén csak ezután nyerte el a beregi ispánságot és maradt is az haláláig. 1378 decemberében még ugyanebben a tisztségében mutatják forrásaink.¹⁹⁰

A Szécsieknél a másodgeneráció András erdélyi püspök 1356. évi halálával szállt a sírba. Unokaöccsei, Miklós, Ivánka és a később maga is erdélyi püspökké avanzsáló Domokos, csak úgy, mint Lackfi Dénes és fiverei, Imre és István úgy jutottak méltóságokhoz, hogy már ízig-vérig I. (Nagy) Lajos király báróinak számítottak.¹⁹¹ Lojalitásukat a dinasztiaival még az olyan családtagok sem tudták megbontani, mint éppen az imént említett András püspök, aki 1349-ben nemes egyszerűséggel, felségsértést vonva fejére, nem engedte be várába a királyát.¹⁹² Mindebben inkább egyéni dolyf vezette, az uralkodó pedig el tudta választani egymástól egyik főpapja magánakcióját és annak rokonságát.

Az új adományreform hatása a Szécsiek és Lackfiak esetében is markáns képet mutat. Az intézkedés ugyanis nem hatott károsan a családok egyes ágainak összetartására, mivel tagjaik mind fivérek voltak. Más a helyzet az egymástól mind politikai, mind vagyoni helyzetében eltávolodó unokafivéreknél, de ez a tendencia csak Lajos király uralkodásának második felétől vált észrevehetővé. A politikai értelemben biztonságot jelentő megyei nagybirtokos családokkal kötött házasságok pedig egyfajta kimértségről tanúskodnak. A királyi kegy megvonása egész családokat lehetetlenített el, az eliten belül rokoni szálakat kötni pedig gondos mérlegelést

¹⁸⁹ ENGEL 1996. I. 219., 451.

¹⁹⁰ ENGEL 1996. I. 110. Utolsó említése: 1378. dec. 18.: DL 77 725. Év végén még királynéi parancsra megyei közgyűlést tartott, az erről szóló oklevelekre ld. NEUMANN 2006. 94. és 95. sz.

¹⁹¹ Az I. Lajos-kori bárók felének már az apja vagy más rokona is tisztségviselő volt I. Károly idején. Ld. FÜGEDI 1986. 250.

¹⁹² 1349. nov. 8.: DL 26 373., AO V. 337.; ESZTERHÁZY 1868. 90–94.; FÜGEDI 1977. 87.

kívánt. Az udvari klikkek versengése helyett birtokaikhoz közel kerestek maguknak feleséget. Ez egyben figyelmeztet arra is, hogy a birtokot a királyi kegyből elnyert tisztség nem pótolhatja. Éppen a birtokok és a bármikor fordulható politikai szerencse okozta azt az ellentmondást, mely fivért fivérhez kötött, de egyben el is távolíthatott egymástól következő generációkat, mint azt Szécsi Péter és Dénes fiai esetében láthattuk. És ez történt a Lackfiak esetében is, igaz hosszú évek múltán: Lackfi István és András fiai pályafutása is erről tanúskodik.

Nagy Lajos uralkodásának delelőjén, mind a Szécsi, mind a Lackfi név egyet jelentett a bárói tisztséggel. Az 1342/43 folyamán a politika színpadára lépő harmadik generáció még az eliten belül csak a másodvonalban foglalt helyet tisztségei súlyát tekintve. Ugyanakkor előttük semmiféle akadály nem állott, hiszen ott vagy szüleik, vagy egy kiöregedő gárda veteránjai álltak. Ezen az új nemzedéken múltott, hogy őseik szerezte vagyont, társadalmi rangot, politikai befolyással társuló hatalmukat áttudják-e menteni egy olyan világba, ahol az Anjouk Magyarországa már a múlté.

Miként a Lackfi és a Szécsi családok későbbi története mutatja, ez volt, akinek sikerült, volt, akinek nem.

IRODALOMJEGYZÉK

ALMÁSI TIBOR (2000): Záh Felicián ítéletlevele. *Aetas* 16. évf. 1–2. sz. 191–197.

ALMÁSI TIBOR (2017): Hermán nembéli Lampert királyi országbíró működésének okleveles adatai. *Forum. Acta Juridica et Politica* 7. évf. 1. sz. 5–29.

ANJOU-OKLT.: KRISTÓ GYULA et.al. (1990–): *Anjou-kori Oklevéltár I–*. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. Budapest-Szeged.

AO: NAGY IMRE et.al. (1878–1923): Anjou-kori okmánytár. *Dodex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I–VII*. Budapest.

ÁÚO: WENCZEL GUSZTÁV (1860–1874): *Árpád-kori új okmánytár*. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I–XII. Pest-Budapest, MTA Történelmi Bizottmánya.

BÁRÁNY ATTILA (2011): Debreceni Dózsa küzdelme a bihari oligarchiákkal. In Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás (szerk.): *Debrecen város 650. éves*. Debrecen, Alföldi Nyomda. 67–113.

BERTÉNYI IVÁN (1976): *Az országbírói intézmény története a XIV. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BERTÉNYI IVÁN (1987): *Magyarország az Anjouk korában*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

BLAZOVICH LÁSZLÓ – GÉCZI LAJOS (1991): Oklevelek a Csanád nemzetség történetéhez. *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 18. 5–16.

BODOR GYÖRGY (1983): Az 1562 előtti székely nemzetségi szervezetről. *Történelmi Szemle* 26. évf. 2. sz. 281–305.

CD (1829–1844): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Ed. Georgius Fejér. Buda.

C. TÓTH NORBERT (2000): Oklevelek Simontornya középkori történetéhez 1264–1543. *Levéltári Közlemények* 71. évf. 1–2. sz. 93–127.

CSÁNKI DEZSŐ (1890): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

CSUKOVITS ENIKŐ (2020): Az Anjou elit új generációi. In Csukovits Enikő (szerk.): *Az Anjou-kor hatalmi elitje*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. 109–131.

DF: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Fényképgyűjtemény.

DL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltár.

DRASKÓCZY ISTVÁN (1996): Miskolc birtoklástörténete a középkorban. In Tóth Péter – Kubinyi András (szerk.), Dobrossy István (főszerk.): *Miskolc története*. I. A kezdetektől 1526-ig. Miskolc, 81–173.

GYÖRFFY GYÖRGY (1987–1998): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Budapest, Akadémiai Kiadó.

ENGEL PÁL (1988): Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Századok* 122. évf. 1–2. sz. 89–146.

ENGEL PÁL (1996): Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Budapest, História MTA Történettudományi Intézete.

ENGEL PÁL (1997): Nagy Lajos ismeretlen adományreformja. *Történelmi Szemle* 39. évf. 2. sz. 137–157.

ENGEL PÁL (2001a) *Középkori magyar genealógia*. Magyar Középkori Adattár. CD-ROM. Budapest.

ENGEL PÁL (2001b): *Szent István birodalma*. A középkori Magyarország története. Budapest, História Könyvtár MTA Történettudományi Intézete.

ENGEL PÁL (2003a): Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. In Engel Pál: *Honor, vár, ispánság*. Válogatott tanulmányok. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest, Osiris Kiadó. 101–161.

ENGEL PÁL (2003b): Vár és hatalom. Az uralom területiális alapjai a középkori Magyarországon. In Engel Pál: *Honor, vár, ispánság*. Válogatott tanulmányok. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest, Osiris Kiadó. 162–197.

ESZTERHÁZY JÁNOS (GR.) (1868): András erdélyi püspök felségsértése 1349-ben. *Századok* 2. évf. 2. sz. 90–94.

EO: JAKÓ ZSIGMOND et.al. (1997–2021): *Erdélyi Okmánytár I–V*. Budapest, Magyar nemzeti levéltár országos levéltára, BTK Történettudományi Intézet.

FÜGEDI ERIK (1977): *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

FÜGEDI ERIK (1986): *Ispánok, bárók, kiskirályok*. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

- HO: NAGY IMRE et.al. (1879): Hazai oklevéltár (1234–1536). Budapest.
- HALÁSZ ÉVA (2005): Anjou István hercegsége (1332–1354). *Fons* 12. évf. 1. sz. 29–69.
- JUHÁSZ KÁLMÁN – LOTZ ANTAL (1991): Szerzetesek a csanádi egyházmegyében a középkorban. *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 18. 17–94.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1886): A kerekegyházi Laczkfyak családfája. *Turul* 4. évf. 4. sz. 166–173.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1887): A Laczkfyak története. *Történelmi és régészeti értesítő. A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat Közlönye* 3. évf. 1. sz. 5–12., 134–148.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1995): A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest.
- KMTL: KRISTÓ GYULA et.al. (1994): *Korai Magyar Történelmi Lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KORDÉ ZOLTÁN (1999): Károly Róbert székely ispánjai. Adalékok az I. Károly alatti arisztokrácia történetéhez. *Acta Historica*. 109. sz. 21–31.
- KRISTÓ GYULA (1978): A rozgonyi csata. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KRISTÓ GYULA (1983): A Kőszegiek kiskirálysága. In Kristó Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Magvető Könyvkiadó. 241–268.
- KRISTÓ GYULA (1988): *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest, Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó.
- KRISTÓ GYULA (1999): I. Károly főúri elitje (1301–1309). *Századok* 133. évf. 1. sz. 41–62.
- KRISTÓ GYULA (2000): *Középkori históriák oklevelekben (1002–1410)*. Szeged, Szegedi Középkortörténelmi Könyvtár 1.
- KRISTÓ GYULA (2003): I. Károly harcai a tartományurak ellen (1310–1323). *Századok* 137. évf. 2. sz. 297–347.
- KURCZ ÁGNES (1988): Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. (szerk. Klaniczay Gábor). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MAJLÁTH BÉLA (1884): A Laczk nemzetség. *Turul* 2. évf. 1. sz. 21–29.
- NAGY GYULA (1887–1889): A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. I–II. Budapest, Franklin Társulat nyomdája.
- NEUMANN TIBOR (2006): Bereg megye hatóságának oklevelei (1299–1526). Nyíregyháza, Móricz Zsigmond Könyvtár.
- NÉVTELEN MINORITA (1960): A Névtelen Minorita krónikája. In Geréb László (ford.): Küküllei János és a Névtelen Minorita krónikája. *Monumenta Hungarica* IV. Budapest, Magyar Helikon.
- PITI FERENC (1997): Okleveles adatok az 1324. évi országbíróváltáshoz. *Fons* 4. évf. 2. sz. 243–250.
- PITI FERENC (2005): Egy Károly Róbert-kori oklevél keletkezése és a dévai csata időpontja. In Almási Tibor – Draskóczy István – Jancsó Éva (szerk.): *Studia professoris – professor studiorum*. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára. Budapest, Magyar Országos Levéltár. 281–284.
- PITI FERENC (2006): Az 1342. évi nádorváltás. *Századok* 140. évf. 2. sz. 435–441.

- PÓR ANTAL (1900): Nagy-Martoni Pál országbíró és Lackfi István erdélyi vajda rokonsági összeköttetése. *Turul* 18. évf. 2. sz. 84–86.
- PÓR ANTAL (1901): Dénes kalocsai érsek (1350–1355) nemzetsége. *Turul* 20. évf. 3. sz. 141–142.
- RÁCZ GYÖRGY (2020): Az egyházi elit változásai. In Csukovits Enikő: *Az Anjou-kor hatalmi elitje*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. 133–162.
- SKORKA RENÁTA (2014): A Habsburgok és a magyar Anjouk kapcsolatának IV. (Luxemburgi) Károly uralkodása alatt. *Világtörténet* 36. évf. 4. sz. 631–659.
- SKORKA RENÁTA (2016): Nagy Lajos első litván hadjárata. In Pósnán László – Veszprémy László (szerk.): *Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század)*. Budapest, Zrínyi Kiadó. 247–262.
- SRH: EMERICUS SZENTPÉTERY (ed.) (1937–1938, reprint: 1999): *Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II*. Budapest, Nap Kiadó.
- SZASZKÓ ELEK (2013): *A Szeri Pósafti család*. Egy alföldi előkelő család története a 14–15. században. Doktori disszertáció. Pázmány Péter Katolikus Egyetem (kézirat).
- TÓTH ILDIKÓ (1999): Károly Róbert első országbírója. Adalékok Csák János országbírói működéséhez. *Tanulmányok a középkori magyar történelemről*. Az I. Medievisztikai PhD-konferencia (1999. július 2.) előadásai. 143–150.
- TÓTH ILDIKÓ (2003): Adalékok Hermény nembeli Lampert országbíró tevékenységéhez. *Középkortörténeti tanulmányok* 3. 181–191.
- VÁSÁRY ISTVÁN (2006): Nagy Lajos tatár hadjáratai. *Studia Caroliensia* 7. évf. 3–4. sz. 17–30.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ – SOMOGYI GRÉTA (2014): Károly Róbert 1330. évi havasalföldi hadjárata és az ún. posadai csata historiográfiája. *Hadtörténelmi Közlemények* 124. év. 1. sz. 23–40.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ (2016): A „posadai” csata. Károly Róbert 1330-as havasalföldi hadjárata. In Pósnán László – Veszprémy László (szerk.): *Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század)*. Budapest, Zrínyi Kiadó. 232–246.
- WERTNER MÓR (1905): Magyar hadjáratok a XIV-ik században. *Századok* 39. évf. 5. sz. 420–451.
- WERTNER MÓR (1913): Az 1328. évi magyar-osztrák hadjárat. *Hadtörténelmi Közlemények* 14. évf. 44–64., 234–246.
- WERTNER MÓR (1918): Nagy Lajos király hadjáratai. *Hadtörténelmi Közlemények* 19. évf. 59–97.
- ZSOLDOS ATTILA (2010): A Henrik-fiak: a Héder nembéli Kőszegiek. *Vasi Szemle* 64. évf. 6. sz. 651–661.
- ZSOLDOS ATTILA (2011): Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Budapest, História MTA Történettudományi Intézet.
- ZSOLDOS ATTILA (2016a): Erdélyi háborúk a 14. század elején. In Pósnán László – Veszprémy László (szerk.): *Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század)*. Budapest, Zrínyi Kiadó. 198–231.

ZSOLDOS ATTILA (2016b): A Henrik-fiak. A Héder nembéli Kőszegiek „családi története”. In Zsoldos Attila: *Vitézek, ispánok, oligarchák*. Tanulmányok a társadalom- és hadtörténetírás határvidékéről. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 215–225.

ZSOLDOS ATTILA (2017): *A Druget-tartomány története 1315–1342*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

ZSOLDOS ATTILA (2020): A hatalmi elit újjászervezése I. Károly uralkodása idején. In Csukovits Enikő (szerk.): *Az Anjou-kor hatalmi elitje*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. 93–108.

THOROCZKAY GÁBOR PHD, DR. HABIL.

thoroczky.gabor@btk.elte.hu
egyetemi docens (ELTE)

Az esztergomi Szent Tamás-prépostság története a 14. század közepéig (Adalékok a magyarországi püspöki székhelyeken működő társaskáptalanok históriájához)^{1*}

The history of the Saint Thomas-provostship in Esztergom
until the middle of the 14th century
(Additions to the history of the collegiate chapters
in the episcopal seats of Hungary)

ABSTRACT

The study presents the history of the Becket St. Thomas Collegiate Chapter of Esztergom, founded at the end of the 12th century, up to the middle of the 14th century, the activities of its provosts and canons and their income. It begins briefly with a discussion of the development of the secular provostries of episcopal sees in Europe, and then presents a brief history of the other two collegiate chapters in Esztergom.

KEYWORDS

Collegiate chapters, Esztergom, Thomas à Becket

DOI 10.14232/belv.2022.4.3

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.4.3>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Thoroczky Gábor (2022): Az esztergomi Szent Tamás-prépostság története a 14. század közepéig. (Adalékok a magyarországi püspöki székhelyeken működő társaskáptalanok históriájához). *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 4. pp 46–55.

¹ * A tanulmány az ELTE BTK Tématerületi Kiválósági Pályázat (Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció) keretében készült.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A magyarországi társaskáptalanok 14. század közepéig tartó történetét feltáró munkálkodásomban² eljutottam az első püspöki székhelyen működő prépostság, az esztergomi Becket Szent Tamás-társaskáptalan történetének bemutatásához. A forrásanyag összegyűjtéséhez négy alapvető munka segített hozzá: az Árpád-kori Magyarország Györffy György által³ és ez esetben a megye késő középkori, Tóth Krisztina által összeállított történeti földrajzának Esztergomra vonatkozó passzusai,⁴ a Szegeden megjelenő *Anjou-kori oklevéltár* vonatkozó kötetei,⁵ valamint a C. Tóth Norbert tollából a közelmúltban megjelent esztergomi káptalani archontológia.⁶ Reményeim szerint így a jelenleg ismert teljes kútfőanyag birtokában, a káptalan személyi állománya egészének ismeretében foglalhatom össze a jelzett intézmény történetét.

A nemzetközi kutatás a püspöki székhelyeken működő, a székesegyházat övező társaskáptalanok történeténél elsősorban a hatalmi szempontokat hangsúlyozza. A legtöbb német püspöki városban a falakon belül általában működött egy társaskáptalan is. De sokszor közvetlenül a főpapi székhelyek falain kívül is alapítottak ilyeneket. Ezeknek a prépostságoknak az alapítása összefüggött az adott városok feletti püspöki hatalom kiépítésével, de az adott centrális település szakrális rangját is növelték (*civitas sancta*), szentjeiknek az adott városban való jelenléte által és az adott társaskáptalanok klerikusainak imája révén. Keletkezési idejüknek két sűrűsödési pontja volt: a 6–7. század és a 10–11. század.⁷

A jövőben vizsgálendő még a magyarországi püspöki székhelyeken működő prépostságok esetleges stációs egyház szerepe is. Itt a minta Róma lehetett, hiszen a pápa és az Örök Város népe napról napra vagy hétről hétre más római főtemplomban ünnepelt.⁸ Tehát egyszerre több társaskáptalan létesítése egy főpapi székhelyen egyfajta *imitatio Romae* is lehetett.

Esztergomban, a magyar egyház élén álló érsek székhelyén három társaskáptalan létesült a középkor folyamán. Egy az érsekségnek is helyet adó várban, kettő azon kívül, tehát a nemzetközi kutatásban megfogalmazott kritériumoknak lényegében megfelelnek. Mára már mindhárom megszűnt, de címként továbbélnek a Főszékesegyházi Káptalan három kispósti stallumában.

² Eddig már elkészítettem Szeben, Dömös, Titel, Hajszentlőrinc, Vasvár, Arad társasegyházainak 14. század közepéig terjedő történetét, illetve a székesfehérvári prépostság Árpád-kori történetét is feltártam.

³ ÁMTF II. 283–284.

⁴ TÓTH 2020. 321–322.

⁵ AOKI.

⁶ C. TÓTH 2019.

⁷ CRUSIUS 1995. 9–34.

⁸ FÖLDEVÁRY 2017. 89.

A három egyház közül a legrangosabb esztergomi társaskáptalant Jób érsek alapította a 12. század végén az esztergomi vártól északra fekvő településen, Szentgyörgyön, préposttal és négy kanonokkal. Javadalmul Bars, Nógrád és Komárom megyei falvakban kapott az egyház dézsma-részesedést, illetve az esztergomi főkáptalan bortizedének tizedét adta nekik a főpap (az alább idézett 1337-i oklevélből tudjuk mindezt). 1230-ból ismerjük első kanonokját, prépostja pedig a tatárjárás után székesegyházi főesperes lett, 1258-tól párhuzamosan használta két címét. Lodomér érsek Szepes és Abaúj megyei plébániákból adott pénzjövendelmet a káptalannak, illetve a prépost-főesperes Esztergom városában egyházi bíraskodási kiváltságot kapott. Telegdi Csanád érsek 1337-ben rendezte a tönkremenőfélben lévő prépostság helyzetét, a kanonokok számát nyolcra emelte, más javadalom bírását megtiltotta nekik, a fent elősorolt javak mellett Esztergom, Nyitra és Bars megyei tizednegyedeket, Komárom megyében földet, Gömör megye teljes érseki tizednegyedét és a Szentgyörgymezővel szomszédos Petyen falu teljes dézsmáját adta át a káptalannak. A jövendelmek egyharmada a prépostot, kétharmada a kanonoki testületet illette.⁹ 1377-ben a káptalan Garam menti malomjövendelméről hallunk. Templomát a régészeti kutatás egyhajós, nyújtott szentélyű, gótikus egyházként azonosította. A káptalant 1543-ban a török támadás törölte el.¹⁰

A következő egyház alapításának szándéka már a 13. században megfogalmazódott, de létrejött csak az általam általában áttekintett időszak – 11–14. század közepe – után következett be. 1272-ben Sixtus esztergomi olvasó- és Bálint éneklőkanonok Komárom megyei birtokokat (Hetényt és Kiskeszit) hagyott volna a – Géza nagyfejedelem korában az esztergomi várhegy északi részén alapított, akkor a fejedelmi szálláshellyel egybeépített – Szent István-protomártír egyházra, már amennyiben a(z ekkor már érseki) kápolna keretében létrejön egy 12 főből álló társaskáptalan. Mindezt IV. László király is jóváhagyta Fülöp esztergomi érsek kérésére.¹¹ E kútfő alapján a prépostság létrehozatala akkor napirenden volt. A társaskáptalan alapítása azonban ténylegesen csak jóval később, 1390–1391-ben történt meg Kanizsai János esztergomi érsek jóvoltából. Ennek pusztulása is 1543-ban, a török foglalással következett be.¹²

A harmadik, e dolgozatban részletesen bemutatott esztergomi társasegyház létrejöttének a háttere a következőképpen vázolható. A II. Henrik angol királlyal súlyos konfliktusba kerülő Becket Tamás canterbury-i érseket 1170-ben gyilkolták meg az uralkodó lovagjai, majd a mártír főpapot 1173-ban szentté is avatták. A középkor e hírneves párharcának tengernyi irodalma van, a közelmúltban a magyar kutatás is reális képet adott az egész históriáról.¹³ Milyen kapcsolat fűzte össze Becketet a magyar *metropolisszal*? A választ már erre is megfelelő módon megadta a hazai kutatás: III. Béla királyunk második felesége, a Capeting-házbeli Margit királyné korábban II. Henrik fiának volt a felesége, és ekkor többrétű kapcsolatban volt a vértanú Beckettel, ez adhatta az indítékot az esztergomi várhegy mögötti előhegyen való egyházalapításhoz.¹⁴ Becket

⁹ Mon. Strig. III. 294–297., AOkl. XXI. 197. sz.

¹⁰ HORVÁTH ET AL. 1979. 208–210.; ÁMTF II. 276–277.; LÁZÁR 1998. 9–12., 78.; F. ROMHÁNYI 2000. 24.; TIMÁR 2019. IV. 623–624.; C. TÓTH 2019. 51–57., 234–237.

¹¹ Mon. Strig. I. 606–609., RA 2325. sz., ez utóbbi regesztakiadás meglepő módon az itt idézett, egyébként legjobb szövegkiadást nem hozza.

¹² PÓR 1909.; HORVÁTH ET AL. 1979. 91–95.; ÁMTF II. 242., 247.; F. ROMHÁNYI 2000. 24. (tévesen Árpád-kori keltezéssel); KIS 2002. 16–17.; C. TÓTH 2014. 3–23.; HORVÁTH 2017. 12–16.; TIMÁR 2019. II. 84–85.; C. TÓTH 2019. 58–60., 238–247.; TÓTH 2020. 245–264.

¹³ BÁRÁNY 2011. 65–81.

¹⁴ GYÖRFFY 1970. 153–158. Ld. még LASZLOVSKY 2008. 143–171.

Tamásnak, pontosabban a mártír érsek emlékének és Magyarországnak a kapcsolata a későbbiekben is erős maradt, hiszen ereklyéinek 1220. évi canterburyi *translatio*jakor a magyar egyház a lehető legmagasabb szinten, a csanádi püspök mellett egy érsekkel – legvalószínűbb módon János esztergomi főpappal – képviseltette magát, miként azt a közelmúltban egy alapvető tanulmányban feltárta a hazai kutatás.¹⁵ Az egyház alapításának legvalószínűbb időpontja talán az 1180–1190-es évek fordulója, de egy pár évvel korábbi vagy pár évvel későbbi dátum is szóba kerülhet. Az bizonyos, hogy Imre király uralkodása (1196–1204) alatt már létezett, hiszen egy 1291. évi oklevél említi az uralkodó prépostságnak tett vámadományát.¹⁶

A társasegyház első ismert prépostja Benedek volt, akinek a hivatalviselése 1209–1212 között igazolható. Jelentős figura lehetett, az esztergomi székeskáptalan nevében az olvasókanonok mellett ő esküdött meg a két magyarországi érsek, az esztergomi és a kalocsai közötti egyezsége, amelyet a pápa végül nem erősített meg.¹⁷ Utóda, Ubald mester (1214–1230) még jelentősebb alakja volt kora magyar egyházának. A Szent Tamás-káptalan élére a pozsonyi társasegyház éléről (1209–1212) került. Még fiatal egyháziként, de már egyetemi végzettséget jelölő *magister* titulussal 1199-ben – egy Imre királynak rendkívül fontos ügyben – római követségben járt,¹⁸ ezt az utazást mai tudásunk szerint még háromszor ismételte meg (1204, 1211, 1225). Több ízben pápai kiküldött bíróként is tevékenykedett. Azonban esztergomi székesegyházi örkanonokságát már nem vallja az újabb szakirodalom.¹⁹

1230-ban a társaskáptalan egy kanonokja, Jakab is a szemünk elé kerül. Őt a róla tudósító kút-fő orvosnak (*phiscus*) nevezi. Ez nem bizonyos, hogy egyetemi végzettséget jelölt, de ha igen, akkor nagyjából tisztázható, hol is tanulhatott a korabeli Európában. 1230 előtt végzett orvosi tanulmányoknál Montpellier, Párizs, Padova és Nápoly egyeteme jöhet szóba, de arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy az egyházi személyeket lényegében tiltották az orvosi stúdiumoktól.²⁰

Az Ubaldot követő prépost nevét nem ismerjük, valószínűleg egyazon személy lehetett az, aki 1235 és 1245 között négy ízben is pápai megbízásokat teljesített Magyarországon.²¹ Természetesen nem lehet kizárni, hogy itt több prelátusról van szó, a tatárjárás cezurát okozó jelentős hatását sem hagyhatjuk figyelmen kívül, de neve/nevük ismerete nélkül nem lehet semmiféle bizonyosat állítani a kérdéstről.

A következő prépost, András 1255-ben kerül a szemünk elé. A nevét fenntartó dokumentum egy híres és hosszantartó ügy egyik állomásáról számolt be, az esztergomi városi polgárok és az esztergomi székeskáptalan vásár- (későbbi közlekedési) vámvitájáról.²² 1270-ből és 1288-ból is maradt fent az üggyel kapcsolatos dokumentum.²³ A modern gazdaságtörténeti kutatás

¹⁵ SOLYMOSSI 2013. 527–540.

¹⁶ Mon. Strig. II. 286., GYÖRFFYNÉ 2019. 2653. sz.

¹⁷ Első adat: Mon. Strig. I. 193., GYÖRFFYNÉ 2019. 2371. sz. Utolsó adat: CD III/1. 130. (Ez a két érsek egyezsége).

¹⁸ ÁUO VI. 189–201. (Magyar ford.: Írott források [1116–1205] 364.).

¹⁹ Első adat: DL 86 129. Utolsó adat: PRT I. 699–700. A rá vonatkozó korábbi szakirodalom összegzése: Írott források (1116–1205) 364. 2008. jz. (THOROCZKAY G.). Modern archontológiai adatsorok esztergomi működéséről: C. TÓTH 2019. 61., 204., 354.

²⁰ Mon. Strig. I. 272. A középkori magyarországi orvosokra, ill. Jakabra magára ld. H. SZABÓ – KELÉNYI 2016. 39–78.; UÓK 2019. 1278. sz.

²¹ PRT I. 742.; THEINER 1859. 149–150.; Uo. 186.; Mon. Bp. I. 43–49.

²² Mon. Strig. I. 424–426.; RA 1063. sz.

²³ Mon. Strig. I. 575., RA 1919. sz.; Mon. Strig. II. 236., RA 3483. sz.

megállapította, hogy a Szent Tamás-prépostság eredetileg a 12. század végén felerészben az esztergomi székeskáptalannak adományozott *tributum* tizedét birtokolta.²⁴

1271-ben már Rénold a Szent Tamás-egyház prépostja.²⁵ Ő – a korban rendkívül szokatlan módon – úgy tűnik, hogy Selmecbánya plébánosa is volt, hiszen 1275-ben préposti és plébánosi minőségében emlékezik meg róla az a diploma, amelyben IV. László király jóváhagyta a selmecebányai Szent Miklós-kápolnának a domonkos rend részére való átadását.²⁶ 1254-ben is már egy R. kezdőbetűs egyházi volt a bányai plébános, aki az akkori esztergomi főpap bizalmi embere lehetett, hiszen a metropolitai hatalmat jelképező palliumot ő hozta el a császári préposttal Rómából Benedek érsek számára.²⁷ Őt nagy valószínűséggel azonosíthatjuk Rénolddal, akinek így esztergomi kanonoki pályája előtti karrierjének egyik állomása is feltárul. A prépostról még más ügyekben is hallunk, a három legérdekesebb a következő: 1277-ben Rénold az egyik végrehajtója László székesegyházi prépost nevezetes végrendeletének, amely a korabeli magyarországi egyházi elit műveltségébe enged bepillantást könyvjegyzéke által;²⁸ 1279-ben az esztergomi káptalan megvásárolta Csák nb. Ugrin esztergomi palotáját, itt Rénold a székeskáptalan egyik megbízottja (*procurator*) volt.²⁹ Ez egyértelműen jelzi a *társaskáptalani* prépost *székeskáptalani* tagságát. 1283-ban pedig Lodomér érsek szabályozta vadkerti érseki szolgálónépei tizedfizetési kötelezettségeit, itt a követeléseket megfogalmazó székeskáptalani örkanonok Rénold korábbi nógrádi főesperes vallomását is felsorakoztatta vélt vagy valós igaza mellett. Ez a Szent Tamás-egyház prépostjának plébánossága melletti második, korábbi *székeskáptalani* hivatalával ismertet meg bennünket. Prépostságából következően a főesperességet 1271 előtt tölthette be.³⁰

A Rénold utáni második társasegyházi prépost, Benedek 1285-ben tűnik fel. Padovai jogi tanulmányai alatt megszerezte a kánonjogi doktorátust (*doctor decretorum*), sőt az itáliai egyetemen taníthatott is. Első említésekor halászati jogot kívánt szerezni magának Lodomér érsektől a székeskáptalan ellenében az Esztergom megyei Ebeden, de törekvése sikertelen maradt.³¹ 1286-ban egy másik esztergomi kispréposttal fogott bíróként hozott tető alá egy egyezséget a szepesi prépost és káptalan között.³² A további hat kútfő, amely a Szent Tamás-prépostság vezetőjeként mutatja be, rendkívül érdekes, életségű dokumentum. Az Osztrák Nemzeti Könyvtár 1062. sz. kódexe döntően teológiai tárgyú, de gazdasági jellegű feljegyzéseket (például váradi püspökségi tizedjegyzékeket) és levélfogalmazványokat is tartalmaz. A kötet Benedeké volt.³³

²⁴ WEISZ 2013. 137–153.

²⁵ ÁUO VIII. 356., GYÖRFFYÉ 2019. 2576. sz.

²⁶ CD V/2. 245–246. és 251–252., RA 2668. sz. A domonkosok selmecebányai jelenlétére ld. ZÁGORHIDI et al. 2021. 17., 40.

²⁷ THEINER 1859. 226.

²⁸ Mon. Strig. II. 71., GYÖRFFYÉ 2019. 2599. sz., magyar fordítása: KOVÁCS 1963. 75–79. (KUMOROVITZ L. BERNÁT ford.). A végrendelet művelődéstörténeti elemzésére máig alapvető: IVÁNKA 1937. 216–226.

²⁹ Mon. Strig. II. 93–95., GYÖRFFYÉ 2019. 1490. sz.

³⁰ Mon. Strig. II. 160–161., GYÖRFFYÉ 2019. 1415. sz. A vadkerti tizedvitára ld. még ÁMTF IV. 315–316. Ld. még C. TÓTH 2019. 89. 4. jz. További adatok Rénold prépostra: Mon. Strig. II. 92., GYÖRFFYÉ 2019. 1488. sz.; DL 1124.

³¹ Mon. Strig. II. 193–194., GYÖRFFYÉ 2019. 2418. sz. Ebedre ld. ÁMTF II. 235.

³² Mon. Strig. II. 208–213., GYÖRFFYÉ 2019. 2422. sz. Az ÁMTF II. kötetében némileg megtévesztő módon mind a kiadást, majd ezt követően az eredeti oklevelet is hozzák (egyébként téves jelzettel). Az eredeti oklevél száma: DF 272 733. (Szepesi káptalan magánlevéltára 11. 2. 14.). A kérdés tisztázásában Galambosi Péter tanítványom segített, köszönet érte.

³³ JAKUBOVICH 1926. 220–223., 298–301., 357–363.; SZOVÁK 2014. 133–135.

A bennünket itt érdeklő, 1285–1286 tájékán keletkezett dokumentumok a következők: az első levélből megtudjuk, hogy Benedek közvetlen elődje István prépost volt (tehát ő követhette Rénoldot), akinek volt egy zágrábi kanonikátusa is, ezt Benedek Timót zágrábi püspöktől magának kérte.³⁴ A következő levél igen ismert, Benedek magyarországi egyházi vezetőknek az 1285. évi második magyarországi tatárjárásról számolt be.³⁵ A harmadik levélnek a művelődéstörténet szempontjából van jelentősége: Benedek – aki itt nevezi magát padovai professzornak – egy ottani, szintén Benedek nevű professzornak, *archipresbiter*nek fizette ki egy társaskáptalani kanonok útján pénzbeli tartozását.³⁶ Az utolsó három levélnek csak részben Benedek a szerzője. Az elsőt ben panaszkodott András győri püspöknek, hogy Kőszegi Henrik fia Miklós nádor elvette Bécsből Esztergomba, székháza rendbehozatalára szánt – részben még nyers, részben már megmunkált – faanyagát, ez ügyben írt a nádornak is, illetve Lodomér érsek is írt a nagyúrnak.³⁷ Benedek a társaskáptalani prépostsága után esztergomi székeskáptalani prépost (1286–1287), majd váradi püspök (1287–1296) lett, így az általam vizsgált korszakban ő jutott az egyik legmagasabb pozícióba a Szent Tamás-egyház vezetői közül.³⁸

A Benedeket követő prépost Mihály volt. Ő is a társaskáptalan gazdasági jellegű problémái kapcsán kerül szemünk elé. 1290-ben vita alakult ki a margitszigeti domonkosok apácák és a Szent Tamás-egyház között a pesti vásárvám felének birtoklása miatt. Ekkor az uralkodó a női konostor javára ítélte,³⁹ de egy évvel később az apácák – ekkor már Tamás mester, egykori padovai diák (*scolaris*) volt a prépost – a vám helyett Izsa Komárom megyei falvat adták a prépostságnak.⁴⁰ Mindez a modern gazdaságtörténeti kutatások számára azt jelezte: kétes lehetett az apácák vámjogának eredete.⁴¹

Esztergomban az 1270-es évekből eredt egy olyan probléma, amelynek lezárása 1325 táján történt meg. Esztergom királyi városrészében minden városárkon belüli háztól a város szedett adót és gyakorolt joghatóságot a lakosok felett, kivéve a Szent Lőrinc-negyedet, ahol a székeskáptalannak volt *iurisdictio*ja és adószedési joga. 1298 után ez utóbbit is elkezdte hevesen vitatni a város, bíraskodott, adóztatott a székesegyház papi testülete helyett. Már az Anjou-korban, 1324/1325-ben I. Károly király nevében az országbíró a város, és nem a káptalan javára döntött, amely ítélet ellen az utóbbi a pápasághoz fellebbezett. A dokumentumok a székesegyházi

³⁴ Mon. Strig. II. 419., magyar ford.: MAKKAI – MEZEY 1960. 181.

³⁵ Mon. Strig. II. 419., részleges magyar ford.: MAKKAI – MEZEY 1960. 200. Elemzésére ld. SZÉKELY 1988. 70–71.; SZŐCS 2010. 21.

³⁶ Mon. Strig. II. 419–420., magyar ford.: MAKKAI – MEZEY 1960. 182–183. Megjegyzendő: téves a magyar fordítás valószínűleg Mezey László által tett azonosítása: a padovai Benedek jogtudós nem lehetett azonos Bresciai Bertalan (Bartholomaeus Brixienis) nagyhírű kánonjogással, mivel ő már 1258-ban elhunyt. Személyére ld. BÓNIS 2016. 5–6. A padovai jogtudós-archipresbíter pontos azonosítása a modern egyetemtörténeti szakirodalom alapján bizonyosan lehetséges!

³⁷ Mon. Strig. II. 421., magyar ford.: MAKKAI – MEZEY 1960. 183–184.; Mon. Strig. II. 421. (a Lodomér érsek által Miklós nádornak írt levélnek nincs magyar átültetése); Mon. Strig. II. 421–422., magyar ford.: MAKKAI – MEZEY 1960. 194.

³⁸ ZSOLDOS 2011. 99.; HARASZTI SZABÓ – KELÉNYI 2019. 369. sz.; C. TÓTH 2019. 21., 61., 317.

³⁹ Mon. Bp. I. 256–258., RA 3565. sz.

⁴⁰ Esztergomi székeskáptalani okl.: Mon. Strig. II. 286–287., GYÖRFFY 2019. 2653. sz. III. András megerősítése: Mon. Strig. II. 288–290., RA 3723. sz. Lodomér érsek megerősítése: Mon. Strig. II. 290–291., GYÖRFFY 2019. 2437. sz. Izsa falura ld. ÁMTF III. 424.

⁴¹ WEISZ 2013. 310–311.

káptalan mellett mindenhol említik a Szent Tamás-társaségyházi káptalant is, aki tehát szintén bizonyos jogokat bírt a végül is elvesztett Szent Lőrinc-negyedben.⁴²

1291-ben tehát Tamás volt a prépost, aki az akkor hivatalban lévő érsek, Lodomér unokaöccse volt.⁴³ Pályája is nagybátyjához hasonlóan alakult, 1292-ben feljebb lépett, székeskáptalani prépost lett, 1304-től pedig székesfehérvári prépost, majd 1305-től 1321-ig esztergomi érsek.⁴⁴ Nála magasabbra a társaskáptalanból senki sem jutott, nem is juthatott az egyházi ranglétrán az általam bemutatott korszakban.

1294-ben a Szent Lőrinc-városrész körüli viták egyik okleveléből kiderül, hogy Ferenc volt a prépost.⁴⁵ 1297-ben Tomaj nb. Örkény, Lodomér bizalmasa működött a társaskáptalan vezetőjeként.⁴⁶ A következő prépost már az Anjou-kor szereplője: Pelágus 1308–1309 között volt hivatalban.⁴⁷ Ő egy másik, székeskáptalani tisztséget is viselt prépostsága mellett: 1305-ben gömöri főesperes volt.⁴⁸

Az általam bemutatott éra leghosszabb ideig hivatalban lévő prépostja Lodomér volt (1309–1332/1337).⁴⁹ Róla nem kevés adattal rendelkezünk, kezdetben a székeskáptalant képviselte, majd 1322-től az érsek lelkiekben általános helynöke, tehát helyettese volt. Ez a tisztség az egyetemes egyházban a 13. században, a magyar egyházban a 14. században jelent meg (Esztergomban 1314-ben⁵⁰), az ökonómust váltotta fel a helyi megyésfőpásztor legfőbb segítőjének szerepkörében. Lodomérnak helynöktársát is ismerjük.⁵¹ Lodomért valószínűleg jogi ismeretei képesítették a feladat ellátására. De préposti mivoltában is kapott például pápai megbízásokat.⁵² A nevezetes 1332–1337. évi pápai tizedszedéskor is ő volt a Szent Tamás-egyház feje, a decimálást fenntartó vatikáni kútfők szerint 20 márkányi jövedelme után 2 márka dézsmát fizetett, valamint ekkor a prépostsághoz tartozott a zólyomi főesperességben fekvő Zólyom, Bábaszék, Dobronya (és Monoszló) plébániája is.⁵³

Az általam vizsgált korszak utolsóelőtti társaskáptalani prépostja Péter volt (1337–1338), aki egy időben a nyitrai főesperességet is kormányozta (1337).⁵⁴ Súlyát az esztergomi klerikusok között jelzi, hogy ő is vikárius volt, miképpen utóda, Jakab prépost is (1340–1347).⁵⁵ Ez utóbbi kánonjogi doktorátussal is rendelkezett. Ő is kapott pápai megbízásokat.⁵⁶ Még Péter

⁴² 1294: Mon. Strig. II. 354–361., RA 3986. sz.; 1315: Mon. Strig. II. 712–714., AOklt. IV. 163. sz.; 1319: Mon. Strig. II. 759–761., AOklt. V. 451. sz.; 1320: Mon. Strig. II. 784–785., AOklt. V. 919. sz.; Mon. Strig. II. 784–785., AOklt. V. 924. sz.; 1325: Mon. Strig. III. 58–61., AOklt. IX. 59. sz. Az ügyre ld. ÁMTF II. 267–268.

⁴³ További 1291-i adat: DF 200 044.

⁴⁴ RIBI 2018. 134.; C. TÓTH 2019. 21., 62., 352.; ENGEL 1996. I. 63.

⁴⁵ Ld. fentebb, 41. jz.

⁴⁶ HO V. 84–85., GYÖRFFYŇÉ 2019. 3296. sz.; Mon. Strig. II. 411–412., GYÖRFFYŇÉ 2795. sz.

⁴⁷ Zala I. 128–129., AOklt. II. 361. sz.; HO IV. 114–115., AOklt. II. 362. sz.

⁴⁸ C. TÓTH 2019. 62. 25. jz.

⁴⁹ 1309: Mon. Vat. I/2. 298–299., AOklt. II. 640. sz.; 1332–1337: Mon. Vat. I/1. 218. 1333-ból végre Jakab orvoson túl egy másik név szerint is ismert társaskáptalani kanonok, András is a szemünk elé kerül: DL 69 214., AOklt. XVII. 466. sz.

⁵⁰ C. TÓTH 2021a. 78. A korábbi szakirodalom 1308-ra helyezte az első esztergomi helynök megjelenését, ld. SZENTIRMAI 2020. 148–151. Ld. uo. az ökonómusra von. adatokat!

⁵¹ 1329: Mon. Strig. III. 150–151., AOklt. XIII. 590. sz.

⁵² 1324: THEINER 1859. 496., AOklt. VIII. 335. sz.

⁵³ Mon. Vat. I/1. 218., 227., 232. Ld. ORTVAY 1891. 50–51.

⁵⁴ 1337: AO III. 322., AOklt. XXI. 81. sz.; 1338: Mon. Strig. III. 321–322., AOklt. XXII. 461. sz.

⁵⁵ 1340: DL 3345., AOklt. XXIV. 342. sz.; 1347: CD IX/1. 521–522., AOklt. XXXI. 505. sz.

⁵⁶ Mon. Vat. I/1. 429., AOklt. XXV. 407. sz.; THEINER 1859. 649., AOklt. XXVI. 353. sz.

prépostsága alatt értesülünk arról, hogy a káptalan feje az esztergomi vár alatt kelet felé fekvő szálláshelyét (*curia*) a rajta fekvő pincével (*celarium*) eladta János szepesi prépostnak. A modern topográfiai kutatások szerint ez a *curia* Esztergom-Újvárosban feketett.⁵⁷

Becses, valószínűleg korszakunkra is érvényes megállapításokat tartalmaz az esztergomi székeskáptalan korábban 1397-re, a friss mérvadó kutatások alapján viszont a 15. század második felére keltezhető egyházlátogatási jegyzőkönyve, amely mai formájában egy szöveggkonglomerátum. A Szent Tamás-egyháznak hat kanonokjáról tud, akiket a prépost nevezhetett ki, de az érsek vagy helynöke erősített meg. Nagycsütörtökön, Szent János evangélista ünnepnapján (december 27.) és Szent Adalbert két ünnepén (április 23. és november 6.) pedig a társaskáptalani kanonokoknak az esztergomi székesegyház liturgikus szolgálatában kellett résztvenniük (előírt szertartási ruházatban például a krizmaszentelésben kellett segédkezniük). A kútfő hangsúlyozza, hogy a Szent Tamás-egyház prépostjának a prépostsághoz kapcsolódó háza volt.⁵⁸

A Becket Szent Tamás-prépostság 12–14. század közepi története bemutatásának a végére jutottam. Vonatkozó írásaim közül ez az első, amely püspöki székhelyen működő társaskáptalan történetét tárta fel, lényegében nem is kisszámú kútfő alapján. Összegezve elmondhatjuk, hogy szerepe hasonló volt nyugat-európai társaiéhoz: egy érseki székhely jelentőségét, szakralitását növelte, vezetői – akik az érseki székeskáptalan tagjai is voltak – pedig jelentős szerepet játszottak az érseki egyház életében is.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

AO: NAGY IMRE ET AL.: *Anjou-kori okmánytár*. I–VII. Bp. 1878–1920.

AOKt.: KRISTÓ GYULA – ALMÁSI TIBOR (főszerk.): *Anjou-kori oklevéltár*. I–. Bp.–Szeged 1990–.

ÁMTF: GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Budapest, 1963–1998.

ÁUO: WENZEL GUSZTÁV: *Árpád-kori új okmánytár*. I–XII. Pest–Bp. 1860–1874.

BÁRÁNY ATTILA (2011): *A normann hódítástól a Magna Cartáig. (Anglia a Normannok és a Plantagenetek korában, 1066–1216)*. Máriabesnyő.

BÓNIS PÉTER (2016): Bartholomaeus Brixienensis középkori glosszátor műveinek jogtörténeti jelentősége és azok magyarországi használata. *Miskolci Jogi Szemle* 11. évf. 5–13.

CD: GEORGIUS FEJÉR: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Buda, 1829–1844.

CRUSIUS, IRENE (1995): Basilicae muros urbis ambiunt. Zum Kollegiatstift des frühen und hohen Mittelalters in deutschen Bischofsstädten. In: CRUSIUS, IRENE (hrsg.): *Studien zum weltlichen Kollegiatstift in Deutschland*. Göttingen. 9–34.

DF: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest). Diplomatikai Fényképgyűjtemény.

DL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest). Diplomatikai Levéltár.

⁵⁷ Mon. Strig. III. 321–322., AOKt. XII. 461. sz. Lokalizálására ld. TÓTH 2020. 327.

⁵⁸ C. TÓTH 2021b. 199., 218. A kútfő datálására és szöveggkonglomerátum voltára ld. uo. passim.

- ENGEL PÁL (1996): *Magyarország világi archontológiája (1301–1457)*. I–II. Budapest.
- FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN (2017): *Egy úzus születése I. (A Chartvirgus-pontifikále és a magyarországi liturgi megalkotása a XI. században)*. Budapest.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1970): Becket Tamás és Magyarország. *Filológiai Közöny* 16. évf. 153–158.
- GYÖRFFY GYÖRGYNÉ (2019): Az Árpád-kori kiadott magánoklevelek jegyzéke. (Kutatási segédeszköz). Budapest.
- HARASZTI SZABÓ PÉTER – KELÉNYI BORBÁLA (2016): Tanult orvosok a középkori Magyar Királyságban. *Gerundium. Egyetemtörténeti közlemények* 7. évf. 1–2. sz. 39–78.
- HARASZTI SZABÓ PÉTER – KELÉNYI BORBÁLA (2019): *Magyarországi diákok francia, angol, itáliai és német egyetemeken a középkorban (1100–1526)*. Budapest.
- HO: NAGY IMRE ET AL.: *Hazai okmánytár*. I–VIII. Győr–Budapest, 1865–1891.
- HORVÁTH ISTVÁN ET AL. (1979): *Komárom megye régészeti topográfiája. (Esztergom és a dorogi járás)*. Budapest.
- HORVÁTH ISTVÁN (2017): Szent István városa, Esztergom. In: HEGEDŰS ANDRÁS (szerk.): *Metropolis Hungariae*. Esztergom. 7–27.
- Írott források (1116–1205): THOROCZKAY GÁBOR (szerk.): *Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről*. Szeged, 2018.
- IVÁNKA ENDRE (1937): László mester, esztergomi prépost könyvtára. *Theologia* 4. évf. 216–226.
- JAKUBOVICH EMIL (1926): A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke. *Magyar Nyelv* 22. évf. 220–223., 298–301., 357–363.
- KIS PÉTER (2002): „Sok éven át védett minket és koronánk jogait”. (Sixtus esztergomi olvasókanonok karrierje). *Fons* 9. évf. 7–27.
- KOVÁCS MÁTÉ (1963): *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében (az államalapítástól 1849-ig)*. Budapest.
- LASZLOVSZKY JÓZSEF (2008): Angol-magyar kapcsolatok a 12. század második felében. In: BÁRÁNY ATTILA – LASZLOVSZKY JÓZSEF – PAPP ZSUZSANNA: *Angol-magyar kapcsolatok a középkorban*. I. Máriabesnyő. 143–171.
- LÁZÁR SAROLTA (1998): *Kora Árpád-kori település Esztergom-Szentgyörgymezőn*. Budapest.
- MAKKAI LÁSZLÓ – MEZEY LÁSZLÓ (1960): *Árpád- és Anjou-kori levelek (XI–XIV. század)*. Budapest.
- Mon. Bp.: CSÁNKY DEZSŐ – GÁRDONYI ALBERT: *Budapest történetének okleveles emlékei*. I. (1148–1301). Bp. 1936.
- Mon. Strig.: FERDINANDUS KNAUZ – LUDOVICUS DEDEK CRESCENS – GABRIEL DRESKA ET AL.: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*. I–IV. Esztergom, 1874–1999.
- Mon. Vat.: *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. I/I–IV. Bp. 1885–1891.
- ORTVAY TIVADAR (1891): *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején*. I. Bp. 1891.

- PÓR ANTAL (1909): *Az esztergom-várbeli Szent István ... prépostság története*. Budapest.
- PRT: ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁC (szerk.): *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története*. I–XII/B. Budapest, 1902–1916.
- RA: SZENTPÉTERY IMRE – BORSA IVÁN (szerk.): *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I–II/4. Budapest, 1923–1987.
- RIBI ANDRÁS (2018): A fehérvári káptalan archontológiája (1301–1457). *Turul* 91. évf. 132–154.
- F. ROMHÁNYI BEATRIX (2000): *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest.
- SOLYOSI LÁSZLÓ (2013): Magyar főpapok angliai zarándoklata 1220-ban. *Történelmi Szemle* 55. évf. 527–540.
- SZÉKELY GYÖRGY (1988): Egy elfeledett rettegés: a második tatárjárás a magyar történeti hagyományban és egyetemes összefüggésekben. *Századok* 122. évf. 52–88.
- SZENTIRMAI SÁNDOR (2020): A magyar egyházmegyei hatóság a késő középkorban. In: Uő: *A középkori magyar egyház. (Válogatott kánonjogtörténeti tanulmányok)*. Pécs. 145–191.
- SZOVÁK KORNÉL (2014): A váradi írásbeliség hagyománya. In: ZSOLDOS ATTILA (szerk.): *Nagyvárad és Bihar a korai középkorban*. Nagyvárad. 129–146.
- SZŐCS TIBOR (2010): Egy második tatárjárás. *Belvedere Meridionale* 22. évf. 3–4. sz. 16–49.
- THEINER, AUGUSTINUS (1859): *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I. Romae.
- TIMÁR PÉTER (2019): *Magyarország középkori településeinek és egyházainak topográfiai adattára*. I–VI. Szeged.
- C. TÓTH NORBERT (2014): Az esztergom-szentistváni prépostság második vizitációja. *Egyháztörténeti Szemle* 15. évf. 1. sz. 3–23.
- C. TÓTH NORBERT (2019): *Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája (1100–1543)*. Budapest.
- C. TÓTH NORBERT (2021a): A veszprémi egyházmegyei szentszéki bíróság a középkorban. In: KARLINSZKY BALÁZS – VARGA TIBOR LÁSZLÓ (szerk.): „*Capella reginalis*”. (A veszprémi püspökség a középkorban). Veszprém. 69–92.
- C. TÓTH NORBERT (2021b): *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században*. III. Az ún. 1397. évi esztergomi székeskáptalani egyházlátogatási jegyzőkönyv. Budapest.
- TÓTH KRISZTINA (2020): *Esztergom megye történeti földrajza a késő középkorban*. Budapest.
- WEISZ BOGLÁRKA (2013): *A királyketteje és az ispán harmada. (Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében)*. Budapest.
- ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS ET AL. (2021): *Domonkosok*. Vasvár.
- Zala: NAGY IMRE ET AL.: *Zala vármegye története. Oklevéltár I*. Budapest, 1886.
- ZSOLDOS ATTILA (2011): *Magyarország világi archontológiája (1000–1301)*. Budapest.

KIS IVÁN

kisivan18@gmail.com

könyvtáros (MTA, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye)

A huszita betörés a Magyar Királyságba 1428 februárjában

The raid of the Hussites to the Kingdom of Hungary
in February 1428

ABSTRACT

In my paper I analyze a raid led by the Hussites to the north-west region of the Hungarian Kingdom in February 1428. According to the previous opinion of the historiography of the topic, the route of the campaign was the following: after leaving Bohemia, and crossing the Lesser Carpathians, the Bohemians marched toward Bratislava, and, while attacking and burning down smaller settlements along the way, they turned to Nagyszombat then back to Bohemia. In my study, I examine the relevant charters, letters, and narrative sources of the raid, and I present the information about the defensive actions taken by the king and the magnates of Hungary in the 1420s against the Hussites. Furthermore, I summarize the warfare strategies of the Hussites, including the phenomenon of the so-called “small wars.” By the demonstration of the mentioned aspects, I intend to present a new interpretation concerning the Bohemian raid in 1428. My opinion is that Hussites, after they crossed the Lesser Carpathians in early February, marched not on Bratislava, but they split into two parts. The main troop of the army marched on Nagyszombat and conducted war activities there for the next two weeks. Only a small group of Hussites left toward Bratislava; the latter’s strategy was only rapid predation, accompanied by arson, in order to divide the Hungarian defensive contingents.

KEYWORDS

Hussites, Sigismund of Luxemburg, Stibor of Stiboricz, small wars, Bratislava

DOI 10.14232/belv.2022.4.4

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.4.4>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Kis Iván (2022): A huszita betörés a Magyar Királyságba 1428 februárjában. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 4. pp 56–72.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

A husziták magyarországi betöréseinek története – ahogy általában a 15. század első felének politikátörténete – elhanyagolt területnek számít a magyar medievisztikában. A témában még napjainkban is egy olyan mű számít a kiindulópontnak, amely – tagadhatatlan érdemei ellenére – már több mint száz esztendő: Tóth-Szabó Pál monográfiája.¹ Utóbbival kapcsolatban – régiségén kívül – óvatosságra int, hogy a megjelenése óta eltelt évtizedekben mind a külföldi, mind hazai középkorkutatás számos olyan új szempontot fogalmazott meg a cseh eretnekek hadviselésével kapcsolatban, amelyek Tóth-Szabó előtt még nem lehettek ismeretesek.² Mindennek fényében figyelemre méltónak találok Veszprémy László megállapítását: Magyarországon a huszita háborúk történetét (is) újra kellene írni.³

Dolgozatom éppen ehhez kíván hozzájárulni, egy, a téma terjedelmes művoltához képest apró adalékkal: az elérhető – a Tóth-Szabó által használatnál bővebb – okleveles és misszilis forrásbázis, valamint a témába vágó narratív kútfők segítségével azt a huszita betörést vizsgálom meg, amelyet az eretnekek radikális szárnya vezetett a Magyar Királyság területére 1428 februárjában. Írásomban nem pusztán az esemény sor – az eddigi vélekedésektől eltérő – rekonstrukciójára töreksem; az epizódról olvasható adatokat összekapcsolom az elmúlt néhány évtized európai hadtörténeti kutatásának néhány idevágó megállapításával is.

A Cseh Királyságban a 15. század elején kibontakozó huszizmus mozgalma, mely eredendően a katolikus egyházi személyek túlkapasai, az erkölcsi romlás ellen irányult, cseh nemzeti törekvésekkel és társadalmi problémákkal (például a paraszti réteg szegénységével) is összekapcsolódott. A huszizmus szellemi atyjának, Husz Jánosnak 1415-ben, a konstanzi zsinaton történt megégetése további tápot adott a kezdeményezésnek, és hamar az egyházi-társadalmi rendet fenyegető erővé vált.⁴ A mozgalmon belül radikális irányzatok alakultak ki: a Jan Žižka által vezetett táboríták, és a Žižka halála után magukat az ő utódainak nevező árvák számos fegyveres akciót folytattak mind

¹ TÓTH-SZABÓ 1917. A cseh-szlovák történetírás ennél újabb munkákat is fel tud mutatni a témával kapcsolatban: VARSÍK 1965.; ŠMAHEL 2002.; LYSÝ 2007.; LYSÝ 2016.; SEGEŠ 2018.

² BEŇA 2014.

³ VESZPRÉMY 2014. 453.

⁴ PALACKY 1984. passim.; ŠMAHEL 2002. passim.

a Cseh Királyságon belül, mind határain kívül.⁵ A husziták támadásaitól érintett területek közé tartozott Magyarország északnyugati határa is: a cseh fanatikusok már az 1420-as évek elejétől kezdve zaklatták a térséget; 1428 februárjában pedig végrehajtották első komolyabb betörésüket.⁶

A támadás hagyományos, jórészt Tóth-Szabó vélekedésén – valamint a rendelkezésünkre álló cseh-szlovák szakirodalmon – alapuló rekonstrukciója a következőképpen foglalható össze.⁷ Azok után, hogy az év januárjában a husziták a morvaországi Magyarbródnál (Uherský Brod, Csehország) gyűltek össze, február 1-jén már Szakolcánál (Skalica, Szlovákia) tartózkodtak, amelyet azután be is vettek. Február 12-én már Szenicét (Senica, Szlovákia) fogták ostrom alá, majd a szenicz-nagyszombati országúton átkeltek a Kis-Kárpátokon, és Binyócnál (Binóc, Szlovákia) a hegyek alatt Pozsony felé fordultak. Feldúlták Modort (Modra, Szlovákia), Bazint (Pezinok, Szlovákia), és Szentgyörgyöt (Svätý Jur, Szlovákia) is, mi több, február 18-án egészen Pozsony külvárosáig jutottak, ahol egyházi épületeket – például a Szent Antalról elnevezett rendházat – gyújtottak fel. A hadjárat további szakaszában Pozsonytól Cseklész (Bernolákovo, Szlovákia) és Szenc (Senec, Szlovákia) irányában Nagyszombat (Trnava, Szlovákia) felé mentek, majd Nemeskosztolány (Zemianske Kostolany, Szlovákia), Csejte (Čachtice, Szlovákia) és Vágújhely (Nové Mesto nad Váhom, Szlovákia) érintésével eljutottak Beckóig (Beckov, Szlovákia). Február végén pedig a vágújhely-magyarbródi országúton Strany (Strání, Csehország) irányában visszatértek kiindulópontjukhoz, Magyarbródhoz. Ez alapján tehát a támadó huszita csapatok egy olyan kört írtak le, amely előbb Pozsonyt, majd Nagyszombatot is érintette, kezdő- és végpontja pedig a morvaországi Magyarbród volt.⁸

A témával foglalkozó magyar szakirodalom – leginkább Tóth-Szabó – a betörésre adott magyarországi reakcióval is foglalkozott. Tudjuk, hogy a husziták ellen küzdő csapatok fővezére az a Stiboriczi Stibor volt, aki Luxemburgi Zsigmond király udvartartásához tartozott, a befolyásos bárók szűk körének tagja volt. 1422-től nyitrai megyésispáni tisztséget töltött be, és mint a „Vág folyó kapitányát” (*capitaneus fluvii Vagh*) a husziták elleni hadjárat fővezérévé nevezték ki. A szóban forgó évek során további megyék ispáni tisztségét is megkapta, Zsigmond király pedig több várat zálogba adott neki a térségben.⁹ Tudvalevő az is, hogy a februári huszita betörés egyaránt aggasztotta Nagyszombatot, illetve Pozsony városait is: nem lehetett ugyanis tudni, hogy a Kis-Kárpátokon átkelő cseh sereg melyik irányban fog továbbindulni. Stibor február 1-jén katonai segítséget kért Pozsonytól, a város azonban február 9-én és 10-én Bécsből hírt kapott arról, hogy mintegy 60 huszita személy tartózkodik Pozsonyban, akik öszzse kívánnak játszani a közelgő csehekkel. Pozsony éppen ezért február 14-én Pálóczi György esztergomi érsektől kért támogatást, aki azonban hadait ekkor már Stibor segítségére küldte. Fontos itt kiemelni: a hadjárattal foglalkozó kutatók úgy tartják, hogy a husziták Nagyszombatot ellen tervezett támadása pusztán megtévesztés volt: a tavasz támadók a Kis-Kárpátokon átkelve Pozsony felé fordultak, amelyet (február 18-án) el is értek (Nagyszombatot pedig csak ezt követően haladtak tovább).¹⁰

⁵ SEGEŠ 2018. 460.

⁶ PÓR–SCHÖNHERR 1895. 570–571.

⁷ A Tóth-Szabó által idézett okleveles és misszilis anyagot – kibővítve – a következő fejezetben fogom tételenesen hivatkozni.

⁸ Az eddigi rekonstrukcióhoz lásd: TÓTH-SZABÓ 1917. 90–91.; LYSÝ 2007. 415.; LYSÝ 2016. 69–73.; TÓTH D. 2017. 228–229.

⁹ Stiborhoz lásd: WENZEL 1874.; ENGEL 1996. II. 218.; DVORÁKOVÁ 2002.

¹⁰ Ehhez a bekezdéshez lásd: TÓTH-SZABÓ 1917. 90–91.

Az epizód forrásainak, valamint a téma szakirodalmának a vizsgálatakor több kételyem is felmerült ezzel a rekonstrukcióval kapcsolatban. Az első kifejezetten forráskritikai jellegű, a második a magyar védelmi haderővel kapcsolatos észrevétel, a harmadik pedig az elmúlt évtizedekben zajlott hadtörténeti kutatások egyik, a husziták harcmódorát is érintő szempontjával függ össze.

AZ 1428. ÉVI HUSZITA BETÖRÉS FORRÁSAINAK KRITIKÁJA

A februári, a husziták által a Magyar Királyság területére vezetett támadásról több, az oklevelek, illetve a misszilisek csoportjába sorolható irat maradt ránk.¹¹ Február 1-jén, valamint 4-én Csejten keltek azok a levelek, amelyekben Stibor Pozsony városától segítséget kért a közelgő husziták ellen, akik Magyarbródot már elfoglalták, és akiket az irat szerint Szacolcától már csak a Morva folyó választott el. A február 4-ei levélből azt is megtudjuk, hogy Stibor Nagyszombatnál tervezett szembeszállni a közelgő csehekkel.¹² A következő két dokumentum február 9-én és 10-én kelt, és Bécsből címezték őket Pozsonynak: kiderül belőlük, hogy mintegy 60 huszita személy tartózkodott Pozsonyban, akik együtt kívántak működni a közelgő eretnekekkel.¹³ Egy február 12-én írt levélben Nagyszombat városának tanácsa arra kérte Pozsonyt, hogy Stibor felszólítására azonnal értesítsék a vajdát, ha a husziták Szacolcáról kiindulva vagy Pozsony, vagy Nagyszombat felé vennék az útjukat.¹⁴ Ugyanezen a napon pedig egy bizonyos Wolfurtri Pál Vöröskőről értesítette Pozsonyt arról, hogy a husziták elhagyták Szacolcát, és Szenice felé mennek, a következő célpontjuk pedig Nagyszombat lesz.¹⁵ Február 14-ei keltezéssel ismét egy Pozsonynak címzett levelet olvashatunk, mégpedig Pálóczi Györgyét: az esztergomi érsek tudatta a várossal, hogy nem tud nekik segítséget küldeni a támadni készülő husziták ellen, mivel csapatait a jelenleg is harcban lévő Stibor támogatására küldte.¹⁶ Továbbá: egy majdnem két héttel későbbi, február 27-én Nagyszombatnál kelt levélben Stibor arra kérte Pozsonyt, hogy utóbbi ne járjon el az egyik tisztartója által az ellenség kikémlelésére küldött, de elfogott három emberével szemben.¹⁷ Végezetül: egy február 29-ei iratból azt is megtudjuk, hogy a husziták (ismét) Magyarbródnál gyülekeztek.¹⁸

Meg kell említeni továbbá még két olyan iratot, amelyeket ugyan az eddigi kutatás figyelembe vett az 1428. évi epizód rekonstrukciójakor, vélekedésem szerint azonban az egyiket ki kell rekeszteni a vizsgálandó források köréből, a másikat pedig csak nagy óvatossággal

¹¹ Ezúton szeretném megköszönni C. Tóth Norbertnek, Lakatos Bálintnak, Mikó Gábornak, valamint Péterfi Bencének, hogy a rendelkezésemre bocsátották a Zsigmondkori oklevéltár XV., jelenleg még készülő kötetének átiratait és regesztáit, nagyban megkönnyítve ezzel munkámat.

¹² DL 43731.; ZsO XV. (megjelenés alatt)

¹³ DL 43733.; 43734.

¹⁴ DL 43735.

¹⁵ DL 43736.

¹⁶ DL 43737.

¹⁷ DF 239485. A kurrens szlovák szakirodalom, elsősorban a már említett Miroslav Lysý még egy oklevelet felhasznált a hadjárat rekonstrukciójához, mégpedig a DL 43758 jelzetűt, amelyben Nagyszombat köszönetet mondott Pozsony városának a huszitákkal szembeni nyújtott segítségért. Hibásan keltezték azonban az oklevelet február 27-re, az irat valójában szeptember 24-én keletkezett. A félreértés okát vélhetően a „Datum Tirnavie feria sexta post Mathei apotoli anno etc. 28. etc.” részletben kereshetjük, Lysý itt Mátyás apostolra gondolhatott, a Mathei apostoli azonban minden kétséget kizáróan Máté apostolnak fordítandó. Lásd: Lysý 2016. 71.

¹⁸ DL 48105.

használhatjuk fel a hadjárat feltérképezéséhez. Az egyik az a dokumentum, amely állítólag 1428. február 18-án kelt: benne Rozgonyi György írta a soproni tanácsnak, hogy a husziták gyakorlatilag elérték Pozsonyt. Az oklevelet kiadó Házi Jenő azonban teljesen jogosan mutatott rá arra a tényre, hogy az irat tartalmának többi része alapján ez csakis két évvel korábban, 1426-ban születhetett.¹⁹ A másik forrás a tárgyalat eseménysorhoz képest egy évvel később, 1429-ben keletkezett: ebben tagadhatatlanul szó esik arról, hogy egy évvel korábban (azaz, 1428-ban) eretnek husziták felgyújtották és lerombolták a Pozsony külvárosában található, Szent Antalról elnevezett rendházat: ennél többet azonban nem tudunk meg a huszita tevékenységről, továbbá arról sem, hogy az 1428. esztendőn belül mindez mikor történhetett.²⁰

A huszita betörés rekonstruálásához jelentős segítséget nyújt Nagyszombat számadáskönyvének az 1428. évre vonatkozó bejegyzése is. Ebből az augusztusi feljegyzésből megtudjuk, hogy a husziták ebben az évben bizonyosan elérték a várost, annak pedig védekeznie kellett zsoldosok állításával, illetve nagy horderejű építkezések segítségével.²¹

Az eddig bemutatott forráscsoport mellett jól használhatóak az eseménysor megértéséhez a korabeli, ún. huszita krónikák: ezek közül kettő tartalmaz számunkra említésre méltó adatokat.²² Az egyik a *Chronicon Bartossi* címen ismert mű (szerzője: Bartossius de Drahonice), melyben – tévesen – az 1427. évnél olvasható, hogy a husziták elfoglalták Magyarbródot, felégették Pozsony külvárosát, ezután pedig Bécs felé indultak, és bár nem tudtak átkelni a Dunán, sok kárt tettek Ausztria földjén.²³ Ennél jóval értékesebb másik narratív forrásunk, a *Chronicon Pragensis veteris collegiati*, melynek szerzője maga is jelen volt a huszita seregben. A forrás tételesen felsorolja a husziták által érintett helyszíneket, ezek sorrendben: Magyarbród, Wessely (Veseli nad Moravou, Csehország), Szokolca, Szenice valamint Binyóc, Modor, Bazin, Szentgyörgy, Pozsony külvárosa, Loznicz,²⁴ Szenc, Sempte (Šintava, Szlovákia), majd – Nagyszombat körül – Kosztolány, Csejte, Vágújhely, Beckó, és ismét Magyarbród.²⁵

A források tartalmának összefoglalása után az alábbiakra szeretném felhívni a figyelmet. 1) Nem áll rendelkezésünkre olyan okleveles vagy misszilis jellegű (azaz nem narratív) forrás, amely megbízhatóan beszámolna a husziták Pozsony elleni hadmozdulatairól. 2) Arról, hogy a husziták 1428 februárjában elérték Pozsonyt, hitelesen kizárólag a korabeli narratív kútfők számolnak be. 3) Figyelembe véve az elérhető források fent ismertetett adatait, számomra olybá tűnik, hogy a huszita katonai akciók nagyobb horderejű lehettek Nagyszombatnál, mint

¹⁹ ZsO. XIII. 129. sz. A keltezésről lásd: Házi 1943. 75–76. Az oklevél dátumáról eltérő véleményt lásd itt: VARSIK 1965. ref. 53, s. 30, pozn. č. 77.; Lysý 2007. 415.; Lysý 2016. 71.

²⁰ Fejér 1843. 141–142. Ahogy azt egy 1428. szeptember 24-ei iratból megtudjuk, Nagyszombat értesítette Pozsonyt a husziták Magyar Királyságból történő elmeneteléről: Ez azt jelenti, hogy a husziták februárt követően is visszatértek a Felvidékre. Az 1429-ei dokumentum tehát utalhat akár februárnál későbbi, Pozsonyt is érintő huszita támadásra. Erről az iratról fentebb már említést tettem, itt annyit szükséges hozzáfűzni, hogy Miroslav Lysýn kívül Tóth-Szabó is tévesen helyezte februárra az oklevelet: szerinte Nagyszombat február 27-én írta Pozsonynak, hogy „a husziták most vonulnak keresztül az erdőn”. Ez utóbbi a szeptember 24-én kelt levélben olvasható. A levél helyes, a Zsigmondkori oklevéltár készülő, XV. kötetében olvasható datálása Péterfi Bence érdeme. Lásd: TÓTH-SZABÓ 1917. 91.

²¹ FEJÉRPATAKY 1885. 133–134.

²² A huszita elbeszélő forrásokhoz lásd: BLÁHOVÁ 2016. 44–46.

²³ DOBNER 1764. 157.

²⁴ Egyelőre azonosítatlan.

²⁵ HÖFLER 1856. 90. Az itt felsorolt helységek esetében csak azoknál adtam meg zárójelben a helység mai nevét, amelyeknél ezt a dolgot korábbi részében még nem tettem meg.

Pozsonynál. A támadás várható célpontját illető kezdeti kétségek ellenére Stibor (valamint a segítségére küldött csapatok) Nagyszombatnál gyülekeztek, s igazuk is lett: a Wolfurti Pál által február 14-én írt levélből egyértelmű, hogy a csehek már a város felé tartottak. Február 27-én Stibor innen írt levelet Pozsonynak, és ne feledkezzünk meg a nagyszombati számadáskönyv adatairól sem: utóbbiakból a huszitákkal szembeni komoly védelmi intézkedésekről értesülünk.

Mindennek fényében tehát a következő módosítást javaslom az 1428. év februárjában a Magyar Királyságot érintő huszita betörés rekonstrukciójával kapcsolatban. A Kis-Kárpátokon (Binyócnál) történő átkelés után a huszita sereg nagyobb része nem Pozsony, hanem Nagyszombat felé fordult, és az elkövetkező, kevesebb, mint két hétben Nagyszombatnál, vagy annak környékén tartózkodtak, itt folytatták akcióikat. Ennek ellenére is elképzelhetőnek tartom, hogy a támadók Pozsonyt, illetve Pozsony-közelit településeket (pl. Modor, Bazin, és Szentgyörgy) sem hagyták érintetlenül. Ennek magyarázata azonban már nem (vagy nem csak) a forráskritika témakörébe tartozik; szót kell ejtenünk az Északnyugat-Felvidéken zajló magyar védelmi intézkedésekről, a huszita sereg harcmodoráról, illetve általában a középkori hadviselés bizonyos típusairól is.

A HUSZITA SEREG ÉS A MAGYAR VÉDELMI ERŐK

Annak a kérdésnek az eldöntéséhez, hogy a huszita sereg valóban végigvonulhatott-e – majd-hogynem háborítatlanul – a kutatás által eddig vélelmezett útvonalon, szemügyre kell vennünk a Magyar Királyság huszita betörésekre adott reakcióját az 1428. évre, valamint az azt megelőző esztendőkre vonatkozóan. Ehhez ugyan a rendelkezésre álló források nem adnak túlságosan sok támpontot, mégis megkísérlem körvonalazni, hogy miféle intézkedésekkel próbálhattott gátat szabni Luxemburgi Zsigmond király a csehek betöréseinek, illetve milyen és mekkora katonai védelem állhatott szemben az 1428-ban a Magyar Királyság határait átlépő támadókkal. A történeti kutatás ma leginkább elfogadott álláspontja szerint Zsigmond, mivel uralkodása alatt egyszerre kellett szembenéznie számos nagy horderejű politikai, illetve diplomáciai problémával – elég itt csak az oszmánok délvidéki terjeszkedésére utalni –, nem tudta erőforrásai egészét a huszita kérdésnek szentelni. Az eretnekekkel szembeni katonai fellépéseit (cseh területre vezetett hadjáratait) a politikai megoldás érdekében történő nyomásgyakorlásnak szánta, és inkább a hosszú távú megegyezés lehetőségét kereste.²⁶ Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy a Magyar Királyság északnyugati területét teljesen védtelenül hagyta volna a huszita betörésekkel szemben, tény azonban, hogy a forrásokból kibontakozó kép alapján ez a védelem – ekkor még – nem lehetett túlságosan jól szervezett.²⁷ Tudjuk, hogy Zsigmond 1415–17-ben (valamint, bár ez dolgozatomban szempontjából kevésbé fontos, 1432/33-ban is) kibocsátott egy hadiszabályzatot, amelyben

²⁶ Zsigmond huszita politikájához lásd: STUDDT 2006.; VALKA 2012.; EBERHARD 2012.; KAAR 2017.

²⁷ Zsigmond honvédelmi intézkedéseiről, és ezzel kapcsolatos komoly, a korszakban újszerű – részben éppen a huszita fenyegetés nyomására meghozott – katonai reformjairól lásd: DEÉR 1936. Deér fontos megállapítása, hogy Zsigmond idejének honvédelmében elsősorban a király által anyagilag támogatott nagybirtokos réteg vett részt, és még az ő erőfeszítéseik is kevésnek bizonyultak az ország különböző területein fenyegető ellenségekkel szemben. Fontos továbbá, hogy Deér összesen négy olyan jövedelemforrás-csoportot különböztet meg, amelyek segítségével Zsigmond kiegészítette a rendes királyi jövedelmeket az ország védelme érdekében. 1) A városokra kivetett hadiadók 2) A nemesség rendkívüli adója 3) Az egyházi jövedelmek megadóztatása 4) Kölcsönügyletek. Ezek közül nem egy a dolgozatomban vizsgált huszita betörés forrásaiban is kimutatható. A kérdésről azóta újabb irodalom is született, lásd: ENGEL 1994. ENGEL 2001. Az egyháziak adózásához lásd: C. TÓTH–LAKATOS–MIKÓ 2014. 179–199.

olyan „védelmi zónákat” (*confinia*) határozott meg, amelyeknek a katonai felügyeletével meghatározott világi és egyházi méltóságviselőket bízta meg, akik megszabott számú fegyverrel tartoztak hadra kelni az adott határvidékek (*locis et terminis per totum circuitum regni*) védelmére. A rendszer az adott határszakaszokhoz a közel eső területeken tisztet betöltő bárókat és a területileg „illetékes” egyházmegyék prelátusait rendelte.²⁸ Sajnálatos módon azonban a hadiszabályzat nem maradt ránk, és csak bizonyos elemei kerültek bele a később, 1435-ben kiadott törvény szövegébe.²⁹ Utóbbiban ugyan olvashatók a huszitákkal kapcsolatban tett védelmi intézkedések is, azonban bizonytalan, hogy ennek az 1420-as években mennyi lehetett a realitása.

A kérdésben történő elmélyüléshez célszerű ismét szemügyre venni az 1428. év forrásait. Nyilvánvaló, hogy a huszitákkal szembeni védekezés irányításával az a Stibor volt megbízva, aki egyrészt több megye ispáni tisztségét is betöltötte a térségben, másrészt pedig a Vág folyó kapitánya tisztségét is viselte.³⁰ A forrásokból az is sejthető, hogy Nagyszombatnál összpontosította erőit.³¹ Hogy a Nagyszombatnál lévő sereg milyen nagyságú, illetve összetételű lehetett, azzal kapcsolatban csak találgatni tudunk. Stibor elméletileg több megye csapatait ki tudta állítani a támadók ellen,³² de ne feledjük azt sem, hogy mindez nem lehetett elégséges, hiszen Pozsonytól és az esztergomi érsektől is támogatást próbált szerezni.³³ Az érsek, Pálóczi György valóban küldött csapatokat – lovasokat, gyalogosokat, és íjászokat –, olybá tűnik azonban, hogy Stibor Pozsonytól hiába kérte a lovasokból, gyalogosokból, valamint szekerekből álló katonai segítséget, a város – érthető okokból – maga védelmével foglalkozott. A fentiekhez hozzá kell még tenni, hogy a város számadáskönyve alapján, a védekezést elősegítendő, Nagyszombat is állított zsoldosokat.³⁴ Láthatjuk tehát, hogy a huszitákkal szembeni védekezés több lábon állhatott: az alábbiakban ezeket járom körbe alaposabban, mégpedig az 1420-as évek legelejétől indulva.³⁵

A Stibor vezetése alatt álló csapatok kapcsán nem annyira Stibor személye, hanem kapitányi tisztsége felől érdemes közelíteni, ezt ugyanis 1428-ig nem ő, hanem Perényi Miklós lovászmester töltötte be: erről az oklevelek először 1421-ben tesznek említést.³⁶ A téma már csak azért sem érdektelen, mivel Perényi az első olyan kapitányság, amely egy váruralalom vagy megye határain túlnyúló jogkört biztosított viselőjének, történetével pedig a magyar medievisztika keveset foglalkozott.³⁷ A kapitányi tisztség mellett Perényi néhány, Északnyugat-Felvidéken található megye tisztségét is viselte.³⁸ Az esetleges védekező jellegű lépéseiről azonban egészen

²⁸ BÁRÁNY–B. SZABÓ–VESZPRÉMY 2017. 27.

²⁹ DRH. 277–282.

³⁰ ENGEL 1996. II. 218.

³¹ ZsO XV. (megjelenés alatt); DL 43736.

³² Zsigmond számított egyes megyei erőkre a várépítésekben, a hadi szállításban, az utánpótlásban, valamint a mobilizáció során. Arra is van példa, hogy a háterszág védelmét bízta rájuk, így például a dolgozatomban tárgyalt esemény után néhány évvel, 1432-ben Kraszna, Ugocsa, Szatmár és Szabolcs hadakozói Sempte körül álltak tartalékban a husziták ellen. Lásd: BÁRÁNY–B. SZABÓ–VESZPRÉMY 2017. 25.

³³ Uo.; DL 43737.

³⁴ FEJÉRPATAKY 1885. 133.

³⁵ A dátum választását indokolja, hogy ez az első olyan év, amelynek kapcsán felmerült, hogy a husziták betörték Magyarországra. Más kérdés, hogy ez vélhetően nem ekkor, hanem néhány évvel később történt meg. Lásd: TÓTH-SZABÓ 1917. 90–91.; TÓTH 1918. 9.

³⁶ ENGEL 1996. I. 42.; A Perényiekhez lásd: NOVÁK 2014.

³⁷ HORVÁTH 2003. 929–932.

³⁸ ENGEL 1996. II. 189–190.

1426-ig nem tudni: ilyesmire bizonyára eddig nem is volt szükség, hiszen a csehek valószínűleg éppen ebben az évben jelentettek először komoly veszélyt a Magyar Királyságra. Egy 1426. január 14-én kelt irat szerint Perényi az olmützi tanácstól kérte, hogy katonákat küldjenek hozzá: elképzelhető, hogy a kérést a növekvő huszita veszély indokolta.³⁹ Ennél sokkal inkább bizonyító erejűek azok az 1426-ban kelt oklevelek (május 3., május 16., július 7.), amelyekből megtudjuk: Zsigmond arra kötelezte Sopron városát, hogy fizessék ki a rájuk kiszabott adót Perényi Miklósnak, mégpedig a csehek elleni védekezés céljából.⁴⁰ Az 1390-es évektől egyre gyakoribb volt, hogy Zsigmond bizonyos városokat, például Sopront és Pozsonyt adóztatta meg, az ország katonai erejének növelése érdekében,⁴¹ és a városoktól behajtott hadiadó általában a korszak honvédelmének egyik fő forrásává vált.⁴² A huszitákkal szembeni védekezéshez szükséges pénzüsszetre irányuló sürgető igényt jelezheti az az 1427-ben, október 7-én kelt irat is, melyben Zsigmond Kórógyi Istvánt utasította, hogy a Perényi felé fennálló tartozása miatt birtokait köteles annak kezére bocsájtani; a lovászmester ráadásul el is zálogosíthatta azokat.⁴³ 1427. szeptember 22-én Rozgonyi György és István pozsonyi főispánok még Perényit értesítették a készülődő huszita veszedelemről,⁴⁴ azonban a lovászmester halála miatt azonban a következő év elején már Stibor vajdát találjuk a Vág folyó kapitányának szerepében: innentől rá hárult a huszitákkal szembeni védekezés megszervezése.

Az 1428. februári huszita betörés forrásaiban említett, Pálóczi György esztergomi érsek által Stibornak küldött csapatok kapcsán az 1420-as évek forrásai nem számolnak be párhuzamos esetekről. Nem eldönthető, hogy az érseknek rendszeres feladata volt-e a védekezéshez történő hozzájárulás, vagy 1428. évi részvétele – bizonyára egy érseki bandérium küldése – kivételesnek tekinthető.⁴⁵ Ugyanígy nem tudunk többet a Nagyszombat által kiállított zsoldosokról sem: ebben az esetben is meg kell elégednünk a számadáskönyv 1428. évre vonatkozó adatával.⁴⁶ Utóbbi illetően megemlíthető, hogy Zsigmond király alatt, az 1390-es évektől kezdve egyre gyakoribbá vált a királyi kincstárból fizetett zsoldosok alkalmazása (nem csak a városokra vonatkozóan).⁴⁷

A huszitákkal szembeni magyarországi védekezés tárgyalásakor ki kell térni arra a témával foglalkozó szakirodalomban felbukkanó nézőpontra is, amely szerint a támadásokkal szemben a délvidéki, az oszmán-törökök elleni végyvárrendszerhez hasonlóan az északnyugati fronton is kialakítottak egy végyvárrendszert.⁴⁸ Az 1420-as évek oklevélanyagában valóban találni várak építéseiről szóló okleveleket, ráadásul bizonyos esetekben éppen a huszita harcok kontextusában. 1421. október 8-án Zsigmond Apponyi Miklósnak engedélyezte – érdemeiért cserébe –

³⁹ ZsO XIII. 43. sz.

⁴⁰ ZsO XIII. 528. sz.; 582. sz.; 819. sz.

⁴¹ BÁRÁNY-B. SZABÓ-VESZPRÉMY 2017. 25.

⁴² DEÉR 1936. 187. A városok korabeli adózásának kérdéséhez lásd még: ENGEL 2001. 193.; KUBINYI 2007.

⁴³ ZsO XIV. 1058. sz.

⁴⁴ ZsO XIV. 1028. sz.

⁴⁵ Párhuzamként említhető, hogy 1422–23-ban a husziták elleni hadjáratban részt vett a pécsi püspök bandériuma. Lásd: FEDELES 2018. 158–159.; Azt is tudjuk, hogy az 1432/1433-ban kibocsátott előterjesztés szerint az esztergomi érsek (és az egri püspök) két bandériummal állt készen a husziták elleni fronton: ebben az esetben is kérdéses persze, hogy ez mennyiben áll az 1428-as évre. Utóbbi lásd: DRH. 418–421.; C. TÓTH-LAKATOS-MIKÓ 2014. 197.

⁴⁶ A középkori városok által állított zsoldosokhoz lásd: KUBINYI 2007.; NÓGRÁDY 2013.; SEGEŠ 2015.

⁴⁷ DEÉR 1936. 169–202.

⁴⁸ Fa 2010. 82.

hogy ősi birtokán, Nyitra vármegyében kővárat építsen.⁴⁹ 1425. június 27-én Zsigmond Ludányi Lászlónak, a Morva Órgrófság Hradiště nevű városa kapitányának engedélyezte – a husziták elleni védekezésének jutalmaképpen –, hogy Nyitra megyei Ludány birtokán kővárat emeljen.⁵⁰ 1426. január 5-én pedig megengedte Simonyi Imrének és Miklósnak – részben a husziták elleni hadjáratban tett érdemeikért, mi több, Stibor kérésére – hogy Simonyi birtokukon befejezzék a már megkezdett kővár felépítését.⁵¹ Lehetségesnek tartom, hogy az építkezések engedélyezése összefüggött a huszitákkal szembeni védekezéssel, illetve a Magyar Királyság északnyugati területének szervezésével, bár kifejezetten erre vonatkozó utalás egyik dokumentumban sem olvasható. Továbbá, mivel dolgozatomban a témával csak érintőlegesen foglalkozom, elképzelhető, hogy maradtak fenn egyéb, a területre vonatkozó (és a Zsigmondkori oklevéltár kötetében megtalálható) várépítésekről szóló iratok. Ennek ellenére sem gondolom azonban, hogy a Felvidéken már ekkor a délvidéki végvárrendszerhez hasonló szervezethez létezhetett: legfeljebb az ennek megteremtésére irányuló első tétova kezdeményezéseknek lehetünk tanúi. Itt kell megemlíteni, hogy Zsigmond egyik eszköze a Magyar Királyság megvédésére a kölcsönök felvétele volt. Ennek egyik formáját az elzálogosítás jelentette: jó példa erre Zsigmond 1424. május 31-én kelt oklevele, melyben Bazini György és fia, Péter átengedték a királynak Sempte várát, s cserébe a király Körös megyében lévő Soploncha (Utvrdá Stupčanica, Horvátország) várát zálogba adta neki, ám György és Péter még 10500 forintnyi összeget is fizetett Zsigmondnak.⁵²

A huszita fenyegetéssel szembeni szerveződés legfontosabb, sőt, talán egyetlen kézzelfogható központja lehetett Pozsony, melynek ispáni tisztségét az 1420-as esztendőkből Rozgonyi István és Rozgonyi György töltötték be.⁵³ Több okleveles adat is a rendelkezésünkre áll arról, hogy Pozsonyban legkésőbb 1423-tól kezdve komoly erődítési munkálatok folytak.⁵⁴ 1423. május 18-án kelt az az oklevél, melyben Rozgonyi István elismerte: Sopron az előző évben 328 forintot fizetett boradó címén, ezt az összeget pedig ő átadta a vár építésére egy pozsonyi polgárnak.⁵⁵ 1424. március 29-én Zsigmond Sopronnak parancsolta meg, hogy a pozsonyi munkálatok folytatására rájuk kivetett adót fizessék meg.⁵⁶ Szükség is lehetett az építkezésre, hiszen a husziták 1426 februárjában elérhették a várost. 1427. július 8-án Zsigmond általános parancsot intézett Pozsony megye és város minden rendű és rangú világi és egyházi lakosához, hogy jobbagyaikat és népeiket küldjék el munkára, mivel Pozsony városát árokkal kívánja körülvenni és megerősíttetni.⁵⁷ A Pozsonyban zajló munkálatokról tanúskodik a Rozgonyi István által a városnak 1427. november 14-én küldött levél is;⁵⁸ ezt időben nem sokkal előzte meg Borbála királyné

⁴⁹ ZsO VIII. 1044. sz.

⁵⁰ ZsO XII. 762. sz.

⁵¹ ZsO. XIII. 6. sz.

⁵² ZsO. XI. 613. sz. A zálogosítást, a husziták elleni védekezéssel összefüggésben említi Deér József is. Lásd: DEÉR 1936. 194.

⁵³ ENGEL 1996. I. 169.

⁵⁴ Pozsony az 1430-as évektől kezdve Zsigmond egyik központja volt, a német-római császári korona megszerzésével összefüggésben. Feltételezhető, hogy Zsigmond utóbbival kapcsolatos tervei is szerepet játszottak a városban az 1420-as években zajló építkezésekben. Lásd: FELD 2017. 390–391.

⁵⁵ ZsO X. 619. sz.

⁵⁶ ZsO. XI. 361. sz.

⁵⁷ ZsO XIV. 766. sz.

⁵⁸ ZsO XIV. 1179. sz.

október 16-ai figyelmeztetése, aki a nyitrai püspöktől hallotta, hogy a husziták Pozsonyhoz készülnek.⁵⁹ Ami az 1428. évi eseményeket illeti, akadnak nyomok a forrásokban a Pozsonyál lévő haderőre is: erre utalnak egyrészt Stibor február első napjaiban kelt, Pozsonynak küldött levelei, melyekben gyalogosokat, lovasokat, illetve szekereket is kért a várostól (Nagyszombathoz), másrészt egy irat szerint Miklós pannonhalmi apát is küldött segédcsapatokat a városhoz.⁶⁰

Térjünk vissza ezen a ponton az 1428. év februárjában Magyarországra vezetett huszita hadjárat útvonalának kérdéséhez, illetve ahhoz a vélekedéshez, hogy a támadók a Kis-Kárpátokon átkelve Pozsony felé fordultak, és csak utána indultak Nagyszombathoz! Azt már láthattuk, hogy ezzel kapcsolatban az esztendő forrásainak kritikai értékelése kételyeket ébreszt; az 1428 februárjában kiadott oklevelek alapján a huszita sereg – legalábbis annak nagyobb része – Nagyszombat felé vonulhatott. Úgy vélem, ugyanez a következtetés adódik az 1420-as esztendők során a Magyar Királyságban zajló védelmi intézkedések, a Felvidéken történő szervezőmunka áttekintése után is. Ez alapján kijelenthető ugyanis, hogy a terület védelmének megszervezése az 1428. évben még kezdetleges lehetett, és tudunk ugyan következtetni arra, hogy miféle csapatokat mozgósíthatott Stibor, mégis úgy tűnik: kézzelfogható, komoly védelem kiépítése az 1428. évi hadjáratot megelőzően a leginkább Pozsonyban zajlott.

Akármennyire ütőképes és jól szervezett volt a huszita sereg (erről bővebben a következő fejezetben esik szó), valószínűtlennek tartom, hogy a támadók részéről stratégiai indokolt lett volna a Kis-Kárpátokon történő átkelés után ahhoz a Pozsonyhoz vonulni, amelynek erődítési munkálataival a csehek is bizonyosan tisztában voltak. Gondolhatunk a Pozsony városában lévő 60 huszita személyre is, akik elláthatták testvéreiket az efféle információkkal. Meglehet, Stibor is azért gyűjtötte össze a rendelkezésre álló haderőt Nagyszombatnál, mert Pozsony kevésbé szorult védelemre (nem elfelejtve persze, hogy biztos nem lehetett, nem is volt a husziták célpontját illetően). Ennek megfelelően sokkal valószínűbb, hogy - a Kis-Kárpátokon történő átkelés után - a husziták nem Pozsonyot támadták meg, hanem a másik szóba jöhető lehetséges utat választották, és inkább Nagyszombat felé vonultak: Stibor serege kisebb kihívásnak tűnhetett. Mindezzel összefüggésben az sem lett volna logikus, ha a támadó sereg egésze egy irányba indul: a csehek így azt kockáztatták volna, hogy a Nagyszombatnál, illetve Pozsonynál feltételezhető magyar csapatok két tűz közé szorítják őket (ebből a szempontból mindegy lehetett, hogy melyik irányt választják).

Úgy gondolom, feltételezéseim összhangban vannak az oklevelek primer adataival: a Kis-Kárpátokon átkelő huszita sereg nagyobb része Nagyszombat felé vonulhatott, a következő két hetet ott, illetve annak környékén töltötték, és Stibor csapataival harcoltak. Pozsony, valamint az útba eső Modor, Bazin és Szentgyörgy felé pedig egy kisebb huszita seregrész indulhatott. A kettéválás célja talán éppen a megtévesztés, és a Felvidéken rendelkezésre álló magyar csapatok megosztása lehetett. Nagyszombat azonban vonzóbb célpont lehetett: egyrészt stratégiai fontos központ volt a térségben; másrészt Pozsonyhoz képest bevétele könnyebbnek ígérkezhetett.

⁵⁹ FEJÉR 1843. 608. Egy Borbála királyné által október 16-án Pozsonynak küldött oklevél a Zsigmondkori oklevéltár XIV. kötetében is szerepel, de abban a huszitákról nem esik szó. ZsO. XIV. 1077. sz.

⁶⁰ Archív mesta Bratislavy č. 1 194. Az iratot eredetiben nem volt lehetőségem tanulmányozni. Említését lásd itt: Lysý 2016. 70.; A már említett, 1432/1433-ban kelt előterjesztés szerint a pannonhalmi apát Pozsony vár védelmére 25 lándzsával állt készen. DRH. 418–421.; C. TÓTH–LAKATOS–MIKÓ 2014. 197.

A HUSZITA HARCMODOR ÉS A „KIS HÁBORÚK” MÓDSZERE

A dolgozatomban taglalt problémáktól elválaszthatatlan a husziták harcmódorának kérdése, ami régóta foglalkoztatja a középkori hadtörténet kutatóit.⁶¹ A huszita hadügy a forradalommal együtt alakult ki a 15. század eleji Csehországban, a szerveződő hadsereg pedig számos taktikai újítást vonultatott fel. Egyrészt az új harcmódor a harcászat összes elemével számolt (gyalogság, lovasság, tűzfegyver- és számszeríjlövészek), másrészt a husziták tevékenysége az addig megszokottnál rövidebb időszakokra korlátozódott, és intenzívebb is volt.⁶² A flexibilis, találékony, és dinamikus cseh seregek sikeresen alkalmazták a szekérvárat: ezt később az európai harcászat is átvette tőlük.⁶³ A huszita csapatok ütőerejét növelte a katonák huszita ideológiából fakadó fanatizmusa is. Megközelítőleg 1426-ra – tehát a dolgozatomban tárgyalt időszakra – már kifejlődött az a stratégia és taktika, amely lehetővé tette a husziták számára, hogy a hadszínteret ellenséges országok területére is áthelyezzék.⁶⁴ Ennek elérésben fontos szempont volt, hogy az egyes határvidékeken erősségeket foglaljanak el és ezekbe helyőrséget telepítsenek; az ellenőrzés alá vont erődítmények ily módon a későbbi hadjáratok kiindulópontjává válhattak.⁶⁵ Az 1428. évi magyarországi betörésnél minden bizonnyal Magyarbród, valamint Szokolca tölthetett be ilyen szerepet, továbbá elképzelhetőnek tartom, hogy Nagyszombat bevételének szándéka mögött is efféle stratégiai megfontolások húzódhattak. A szóban forgó hadjárat kapcsán fontos megemlíteni azt a jelenséget is, amelyet Tóth Dominik néhány évvel ezelőtti, a husziták témájában írott szakdolgozatában – korábbi hadtörténeti kutatásokra építve – alternatív célpontok elvének nevez. Ez a husziták esetében annyit jelent, hogy – a kitűnő felderítésükre építve – több várost is célpontul tűztek ki, és ott támadtak először, ahol a védelem kevésbé tudott ellenállni.⁶⁶ Emlekezhetünk: 1428 februárjának első napjaiban a magyar csapatok sem tudták biztosan, hogy a husziták a Kis-Kárpátokon átkelve Pozsony vagy Nagyszombat felé veszik-e az útjukat.

A huszita harcmódor és az 1428. évi hadjárat kapcsolatának vizsgálata véleményem szerint nem lehet teljes egy olyan szempont nélkül, amely viszonylag újnak számít az európai hadtörténeti kutatásokban. Ez a szempont az ún. „kis háborús” hadviselés (a szó a *francia petite guerre*, illetve a német *Kleinkrieg* kifejezésekből származik).⁶⁷ Ez lényegében azokat a hadi eseményeket jelenti, amikor nem nagy létszámú seregek csaptak össze egymással, vagy éppen ostromoltak meg egy-egy erődítményt, hanem apróbb csapatok hajtottak végre egy kisebb volumenű, de gyors akciót: például prédálást, rajtaütést, esetleg felderítést, gyakran éppen a főbb seregcsoportok tevékenységét kiegészítendő. Az elmúlt évek hadtörténeti kutatásainak újítása nem abban rejlik, hogy tudomásul vették a „kis háborúk” létezését, sokkal inkább abban, hogy ezeknek a korábban gondoltnál lényegesen nagyobb jelentőséget tulajdonítanak, legalábbis a

⁶¹ A huszita betörések politikátörténetével szemben a husziták harcmódora népszerűbb a magyar középkorkutatásban; természetesen az ilyen tárgyú tudományos munkák is tartalmazhatnak a politikátörténet szempontjából is értékes hozzászólásokat. A teljesség igénye nélkül lásd: TÓTH 1916.; TÓTH 1918.; FA 2010.; TÓTH D. 2014.; B. SZABÓ 2014.; TÓTH D. 2017. Külföldi viszonylatban lásd: DURDÍK 1953.; FRANKENBERGER 1960. TURNBULL 2004.

⁶² SEGEŠ 2018. 458–459.

⁶³ B. SZABÓ 2014. 432.

⁶⁴ TÓTH D. 2014. 24.

⁶⁵ TÓTH D. 2017. 228.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ A témához lásd: ROGERS 2007.; ROGERS 2009.; ROGERS 2010.; PEPPER 2010.

18. század előtti logisztikát illetően. A téma úttörő kutatója, Clifford J. Rogers, aki elsősorban a százéves háború kapcsán folytatott vizsgálatokat a kérdésben, a „kis háború” eltérő típusait különböztette meg. Ezek tételes ismertetése itt szükségtelen (hozzátéve, hogy a szerző szerint az egyes típusok keveredhettek is), egy kivétellel: az egyik csoportot Rogers szerint azok a fosztogató csapatok jelentik, amelyeket az ellenséges terület pusztítására, illetve zsákmányszerzésre küldtek ki, és gyalogosokból, valamint könnyűlovasokból álltak.⁶⁸

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a „kis háborúk” és a huszita seregek kapcsolatát néhány éve Samuel Bena alaposan áttekintette; a témában készített szakdolgozatának – dolgozatom szempontjából fontos – megállapításait az alábbi módon összegezhetjük.⁶⁹ Az első és legfontosabb, hogy a husziták harcmodorában ugyancsak fontos szerepet játszott a „kis háborús” módszer, beleértve ennek egyes típusait. Akadnak azonban olyan különbségek is a cseh harcmodorban Nyugat-Európához képest, amelyek részben a Kelet-Közép-Európai (lengyel, magyar) jellemzők itteni hatásával, részben a cseh hadügy regionális sajátosságaival magyarázhatóak. Utóbbira jó példa, hogy a korszak cseh könnyűlovassága szerves kiegészítője volt a szekérharczatnak, pontosabban: a husziták körében a könnyűlovasok egyik „kis háborús” tevékenysége a szekérvárat megtámadni szándékozókkal szembeni védekezés lehetett. Számunkra azonban ennél fontosabb, hogy a huszita seregekben a nyugat-európai párhuzamokhoz képest általánosan nagyobb volt azoknak a könnyűlovas íjászoknak a száma, amelyek „kis háborús” tevékenységet végeztek, az efféle egységek például ellenséges területek gyors felégetésére is alkalmasak voltak.

A husziták harcmodorának, valamint „kis háborús” tevékenységének megértése nagyban hozzájárulhat az 1428. év februárjában Felvidékre vezetett huszita betörés rekonstrukciójához, és véleményem szerint megerősíti a dolgozat korábbi szakaszaiban felvázolt elméletemet: a Kis-Kárpátokon történő átkelés után a huszita sereg kettéválhatott. A nagyobbik (véltetően szekerekkel is rendelkező) seregrész a gyengébbnek vélt Nagyszombat felé vette az irányt. Hogy ténylegesen ostrom alá vették-e a várost, vagy csak annak környékén háborúztak Stibor csapataival, a rendelkezésre álló forrásokból nem eldönthető (bár az előbbi lehetőségre utal a nagyszombati számadáskönyv már említett adata). A másik, kisebb seregrész pedig, Pozsony felé fordulva, a „kis háborús” tevékenység egyik fajtáját végezhetett. Egy főként könnyűlovas íjászokból álló, gyors mozgású csapat támadhatta meg Modort, Bazint, Szentgyörgyöt, illetve Pozsony külvárosát (valamint esetleg a Pozsony és Nagyszombat közötti helyszíneket is). Ennek a seregrésznek azonban nem lehetett célja, hogy bevegje Pozsonyt, sokkal inkább a figyelemelterelés, a zavarkeltés, a megfélemlítés, valamint a zsákmányszerzés állhatott támadásaik hátterében.

ÖSSZEGZÉS

Dolgozatomban arra tettem kísérletet, hogy átértékeljem, illetve finomítsam annak a hadjáratnak az eddig elfogadott rekonstrukcióját, amelyet a husziták 1428 februárjában vezettek a Magyar Királyság területére. A hipotézisem a következő volt: a husziták fő seregcsoportja, miután a támadók február elején átkeltek a Kis-Kárpátokon, nem Pozsony, hanem Nagyszombat felé vonult,

⁶⁸ ROGERS 2007.

⁶⁹ BEŇA 2014.

és a következő két hétben ott folytatott háborús tevékenységet. Pozsony felé csak egy kisebb létszámú huszita csapat indult el; utóbbi stratégiája nem Pozsony bevétele, hanem mindössze a magyar védekező kontingenseket megosztani kívánó gyors, gyűjtogatásokkal kísért prédálás lehetett. Érvelésemet három pillérre építettem: nézetem szerint feltételezésemet alátámasztja a hadjárat forrásainak kritikája, az 1420-as évek Felvidéken feltételezhető magyar védelmi haderők megosztása, végezetül pedig a husziták harcmodora és „kis-háborús” módszere is.

Az 1428. évi huszita hadjárat újszerű rekonstrukcióján kívül a dolgozatom arra is szolgál, hogy felhívja a figyelmet a 15. századi huszita háborúk és Magyarország közötti kapcsolat témájának fontosságára, valamint a téma viszonylagos elhanyagoltságára. Kezdetnek Magyarországon is fontos lenne a dolgozatom témájában felölelt időszakot közvetlenül követő évek huszita betöréseinek alapos feldolgozása: ezek ugyanis az 1428. évi támadásnál minden bizonyítással nagyobb horderejűek voltak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források

GELASIUS DOBNER (1764): *Chronicon observationis praeviae in Bartossium*. In Gelasius Dobner (szerk.): *Monumenta historica Boemiae nusquam antehac edita*. I. Pragae, Literis Joannis Josephi Clauser. 130–218.

GEORGIUS FEJÉR (1843): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. X/7. Budae, Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae.

KONSTANTIN VON HÖFLER (1856): *Chronicon Pragensis veteris collegiati*. In Konstantin von Höfler (hrsg.): *Fontes rerum Austriacarum*. II. Geschichtschreiber der Husitischen Bewegung in Böhmen. 1. Wien, aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei. 78–101.

FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ (1885): *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*. (Selmeczbánya, Pozsony, Besztercebánya, Nagyszombat, Sopron, Bártfa és Körmöczbánya városok levéltáraiból.) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

HÁZI JENŐ (1943): *Sopron szabad királyi város története*. II. rész, 6. kötet. Pótkötet a I. rész 1–7, és a II. rész 1–5. köteteihez az 1278–1526. évekből. Sopron, Székely és Társa Könyvnyomdája.

FRANCISCUS DÖRY–GEORGIUS BONIS–VERA BÁCSKAI (ed.) (1976): *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungars 1301–1457*. (DRH) (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 11.) Budapest, Akadémiai Kiadó.

BORSA IVÁN (2003): *Zsigmondkori oklevéltár* (a továbbiakban: ZsO). VIII. (1421) Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 39. Budapest, Magyar Országos Levéltár.

C. TÓTH NORBERT (2007): *ZsO*. X. (1423) Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 43. Budapest, Magyar Országos Levéltár.

C. TÓTH NORBERT–NEUMANN TIBOR: *ZsO*. XI. Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 49. Bp. 2008.

C. TÓTH NORBERT–NEUMANN TIBOR (2009): *ZsO.* XI. (1424) Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 49. Budapest, Magyar Országos Levéltár.

C. TÓTH NORBERT–LAKATOS BÁLINT (2013): *ZsO.* XII. (1425) Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 52. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár

C. TÓTH NORBERT–MIKÓ GÁBOR (2017): *ZsO.* XIII. (1426). A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának kiadványai. II. Forráskiadványok 55. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár.

C. TÓTH NORBERT–LAKATOS BÁLINT–MIKÓ GÁBOR (2020): *ZsO.* XIV. (1427). A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Kiadványai. II. Forráskiadványok 59. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár.

ZsO. XV. (1428) (megjelenés alatt)

Archív mesta Bratislavy

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest; Diplomatikai Levéltár (DL)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest; Diplomatikai Fényképtár (DF)

Szakirodalom

WENZEL GUSZTÁV (1874): *Stibor vajda. Életrajzi tanulmány.* Budapest, Eggenberger-féle Akad. Könyvkereskedés. (Hoffmann és Molnár.)

PÓR ANTAL – SCHÖNHERR GYULA (1895): Az Anjouk kora. Az Anjou ház és örökösei (1301–1439). In Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története.* 4. Budapest, Athenaeum.

TÓTH ZOLTÁN (1916): A huszita eredetű szekérvár. *Hadtörténelmi Közlemények.* 17. évf. 1. sz. 265–311.

TÓTH-SZABÓ PÁL (1917): *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon.* Budapest, Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. udvari Könyvnyomdája.

TÓTH ZOLTÁN (1918): A huszita szekérvár a magyar hadviselésben. *Hadtörténelmi Közlemények.* 19. évf. 1. sz. 1–32.; 159–185.

DEÉR JÓZSEF (1936): Zsigmond király honvédelmi politikája. *Hadtörténelmi Közlemények.* 37. évf. 1. sz. 1–57.; 169–202.

JAN DURDÍK (1953): *Husitské vojenství.* Praha, Naše vojsko. Német kiadása: Jan Durdík (1961): *Hussitisches Heerwesen.* Berlin, Deutscher Militärverlag, Berlin.

OTAKAR FRANKENBERGER (1960): *Husitské válečnictví po Lipanech.* Praha, Naše Vojsko.

BRANISLAV VARSÍK (1965): *Husitské revolučné hnutie a Slovensko.* Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied.

FRANTIŠEK PALACKÝ (1984): *A huszitizmus története.* Budapest, Európa Könyvkiadó.

ENGEL PÁL (1994): Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387–1437). *Századok.* 128. évf. 2. sz. 273–287.

- ENGEL PÁL (1996): *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.
- ENGEL PÁL (2001): *Szent István birodalma*. A középkori Magyarország története. Budapest, História Alapítvány.
- DANIELA DVORÁKOVÁ (2002): Lengyelek Luxemburgi Zsigmond udvarában. *Századok*. 136. évf. 2. sz. 391–415.
- FRANTIŠEK ŠMAHEL (2002): *Die Hussitische Revolution*, 3 vols. (Monumenta Germaniae Historica, Schriften, 43.) Hannover, Hahnsche Buchhandlung.
- HORVÁTH RICHÁRD (2003): A Felső Részek kapitánysága a Mátyás-korban. *Századok*. 137. évf. 1. sz. 929–954.
- STEPHEN TURNBULL (2004): *The Hussite Wars 1419–1436*. Oxford, Osprey.
- BIRGIT STUDT (2006): Zwischen Kurfürsten, Kurie und Konzil. Die Hussitenpolitik König Sigismund. In Michel Pauly–François Reinert (ed.): *Sigismund von Luxemburg. Ein Kaiser in Europa. Tagungsband des internationalen historischen und kunsthistorischen Kongresses in Luxemburg, 8.–10. Juni 2005*. Mainz, Philipp von Zabern. 113–125.
- CLIFFORD J. ROGERS (2007): *Soldiers' Lives through History: The Middle Ages*. New York, Greenwood Press.
- CLIFFORD J. ROGERS (2009): The Practice of War. In Carol Lansing–Edward D. English (ed.): *A Companion to the Medieval World*. London, Wiley-Blackwell. 435–454.
- KUBINYI ANDRÁS (2007): Városaink háborús terhei Mátyás alatt. In Kubinyi András: *Nándorfehérvártól Mohácsig: a Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete*. Budapest, Argumentum. 93–104.
- MIROSLAV LYSÝ (2007): Husitské vpády do Uhorska v rokoch 1428–1431. *Historický časopis*. 55. évf. 3. sz. 411–432.
- CLIFFORD J. ROGERS (2010): Devastation and Ravaging. In Clifford J. Rogers (ed.): *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology*. 1. New York, Oxford University Press. 533–535.
- FA ÁRPÁD (2010): Zsigmond király huszita harcai és hatásaik a magyar hadügyekre. *Hadtudományi Szemle*. 3. évf. 2. sz. 77–85.
- SIMON PEPPER (2010): Aspects of operational art: Communications, cannon, and small war. In Frank Tallett–D. J. B. Trim (ed.): *European Warfare 1350–1750*. Cambridge, Cambridge University Press. 181–202.
- JOSEH VALKA (2012): Sigismund und die Hussiten, oder: Wie eine Revolution beenden? In Karel Hruza–Alexander Karr (hrsg.): *Kaiser Sigismund (1368–1437): zur Herrschaftspraxis eines europäischen Monarchen*. Wien-Köln-Weimar, Böhlau Verlag. 21–66.
- WINFRIED EBERHARD (2012): Das Problem der Toleranz und die Entwicklung der hussitisch-katholischen Koexistenz im 15. Jahrhundert. In Franz Machilek (hrsg.): *Die hussitische Revolution: religiöse, politische und regionale Aspekte*. (Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands, 44.) Wien, Böhlau Verlag. 93–105.

NÓGRÁDY ÁRPÁD (2013): Éleskő ura és Macskakő zsoldosai. In Pószán László–Veszprémy László (szerk.): „*A hadtáp volt maga a fegyver*”: Tanulmányok a középkori hadszervezet és katonai logisztika kérdéseiről. Budapest, Zrínyi Kiadó. 253–275.

B. SZABÓ JÁNOS (2014): A huszita hadviselés hatása és adaptációja Kelet-Közép Európában. In Bárány Attila–Pószán László (szerk.): „*Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris*”. *Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából*. Debrecen, Printart-Press Kft. 432–441.

C. TÓTH NORBERT–LAKATOS BÁLINT–MIKÓ GÁBOR (2014): *A pozsonyi prépost és a káptalan vizsgálata (1421–1425)*. A szentszéki bíráskodás Magyarországon – a pozsonyi káptalan szervezete és működése a XV. század elején. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 3.) Budapest, Kódex Könyvgyártó Kft.

NOVÁK ÁDÁM (2014): A sasember fiai. Egy főúri család és famíliája Luxemburgi Zsigmond kíséretében. In Bárány Attila–Pószán László (szerk.): „*Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris*”. *Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából*. Debrecen, Printart-Press Kft. 385–400.

TÓTH DOMINIK (2014): *Hunyadi János felemelkedése; az első huszita betöréstől kormányzóvá válásáig (1428–1446)*. A huszita típusú szekérvár szerepe Hunyadi katonai-politikai pályafutása során a tárgyalt időszakban. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem. Alapszakos szakdolgozat.

SAMUEL BEŇA (2014): *The Small War in the Late Middle Ages: A Comparison of the English and Bohemian Experiences*. Budapest, Central European University MA Thesis.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ (2014): Zsigmond és a husziták küzdelmének első éve. A hadvezér és a diplomata konfliktusa. In Bárány Attila–Pószán László (szerk.): „*Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris*”. *Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából*. Debrecen, Printart-Press Kft. 442–454.

VLADIMÍR SEGEŠ (2015): A zsoldosok fegyelmezése és élelmezése a középkorban. Hadi szabályzat Bártfáról és Znaimból. In: Csukovits Enikő – Lengyel Tünde (szerk.): *Bártfától Pozsonyig*. Városok a 13–17. században. Budapest, MTA Történettudományi Intézet. 245–252.

MARIE BLÁHOVÁ (2016): Vernacular Historiography in Medieval Czech Lands. *Medievalia*. 19. évf. 1. sz. 33–65.

MIROSLAV LYSÝ (2016): *Husitská revolúcia a Uhorsko*. Pozsony, Wolters Kluwer.

ALEXANDRA KAAR (2017): Neue Mittel der Kriegsführung? König/Kaiser Sigismund und das Handelsverbot gegen die Hussiten in Böhmen. In Martin Bauch–Julia Burkhardt–Tomáš Gaudek–Václav Žurek (hrsg.): *Heilige, Helden, Wüteriche. Herrschaftsstile der Luxemburger (1308–1437)*. Köln-Weimar-Wien, Böhlau Verlag. 223–242.

BÁRÁNY ATTILA–B. SZABÓ JÁNOS–VESZPRÉMY LÁSZLÓ (2017): A késő középkor hadtörténete (1387–1490). In Hermann Róbert (főszerk.): *Magyarország hadtörténete I. A kezdetektől 1526-ig*. Budapest, Zrínyi Kiadó.

FELD ISTVÁN (2017): Várak és erődítmények a középkori Magyarországon. In Hermann Róbert (főszerk.): *Magyarország hadtörténete I. A kezdetektől 1526-ig*. Budapest, Zrínyi Kiadó. 367–400.

TÓTH DOMINIK (2017): A huszita típusú hadiszekér alkalmazásának összehasonlítása a 20. század első harmadának mobilizálásra vonatkozó elgondolásaival. *Katonai logisztika* 25. évf. 1–2. sz. 220–242.

FEDELES TAMÁS (2018): Fegyverek, seregek, háborúk. Kézikönyv a középkori magyar hadtörténetről. *Történelmi Szemle*. LX. évf. 1. sz. 153–163.

VLADIMÍR SEGEŠ (2018): Husziták és bratrikok a középkori Magyarországon. In Kincses

Katalin Mária (szerk.): *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 458–469.

FÓTI MIKLÓS – PÁNYA ISTVÁN

foti.miklos@abtk.hu – panyaistvan@gmail.com

BTK Történettudományi Intézet – Kecskeméti Katona József Múzeum
turkológus, tudományos segédmunkatárs – földrajzkutató, osztályvezető

Bács mezőváros középkori és kora újkori térszerkezete¹

The urban spatial structure of the medieval and
early-modern-period Bács town

ABSTRACT

The topographical and morphological investigations of the medieval and early modern market towns in the area of Ottoman Hungary are a neglected topic of research in Hungary and abroad. This also applies to Bács, which was one of the most important centres of the southern part of the Danube-Tisza Interfluve Region in the late Middle Ages and in the early modern period. The internal structure of the market town could be reconstructed based on written sources from the 15th – 19th centuries, as well as from recent archaeological research. Of particular importance are 16th-century Ottoman defters and the 17th-century travel description of Evliya Çelebi, which provide valuable information about the market town's quarters and ecclesiastical buildings. The sources clearly show that the settlement's urban structure has preserved its medieval layout both in the Turkish period and in the modern era.

KEYWORDS

Bács town, spatial structure, topography,

DOI 10.14232/belv.2022.4.5

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.4.5>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Fóti Miklós – Pányi István (2022): Bács mezőváros középkori és kora újkori térszerkezete. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 4. pp 73–101.

¹ Ez a tanulmány az NKFIH – OTKA K 132475 és 132609 számú konzorciális projekt (A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak (*tapu-defter*) feldolgozása II.) támogatásával valósult meg.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

A hódoltság területén létezett mezővárosok középkori és kora újkori belterületének helyrajzi és morfológiai vizsgálata elhanyagolt területe történetírásunknak. Jól tükrözik ezt Engel Pál szavai: „...aki huzamosan foglalkozott a középkori Magyarország történeti földrajzával, minduntalan kénytelen tapasztalni, milyen hiányosan és rosszul ismerjük azoknak a tájaknak a topográfiáját, amelyek a 16–17. század folyamán tartósan török uralom alatt álltak. Minél korábban kezdődött és minél tovább tartott a török hódoltság állapota, annál nagyobb a tájékozatlanságunk.”² Főleg a hódoltság déli felére jellemző egyfajta „topográfiai bizonytalanság.”³ Egyrészt számtalan, a török hódoltság idején elpusztult település helyét, földrajzi viszonyait nem ismerjük. Másrészt, azon településeknél, ahol igazolható a folytonosság, azaz a középkori és a török kori települések közötti térbeli átfedés, a belső felépítés, a morfológia, a folytonos elemek (utcák, épületek) vizsgálatát nehezíti az elmúlt évszázadokban lezajlott táj- és településformálás, újkori beépítés.

Jelen tanulmányban a Duna-Tisza köze déli részének egyik jelentős középkori mezővárosát, a kalocsai érsekség (egyik) székhelyét, Bács vármegye névadó települését, a későbbi bácsi náhije központját, Bács mezővárost vizsgáljuk. Célunk a település középkori és kora újkori helyrajzának felvázolása a rendelkezésre álló források alapján. Bács történeti irodalma a hódoltsági területen létezett hasonló méretű mezővárosokhoz képest viszonylag gazdag.⁴ Fontos történeti forrás Evlija Cselebi 1665-ös útinaplója, mely számos értékes adatot tartalmaz Bács váráról és városrészeiről.⁵ Tanulmányunkhoz e forrás török nyelvű eredetijének újrafordítását használtuk fel. Evlija leírása az oszmán Bács legszemléletesebb leírása, melyet összevethetünk a szandzsákösszeírások adataival, illetve a kéziratos térképek és katonai felmérések vizuális információival.⁶ Hegyi Klára a mezőváros társadalmát, gazdasági szerepét vizsgálta részletesen 2001-ben és 2002-ben megjelent tanulmányaiban.⁷ Sudár Balázs a hódoltsági területének muszlim hitéletét bemutató munkájában

² ENGEL 1996. 5.

³ PÁNYA 2022.

⁴ A helységről szóló kutatásokról lásd MÁK 2008; BÉL 1982; PAPP – RAJSLI 2006. 35–36.; BALOGH 1867; IVÁNYI 1898; IVÁNYI 1900; IVÁNYI 2005; illetve 1518: DL 36814, HENSZLMANN 1870; HENSZLMANN 1873a.; 6. sz. 89–94.; HENSZLMANN 1873b.; HENSZLMANN 1902a; HENSZLMANN 1902b.; HORVÁTH 1987; CSORBA 1974.

⁵ DAĞLI – KAHRAMAN –DANKOFF 2003.

⁶ Alapvető forrásunk az a négy szandzsákösszeírás, melyek tartalmazzák Bács lakónegyedeit, felsorolják azok lakóit, olykor foglalkozásuk megadásával. 1546: Bibliothèque Nationale de France, Turc. Suppl.; 76; 1560: BOA [Başbakanlık Osmanlı Arşivi/Oszmán Miniszterelnöki Levéltár] TT.d. 332; 1570: BOA TT.d. 554; 1578: BOA TT.d. 572.

⁷ HEGYI 2002.; HEGYI 2001. 471–483.

helyezte el Bácsot, és a település dzsámijaira és mecsetjeire vonatkozóan számos olyan értékes adatot közölt, melyekből következtethetünk a város térszerkezetére.⁸ A szerbiai kutatók közül fontos megemlíteni Pfeiffer Attila várostörténeti kutatásait.⁹ Rávilágított arra, hogy szerbiai történeti és földrajzi vizsgálatokból Bács kimaradt, a legnagyobb figyelem – alapvetően a régészek, Đurđe Bošković, Rudolf Schmidt, Nebojša Stanojev, Slavica Vujović részéről – a bácsi várnak jutott.¹⁰

Mielőtt Bács földrajzi vizsgálatára térnénk, néhány gondolat erejéig kitérünk a Dél-Alföldi régió mezővárosait érintő kutatásokra. Györe Kornél Szabadka történeti településképét bemutató munkája 1976-ban jelent meg. Ebben a középkori és a török kori településmaggal is behatóbban foglalkozott.¹¹ Hatházi Gábor Kiskunhalas történetét és történeti településmagját vizsgálta 2000-ben megjelent munkájában.¹² Blazovich László két évvel később, 2002-ben adta közre a *Városok az Alföldön a 14–16. században* című kötetét, melyben egyebek mellett nagy figyelmet szentelt Szeged, valamint néhány alföldi mezőváros (köztük Szabadka) morfológiájának.¹³ Blazovich munkásságának jelentőségét jelzi, hogy Kubinyi András a térképe alapján rajzolta meg az Alföld 14–16. századi út- és településhálózatát, s vázolta fel a jelentősebb falvakat, mezővárosokat és városokat.¹⁴ Ezzel a tanulmánnyal párhuzamosan jelenik meg Fodor Pál Lippa és Radna oszmán összeírásainak bemutatása, melyben új ismeretekkel gazdagodunk Lippa városának szerkezetére vonatkozóan is.¹⁵

Összességében elmondható, hogy Bácsról az elmúlt évtizedekben alapvetően magyarországi (illetve szerbiai magyar) kutatók tollából jelentek meg mélyreható kutatáson alapuló történeti művek. A Vajdaság, azon belül pedig Bácska területéről hiányoznak azok a kutatások, amelyek kistérségi vagy megyei szinten vizsgálták volna az egykori középkori települések térbeli elhelyezkedését és morfológiai jellemzőit.

FÖLDRAJZI KÖRNYEZET

Bács a Duna menti síkságon, a folyótól mintegy 16 kilométerre keletre, a Mosztonga partján található. E tájon a felszín a Dunától lépcsőzetesen emelkedik kelet felé. Plavna nyugati felén a térszín tengerszint feletti magassága 78–80 méter közötti, továbbhaladva Bács keleti feléig 82–85 méter, keletebbre pedig 84–87 méter körüli. A mezőváros története szempontjából kiemelkedő fontosságú a Mosztonga.¹⁶ Neve valószínűleg szláv eredetű. Első ismert említése 1256-ból maradt fenn.¹⁷ Szondtól északra eső szakaszát az Árpád-korban Úz néven említették, később a teljes folyó

⁸ SUDÁR 2014.

⁹ PFEIFFER 2016.; PFEIFFER 2018. 281–298.; PFEIFFER 2020. 173–243 (elektronikus kiadvány).; PFEIFFER 2019.

¹⁰ MILENKOVIĆ 1998. 61.; BUNARDŽIĆ 2007. 63.; VUJOVIĆ 2017.; VUJOVIĆ – MILIĆEVIĆ 2018.; lásd még Đekić 2014.; ZIROJEVIĆ 2008.; NAĐ 2006/2007.; PIPERSKI 2019.; BLASKOWITZ 1965.

¹¹ GYÖRE 1976.

¹² HATHÁZI 2000.

¹³ BLAZOVICH 2002.

¹⁴ KUBINYI 2000.

¹⁵ FODOR 2022.

¹⁶ A Mosztonga és környezetének történetéről és földrajzáról lásd a szerb nyelvű monográfiát, LAZIĆ 1998.

¹⁷ 1256: FEJÉR 1829. 407–408.; PESTY 1888. 223–224.; IVÁNYI 1889. 95.; GYÖRFFY 1963. 216–217.

Mosztongaként szerepelt az iratokban.¹⁸ 1407-ben a Bodrog vármegyei Kakat, Rég és Szentandrás határjárásában, 1410-ben a Czoborszentmihály (mai Zombor) melletti Szántónál, 1430–50 körül pedig a Bács vármegyei Szond környékén említették a Mosztonga folyót, 1481-ben pedig a Bodrog vármegyei Szentandrásnál a Mosztonga nevű rétet.¹⁹ 1495-ben a Bács vármegyei Csamafalva és Keresztúr között Mosztonga völgyről írtak.²⁰ A megnevezések (völgy/rét/folyó) azt sugallják, hogy e vízfolyás időszakos volt, vize időnként elapadhatott. Erre utal az is, hogy az újkorban *bara* ‘posvány, mocsár’ elnevezéssel illették. A Görög-Kerekes féle vármegyetérképen „*Mosztonga – lassan folyó mocsár*” felirattal jelölték a vízfolyás Zombor és Bács közötti szakaszát.²¹ Nagy mennyiségű csapadék, illetve a Duna áradása esetén – tavasszal és ősszel – a Mosztonga gyakran kilépett a medréből, pusztítva a vetést és a települések belterületeit. „1823-ban és 1853-ban a várost nagy vízáradás rontotta, mely idő alatt 2000 hold föld a megye segélyével mentesített.”²²

Váradi Péter kalocsai érseket zavarta, hogy a meleg nyarakon bácsi palotáját bűzös mocsárrá változott folyó vette körbe, melyből „...a tűző nap heve meg a nagy szárazság teljesen elpárologtatta a vizet, s ahol már a békák is rég megszűntek kuruttyolni.”²³ 1497-ben büszkén írta kortársának, Báthori Miklós váci püspöknek, hogy a folyót szabályozta. „*Ami tisztelendő atyáságod dicséretét illeti amiatt, hogy bevezettettem Bácsba a Dunát – tudom, még jobban elhalmozna dicséreteivel, ha látná is azt. Mert megszabadultunk minden régi szennytől és százas pizsoktól, a legtisztább Duna-vizet élvezhetjük, mely bővelkedik friss halban...*”²⁴ Váradi „vízrendezése” – bár kétségtelenül különleges művelet volt – beleillik a korabeli vízügyi beavatkozások sorába. A Duna (és a Tisza) mentén a középkorban élénk foggazdálkodás zajlott, melyről számos okleveles adat maradt fenn. A folyó mentén élők számára az árkok ásása, folyóágak elterelése, lerekesztése nem okozott gondot.²⁵

Váradi Péter érsek szabályozási munkálatairól az idézett levélből értesülünk, a beavatkozások helyéről és jellegéről azonban nincs adatunk. Hovány Lajos szerint az érsek Kupuszina (Bácskeretes) környékén végeztetett földmunkát, így az áradó folyó vize eljutott a Mosztongába. Ezen állapot szerinte a 18–19. században, a Kupuszina környéki Duna meder szabályozásával szűnt meg.²⁶ A Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban őrzött történeti térképek vizsgálata alapján feltételezhető, hogy a munkálatok jóval délebbre, a mai Dernye és Bács között történhettek. Karpe Mihály

¹⁸ GYÖRFFY 1963. 201.

¹⁹ 1407: DL 9021, 1410: DL 9661, IVÁNYI 1889. 95.; PESTY 1888. 224.; 1430–1450 körül: DL 34985, 1481: DL 24983, lásd még a Bács megyei Doroszló mellett 1495: IVÁNYI 1889. 95.

²⁰ 1495: DL 20283.

²¹ MNL OL S12 DivXI No 90: *Bács és Bodrogh törvényesen egyesült vármegyék. Comitatus Bacsiensis et Bodrogiensis articulariter uniti.* Anton Quits – M. Votésky, 1794; KFL.VIII.2.a. No. 51: *Sylvarum pro conservatione destinata i. domini Bács...* Antonius Balla, 1779: *stagnose fluens aqua Mosztonga dicta.*

²² FRIDRIK 1878. 201.

²³ 1495: DF 240878, CAROLUS WAGNER: *Epistolae Petri de Warda.* Posonii & Cassoviae, 1776, XCVI, 185.; V. KOVÁCS SÁNDOR (szerk.): *Magyar Humanisták levelei, XV–XVI. század.* Budapest, 1971, 178 sz.; 354–355.

²⁴ 1497: DF 240878, Stephanus Katona: *Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae.* Colocae, 1800. 499.; DF 240878, V. KOVÁCS 1971. 390–391.

²⁵ ANDRÁSFALVY 2002; PÁNYA 2021; PÁNYA 2020.

²⁶ HOVÁNY 2008.

1764. évi térképén jelölt egy csatornát a két település határán (**1. ábra**).²⁷ Balla Antal 1779. évi térképén is szerepel a Mosztonga felé vezető nádas csatorna (*C[ra]nalis arundineto usque Mosztonga ductus*), mely a térkép leírása szerint a Vajas (Vaisz) felől vezette a vizet Bács felé (**2. ábra**).²⁸ A domborzat rajzolata alapján a csatorna egy részben természetes eredetű, kissé szabálytalan vonalvezetésű mélyedésben foglalt helyet. E mélyedés egy *fok*, melyen árvek idején víz jutott a Duna árteréből a Mosztongába. A csatorna tervezői jártasak lehettek a fokgazdálkodásban, mely épp a természetes medrek, csatornák, mélyedések, valamint a folyóvíz hasznosításán alapszik. Balogh György bácsi plébános szerint a kalocsai érsekség építette a csatornát: *Bácsban boldog emléken van Klobusiczky Péter kalocsai s bácsi érsek is. Mosztonga mocsár dulásainak meggátlására a bácsi s deronyai határokon mintegy 1/4 mértföldnyi árkot csináltatott a Mosztonga lecsapolására, mely árok maig is Klobusiczky árok néven ismeretes*” (**3. ábra**).²⁹ Balogh leírása két ponton téves. Egyrészt Klobusiczky Péter 1821 és 1843 között volt kalocsai érsek, s a csatorna már sok évtizeddel korábban, a 18. század második felében is létezett. Valószínűbb, hogy Balogh az említett érsek egyik elődjére, Klobusiczky Ferencre gondolt, aki 1751–60 között viselte az érseki címet. Másrészt a kb. 3,6 km hosszú csatorna nem az egyébként is időszakosan lepadó, elmocsarasodó Mosztonga vizének elvezetésére készült, hanem ellenkezőleg, a víz utánpótlásának megoldására. Ezt nemcsak Karpe és Balla térképe erősíti meg, hanem egy 1787. évi térképvázlat is, mely a Mosztongán működő malmok vízellátásáról készült (**4. ábra**).³⁰ Ha a Klobusiczky árok valóban elvezette volna Bács és Dérnye határán a folyó vizét, akkor a Bácsból délre, Széplak pusztán épült érseki malom sem tudott volna működni.

A Klobusiczky árok későbbi birtoktérképeken is szerepel, így minden bizonnyal karban tartották a 19. században.³¹ A 20. század végén készült szerb topográfiai térképeken (1:25.000) is megtaláljuk, azonban szaggatott vonallal, felhagyott csatornaként jelölik. Az árok tehát a mai napig létezik. Felmerül a kérdés, hogy a 18. századi árok nyomvonala azonos lehet-e egy korábbi, középkori csatornáéval. Írott forrásokból bizonyos, hogy az újkor elején számon tartották a kalocsai érsekség középkori vízügyi építkezéseit. Bél Mátyás a lepusztult állapotú Bácsról meg is jegyezte, hogy a törökök „*elzárták azokat a vízvezetékeket, amelyeket a főpapok a Dunából vezettek oda a vár megerősítésére.*”³² Arról azonban, hogy az érsekség ismerte-e Váradi Péter érsek csatornájának pontos helyét, nincs adatunk.

Valószínű, hogy a török terjeszkedés, majd a magyar lakosság elköltözése, illetve pusztulása után Váradi Péter vízügyi építkezései megmaradtak, azonban a csatornát/csatornákat gondozás hiányában visszafoglalta a természet. A török kiűzése után, a 18. században a kalocsai érsekség

²⁷ *Fossatum, sive canalem inchoatum per quem Lacus Rét dictus cum Alveo Mosztonga conjungi posset pro commodo molendinorum in dominio erigendorum*”, azaz „árok vagy csatorna, amelyen keresztül a Rét nevű tó csatlakozik a Mosztonga folyóhoz, az uradalmi tulajdonban lévő malom működése érdekében.” KFL.VIII.2.a. No. 23: *Generalis delineatio domini archi-episcopalis Bacsensis*. Michael Karpe, 1764.

²⁸ KFL.VIII. 2.a. No. 51: *Sylvarum pro conservatione destinata i. domini Bács...* Antonius Balla, 1779. E térkép másodpéldánya *fossatum*nak, tehát ároknak nevezi (*fossatum pro canali...*), ám a felirat folytatása már nem olvasható sérülés következtében. A Vajásról részletesen, lásd PÁNYA 2020 és 2021.

²⁹ BALOGH 1866. 53.

³⁰ MNL OL S12 DivXIII No 88: *Plan die Laage der Bacher Széplaker Mühl nebst den cassirten Mühlen in Karavuchkova und Doroszlo an der Mostonga anzeigend*. 1787.

³¹ KFL.VIII.2.a. No 100 és 104: *Deronyer Aufnahms-Bogen von Forst zur Herrschaft Bacs gehörig/No I: zur Deronyer und No II: zur Bacser Waldrevier gehörig*. Karl Steiner, 1818.

³² BÉL 1982. 84.

számos alkalommal felmérte a Bács környéki birtoktestet. E térképeken azonban a Klobusiczky árkon kívül nem találunk olyan árkot/csatornát, mely összekötné a Duna árterét a Mosztongával. Ez alapján erős a gyanú, hogy a 18. században az érsekség felhasználta a már létező, valamilyen mértékben növényzettel (náddal, bokrokkal, fákkal) benőtt, középkor végén készült árkot.

A TELEPÜLÉS HELYRAJZA

Belső vár (latin *castrum, arx* / török *kale*)

Bács korai földvéra valószínűleg a mezőváros nyugati szélén, a Mosztonga nagyméretű kanyarulatában épült fel az Árpád-korban.³³ E vár helyén alakult ki a késő középkorban a belső vár, valamint a külső vár/váralja település. Mai formáját Várad Péter kalocsai érsek idején, a 15. század végén nyerte el.³⁴ A belső vár teljes területe kb. 0,7 hektár. Délről, a Mosztonga vizével feltöltött árok, a többi oldalról pedig a széles mederben kanyargó Mosztonga vette körül. A vár a vizesárok kialakítása után lényegében egy szigetté vált (5. ábra).

Evljia Cselebi szerint a várat „*Menucehr leszármazottai közül Jezsderbán építette. Magyar Bécsnek is nevezik. Számos államról államra átöröklődő ősi vár...*”³⁵ Ez a nyilvánvalóan mitológikus, kitalált személyekre hivatkozó bevezető pusztán a vár ősiségének és dicsőségének hangsúlyozására szolgál. Ezt követően azonban olyan valós információkat oszt meg Bácsról, melyeket majd egyéb forrásainkkal összevetve felvázolhatjuk annak térszerkezetét. Két fejezet-cím alatt ismerteti Bács egyes részeit, ám – ha figyelmesen követjük mondanivalóját – valójában három egységét különíti el a városnak:

„*A bácsi vár formájának leírása*” (*der vasf-i eşkal-i kale-i Baç*) cím alatt először a középkori erődtéményt (azaz a belső várat) részletezi. „*A vár egy Dunából eredő tó közepén áll. A négyszögletű erőd kapuja nyugatra nyílik, a várároknál vonóhidja van, melyeknél két hatalmas torony található, 8 darab ágyúval. A tornyok faszindelyes kupolával fedettek. És a várban nincsenek házak, kivéve a várnagy, a helyettese, az imám, a katonazenészek és a tüzerek előljárójának a házat.*

„*És a vár közepén egy hatalmas torony, melynek belsejében a pokol bugyrához (çah-i Gayya) hasonló börtön van. A vilájet nagyjainak fogjait itt tartják fogva, az örök pedig öröködnék feletük éjszakánként. A börtön környékén van Szülejmán Hân dzsámija, de régi forma épület. És a vár alsó része teljességgel boltozatos formában épült, mivel mocsaras területen van. És a váron belül a tóra felügyelő, a világra rálátó hatalmas tornya van, ami megfigyelőhelyként szolgál... És a vár mérete körbemenve 700 lépés, ez lenne a magyar Bécsnek nevezett belső vár.*”

Mint azt az előző fejezetünkben bemutattuk, Evljia egyáltalán nem téved, amikor a várat körbe övező Mosztongát „*Dunából eredő tó*”-nak nevezi. Ahogy arról fentebb már szó volt,

³³ Esetleges korábbi létezésére egyetlen adat jöhet számításba: a Salzburgi Krónika 873-ban egy bácsi földvárat említ, ahol avarok, hunok és szlávok éltek. NIKOLA P. PIPERSKI: Crkva Franjevačkog Samostana Svete Marije u Baču Srednjem Veku/The Church of the Franciscan Monastery of the Blessed Virgin Mary in Bač in the Middle Ages. *Zbornik Narodnog Muzeja – Beograd*. XXIV/2 (2020) 20.

³⁴ HENSZLMANN 1870.; HORVÁTH 1987.; PFEIFFER 2019.

³⁵ *Evljâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 136. A továbbiakban közölt idézeteknél már nem adjuk meg az oldalszámot, mivel minden Bácsra vonatkozó adat ezen az oldalon található.

az érseki munkálatoknak köszönhetően a várostól nyugatra található Duna árterületről egyenes csatornarendszer vezetett friss vizet a Mosztongába.

Következő, lényeges közlése arra vonatkozik, hogy a várban a várnagyon (*dizdar*), kethüdán, imámon, müezzinen kívül csak a katonazenészek és tüzérek előjárója lakik (*mehterbaşı, topçı başı*), az övéken kívül más ház egyáltalán nem található. Ezek alapján ki kellene zárunk, hogy az első összeírásban, 1546-ban megnevezett dizdár városrésze azonos lenne a várral, ahol ekkor a várnagy lakik.³⁶ Csakhogy leírásából az is kiderül, hogy a várbörtönként funkcionáló lakótorony környékén van Szülejmán Hán dzsámija, ami egyértelműen azonosítható az 1578-as szandzsák-összeírásban említett állami dzsámi negyedével (*mahalle-i cami-i şerif-i hassa*³⁷), mely ekkor a többihez képest kisebb népességű, 43 hánéból állt. Elsőként megnevezett lakója éppen a várnagy, Mehmed el-dizdar, őt követi Abdüsszelám, a dzsámi hatíbja,³⁸ majd Mehmed kethüdá, éppen úgy, mint Evlijánál. Eszerint egy évszázaddal korábban a várórség mégis a várban lakott. A dzsámi elhelyezése megerősíti Sudár Balázs azon megállapítását, miszerint a fő imahelyet a település legvédhetőbb részén, a várban igyekeztek létrehozni, amit azonban zárva tartottak. Ugyanakkor biztosítani kellett a katonaság állandó hozzáférését, és ez a két elv általában ütközött.³⁹ Bács esetében egyrészt – Váradi érsek építkezéseinek köszönhetően – egy jól kiépített erődöt vehettek birtokba, másrésztől számtalan feljegyzés tanúsítja, hogy Eger, Gyula, Szigetvár végvári katonái Bácska területére törve portyáztak, így érthető válik a várórség két negyedének várbeli elhelyezése. Közel egy évszázaddal később, Evlija idejében azonban ez a fenyegetés már nem állt fenn, így ekkor tényleg csak a várnagy és néhány jelentősebb személy lakta.

Evlija „régii forma épület”-nek nevezi az imahelyet, ami annyit tesz szóhasználatában, hogy egy korábbi, középkori épület átalakításával hozhatták létre (6. ábra). Ez egyértelműen a várkápolna lehet, amelyet Bél Mátyás feljegyzéséből ismerünk: „*Hajdan két templom volt benne [a belső várban], az egyik észak felé, a másik keleten. Az előző valamivel nagyobb volt, és a nép közös jámborságának volt szentelve, az utóbbi kisebb volt, és a főpap magánhasználatára volt rendelve. Ezen az oldalon hozzá közel építették azt a palotát, amelyben a főpap székel, amíg itt tevékenykedett. Mindkettő azonban rútol romokban fekszik.*”⁴⁰ Henszlmann Imre 19. századi ásatásaiból ismerjük a kápolna jellemzőit: „*A díszteremtől keletre köralakú torony emelkedik, melynek legmagasabb emeletét a várkápolna képezi... Hihető, hogy itt, az isteni tiszteletet*

³⁶ 1546-ban két, katonaság által lakott városnegyedből állt Bács. A várkapitány negyede (*mahalle-i dizdar-i kale-i Bac*) kizárólag nem-adózó várórséget tartalmazott. Köztük két érdekesebb személy tűnik fel: Iljász Bajezid, aki a döbröközi vár kethüdája, illetve Juszuf Hamza, aki pedig az ozorai vár kethüdája. Feltételezhető, hogy ők olyan szpáhik voltak, akik tímárbirtokot itt, a bácsi náhije területén bírtak. Ezt követi a lovaskatonák kicsiny negyede (*mahalle-i farisan*). A két negyedben mindössze 33 személyt írtak össze (23+10), így a vár területén kényelmesen elférhettek. Esetleg utóbbi a szomszédos váralja negyedben helyezkedett el.

³⁷ Ezt a dzsámít egy 1592-ből, és egy 1619-ből származó birtokadományozási napló is úgy nevezi meg, mint a „megboldogult Szülejmán hán dzsámija a bácsi várban.” BOA DFE RZd 143: 641; BOA DFE RZd 419: 334.

³⁸ Abdüsszelám életútja jól követhető deftereink sorában: 1570-ben és 1578-ban is a dzsámi hatíbja (dzsámialkalmazott, a pénteki fohász [*hutbe*] előadója). 1578-ban a Bácsból északra fekvő Radinesi (középkori Rád) nevű rétet birtokolja, mely a Vajszkáról jövő út és a Mosztonga között terült el. 1592-ben halt meg, amikor fia, Muszlihuddin örökölte az imám és hatíb címet. Utóbbi közlésből kiderül, hogy egy személyben látta el, a hatíb és az imám funkcióját. BOA DFE RZd 143: 641.

³⁹ SUDÁR 2014. 63.

⁴⁰ BÉL 1982. 88.

végző személyeken kívül, csak a vár ura előkelő vendégeivel foglalt helyet, az őrség és cselédség pedig csak lent az udvaron vett részt.”⁴¹ A Bél által „északiként” említett templomnak vélt épületre a Szent Pál templom kapcsán később térünk ki.

Bél Mátyástól néhány további részletet is megtudunk a várról. Bácsi beszámolójában leír egy kutat, melyet a helyiek állandó vizűnek tartottak: „A sáncon túl a kapu előtt van egy állandó és bő erű kút, amely ezenkívül jó ízű és igen hideg vizű, jóformán nincs is sehol ezen a vidéken jobb.” E kút a belső vár legkülső kapuvédművében létezett: „Egy fal zárja körül ezt a kutat egy elég erős bástyával, amely keresztül bejárat vezet a belsőbb kapuhoz. A bejárat fölött a falba illesztve egy kő van a kezében kardot tartó Szent Pál szobrával és a püspökség címerével, amely még ma is szemébe tűnnek a bemenőknek.”⁴² Utóbbiról beszámol Csáky Imre érsek is egyik levelében, melyben arról ír, hogy a császári bizottság még a jelentéktelen Bácsot is elvette volna az érsekségtől, „ha a szétrombolt székvárbán a kapu fölött márványba vésett érseki címer nem nyújtott volna egy igen ősi bizonyítékot.”⁴³

Az 1578-ból származó összeírásunk szerint a törökök jól megszervezték a vár és környezete karbantartását: öt falu, nevezetesen Gorna Vajinda (középkori Vajonta), Iszveti Duh (Szentlélek), Szentgyörgy (újkori Parabuty), Kis Sapina és Jobadzsa falvak feladatául jelölték ki a vár tornyainak és hidjainak javítását. Ezen felül a Mosztonga két hidjának és a „palánkokon belül a régi temető”⁴⁴ közelében az utcai hidak” javítását. A palánkokkal kapcsolatos rész azonban már a következő városrészhez, Evlija külső városához kötődik.

Váralja negyed (latin *arcenses* /török *birun*)

A belső vártól délre, a Mosztonga kanyarulatában kb. 800 méter hosszú és 300 méter széles területen alakult ki a késő középkorban egy megközelítőleg kelet–nyugati irányú utca.⁴⁵ Keleti felét egy, a Mosztonga vizével feltöltött árok képezte. A bácsi érseki uradalom 1754-es, majd 1784-es összeírásában váraljaként (*plaga arcensis*) szerepel és a mezővárostól különálló egységként kezelték.⁴⁶ Balla Antal térképe is *arcensisként*, míg a várat tőle északra *rudera arces* néven tünteti fel.⁴⁷ Szerbül e városrész *Podgrađe*, azaz váralja néven ismert.

Valószínű, hogy a török kor előtt, a 15–16. század fordulóján erődítették meg palánkfalal. Evlija Cselebi is említi sövény palánkját, mely a 17. század végi ábrázolásokon látható (7–8. ábra): „[Földdel] töltött sövény palánk falazatú, de felettebb szilárd és erősen megépített. Azonban az idő múlásával helyenként megrogyadozott, birodalmon belüli terület [iç ildir] mondván az uralkodók nem javították ki. Ennek a városnak a kerülete 3060 lépés. Az ezt körülvevő terület szintén a belső vár nádasának és mocsarának tava. Csak egyik oldaláról van út hozzá. Csak két kapuja van, ezek egyike déli oldalról a külső városra [taşra varoşa] nyílik. Másik kapuja a sarkcsillag

⁴¹ HENSZLMANN 1870. 53–54.

⁴² BÉL 1982. 89.

⁴³ KATONA ISTVÁN: *A kalocsai érseki egyház története*. II. Kalocsa, 2003, 124.

⁴⁴ A defter itt a *makbere* „sírhely, temető” szó többes számú alakját használja (*makabir*).

⁴⁵ „Ezen a kapun belül terül el egy 35 házból álló utca – általános nevén vár – melynek végén láthatók a tisztos omladványok...” BALOGH 1866. 57.

⁴⁶ HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 171. – No. 001.

⁴⁷ KFL.VIII.2.a. No 51: *Sylvarum pro conservatione destinata i. domini Bács...* Antonius Balla, 1779.

irányában a szőlőkre és kertekre nyílik.⁴⁸ És e városban összesen 200 emeletes és földszintes, deszkázott udvarú, kerámia-cserepes díszes háza van, többségük téglá és kő falazatú.”

Térképeink szemléletesen mutatják, hogy ezt a városrészt, mely a várhoz délről csatlakozott, szintén a Mosztonga tószzerűen kiszélesített és felduzzasztott kanyarulatai veszik körbe. Fontosak a szerző által használt kifejezések: perzsa szóval *birunnak* (külső) nevezi e településrészt („A külső város alakjának dicsérete” /*sitayiş-i eşkal-i varoş-i birun* fejezetcím alatt), míg a keleti oldalra nyíló kapun túl egy másik külvárost említ, de ezt a szövegben végig a török *taşra* (szintén kül-, külső) szóval illeti. A defterek városnegyedeivel való beazonosításhoz fontos részletekkel folytatja: „És összesen ... *mihrábja*⁴⁹ van [a szám helyét nyitva hagyja]. A piac kapuja belső részén *Mütedejjin Pasa dzsámija*⁵⁰ mellett van a *mahkeme* [kádi bírósága, *mahkeme-i hakimü 'ş-şer*]. Azonban e városban egyáltalán nincsenek boltok, hán, fürdő, imáret, medresze...” A piac kapu azonos lehet a ma is álló, egy emeletes középkori kaputoronnyal, melyet a helyiek *Şiljak* néven emlegetnek. Ennek második szintjét az újkorban bontották el.

A vár karbantartására kirendelt falvak kötelességei között már utaltunk arra, hogy e negyedben egy temetőt említenek 1578-ban („palánkon belül a régi temető közelében”). Ez leginkább a várnép számára szolgálhatott temekkezési helyül, melyet a török tovább használhatott. Későbbi forrásokból nem ismert.

Evlia szerint a ma is álló piac kapu vár felé eső belső oldalán volt a 17. században egy dzsámi, amelynek névadóját *Mütedejjint* nem ismerjük más forrásból. Mivel azonban mellette van a bíróság, így a 16. századból származó defterek városnegyedei közül a régi bíróság városnegyedével (*mahalle-i eski mahkeme*) azonosítható. E negyedet 1570-ben és 1578-ban is említik. 1570-ben a bíróság mecsetjének negyedeként említik (*mahalle-i mescid-i mahkeme*), ezért felvetődik, hogy ez a mecset Evlija idején már dzsámiként működött és így azonos lehet *Mütedejjin Pasa* imahelyével. Bács negyedei közül csak itt találunk tímárokat (*debbag*), 1578-ban hármat is. E mesterség művelői számára alapfeltétel a víz, így a váralja negyeddal való azonosításunkat erősíti a tímárok jelenléte.

A negyed 18. századi állapotáról Bél Mátyás leírása fest szemléletes képet: a várhoz „egy hatalmas szabad tér csatlakozik, amelyet hajdan fal övezett, és amelybe a város felől egy hídon át a kapu nyit bejáratot. Itt a törököknek régi és olyanféle kis épületeik voltak, amelyek az örök részére voltak alkalmasak, de ezek az idő vasfogától lerombolva hevernek.”⁵¹ E városnegyed a 18. századi térképeken előbb néhány romos épülettel jelenik meg, a későbbiekben pedig a ma is látható ~36 teleknyi városrészszel azonos (9–11. ábra).⁵² Keleti vége a 19. században jelentős átalakuláson ment át, itt építették fel a ma is látható kálváriát,⁵³ melynek munkálatai során középkori épülmáradványokat nem találtak. Ez erősíti azt a feltételezést, hogy *Mütedejjin Pasa* említett dzsámija nem egy középkori templom, különösen pedig nem az érsekség főtemploma átalakításával jött létre.

⁴⁸ A 18. században itt a Nevolin nevű kaszáló feküdt. KFL.VIII.2.a. No 80: *Bács bel- és külterületének felmérési térképe*. Franciscus Ulmann – Antonius Bauer, 1820.

⁴⁹ *Mihrab*: falifülke, mely a mekkai Kába szentély, azaz a kibla irányát jelzi az imádkozóknak. Evlija a mihrábbal rendelkező imahelyekre – dzsámikra és mecsetekre – hivatkozik a szóval.

⁵⁰ Karácsonnál Metin Pasa. *Evlia Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai 1664–1666*. 217.

⁵¹ BÉL 1982. 89.

⁵² “1854-ben a vár nevezetes része 30 házzal leégett.” FRIDRIK 1878. 201.

⁵³ 1840-ben szentelték fel, a város szélén, a Tovarisevoba vezető út mellett álló régi kálvária helyett. BALOGH 1866. 114.

A MEZŐVÁROS (OPPIDUM/TAŞRA BÜYÜK VAROŞ)

A váralja negyed keleti szomszédságában, a Mosztonga kanyarulatát átvágó csatornától keletre alakult ki a középkori mezőváros legnagyobb részét képező városnegyed. Evlija Cselebi „külső nagy város”-ként (*taşra büyük varoş*) nevezi meg. Szerkezetére, kiterjedésére az írott és a képi/térképi források alapján lehet következtetni. Bács legkorábbi, részletes térképei a 19. század első felétől maradtak fenn (12–15. ábra). Ezeken jól kivehetők a mezőváros szerkezetét meghatározó főbb utcák, valamint a körülöttük kialakult telekcsoportok. Látható, hogy a város ezen részének gerincét egy északkeleti és egy délkeleti utca képezte. Nevüket a középkori források pusztulása miatt nem ismerjük. Az elnagyolt, azonban helyszíni megfigyeléseken alapuló 1697. évi ábrázolásokon is kivehető e két utca vonala (7–8. ábra). A déli utca (mai nevén Trg Dr Zorana Đinđića, illetve ennek folytatása a Maršala Tita) valószínűleg a ferences kolostor környékéig terjedt ki, s hossza mintegy 400–450 méter lehetett. Számos magyarországi példa igazolja, hogy a koldulórendi monostorok legnagyobb részét a települések szélén épültek fel.⁵⁴ Valószínű, hogy Bács esetében is hasonlóan történt, s a város beépítetlen peremén emelték a ferences kolostort. A délkeleti utca déli szomszédságában sűrűn beépített, apró telkes, sikátorokkal tagolt negyed létezett a 18. században. Az 1697. évi térképeken is kivehető ezen városrész elnagyolt ábrázolása. Valószínű, hogy itt, a mai Fruškogorska és a Kej Matije Bujaka utcák környezetében is létezett a kora újkorban – s talán a késő középkorban – egy városrész. Az északi utca (ma JNA, azaz Jugoslovenska narodna armija utca) az 1697. évi térkép ábrázolása alapján a piac kaputól északkelet felé, a Mosztonga éles kanyarulatáig terjedt ki, s mintegy 700–800 méter hosszú lehetett. Feltételezhető, hogy az említett két utca nyomvonala a középkor óta változatlan.

Evlija Cselebi leírásában a váralja negyed keleti szélén állt a „piac kapuja” (*çarsu kapusu*). E kaputól nyugatra az előző fejezetben említett zsúfolt, rövid utca létezett, így ott nem fért volna el a névadó piac. Evlija szerint ott boltok sem voltak a látogatása idején. Megemlíti ugyanakkor, hogy a külső nagy városban egy régi és egy új piac is található. Valószínű, hogy a település fő piactere a kaputól keletre, az északi és a déli utca által közrefogott területen létezett. Egy 1518-ból származó, adásvételi ügyet tárgyaló oklevél említ egy piactérre néző telket, melyet két oldalról a település házsorának telkei határoltak.⁵⁵ Azt ugyan nem tudjuk meg, hogy az említett telek és a piac hol feküdt 1518-ban, az azonban egyértelmű, hogy a piac a városias, sűrűn beépített területen működött.

A településről fennmaradt kora és késő középkori forrásokból ismerünk néhány épületet, mely valószínűleg a mezőváros szívében, a piactér környezetében létezhetett. Egy korai, 1234. évi iratban említik a település ispotályát.⁵⁶ Jagello Zsigmond 1500. évi útinaplójából arról értesülünk, hogy patika működött a mezővárosban.⁵⁷ A település rangját jelzi, hogy aranyműves ötvösök céhe is jelen volt a 15. században, melynek egyik tagja, Balázs mester egyúttal a város

⁵⁴ ÉDER 2009. 137–138.; MÓDY 2006. 144.; JANÓ 2000. 136.

⁵⁵ 1518: DL 36814: „*quandam domum in teatro Bachiensi, inter domos providorum Stephani Zabo a dextris, et Michaelis Pynther a sinistris habitam*”, azaz egy bizonyos ház a bácsi piacnál, melyet jobbról Szabó István, balról pedig Pintér Mihály telke határolt.

⁵⁶ AUGUSTINO THEINER: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I.* Roma, 1859. 124. „*Hospitale in territorio Bachiensi ad receptionem infirmorum et pauperum de propriis bonis construxerit.*”

⁵⁷ 1500: HOROGSZEGI – RÁBAI 2005. 45.

bírája volt.⁵⁸ E szórványos adatok alapján egy gazdag kisváros képe bontakozik ki. Valószínű, hogy a polgárok és a különféle mesteremberek míves házai közül több is megmaradt a hódoltság korában. Evlia Cselebi szerint „...ebben a város(rész)ben 200 szőlős és kertes, földszintes és emeletes, széles, tetszetős ház van, mind cserepes és a bég szerája e városnak egy kiemelkedő építménye. E városrész azonban nincs palánkvárral körbevéve, mivel a határvidéknek ez nem része, így erős falat sem vontak köré.” A fentiekből nyilvánvaló, hogy ez a város legnagyobb, és legnépesebb része, a tulajdonképpeni középkori mezőváros.

Az itt említett bég szerájával, azaz a szandzsákbég lakóhelyével kapcsolatban érdemes figyelemmel kísérni Evlija további megjegyzéseit: Bács „Szülejmán Hân tahrirja szerint az egri vilájetben a szegedi szandzsákbég székhelye a törvény szerint.” Könyvében máshol is megemlékezik róla, hogy a szegedi bég hol Szegeden, hol pedig Bácscon lakott.⁵⁹ Ez lehet annak a magyarázata, hogy főleg a 17. században már az egész Szegedi szandzsákra olykor Bácskának utalnak.⁶⁰ A bég számára előnyösebb lehetett a népes, magyar lakosságú Szeged helyett egy szerényebb méretű, ám a birodalomhoz hűségesebben viszonyuló, délszláv lakosságú településen fenntartani a rezidenciáját.

Evlia Cselebi feljegyezte, hogy „E városrészben összesen 8 mihráb van. A legnagyobb a régi dzsámi [Eski cami] amely azelőtt egy nagyobb kolostor [deyr] volt. A hódítás után Szülejmán Hân alakította át dzsámivá. Hossza 40 lépés, szélessége teljes 30 lépés. A régi időkben harangtornya volt, mely most a Muhammed-hívőket szólító torony [azaz mináret], ám e mináre csúcsán az isztanbuli bosztándzi fejfedőjéhez hasonló ólomborítású fedeje van.” „Szülejmán Hân amikor meghódította Bács várát ebbe az egykor templomként szolgáló dzsámiba sok ezer hitetlen minden vagyontárgyukkal és gyerekeikkel bezárkóztak és 7 napig harcoltak, sok ezer gázi halt vértanuságot, végül a 8. napon a templom meghódított, sok ezer fogoly és sok ezer erszény értékű vagyon zsákmányoltatott...” Ezt a mohácsi csatát követő epizódot a kortárs török történetírók is megörökítették, így Dzselsalzáde Musztafa és Kemálpaszadé is. Evlija rájuk támaszkodva ismerteti a történéseket, ugyanakkor az sem zárható ki, hogy látogatásakor még elevenen élt annak emléke.⁶¹ Dzselsalzáde szerint „A Tuna partjához közel volt egy Bads néven ismeretes város, mely a vereséget szenvedett királynak nagy városa vala; volt egy nagy temploma az ördögök imádsására, telve a gyehennára való bálványaival. A szerencsés hadsereg ezt, a pokollal egy helyen álló várost kirabolta, lakosai közül a férfiakat leölte, a nőkből számtalan sokat kézre kerített s egyéb zsákmánynak is nem volt száma és határa. A lakosok színe-java ama templomba zárkózott, mely akkora volt, mint egy vár. A bezárkózott kutyák ikindiig [délutáni imaidő] harcoltak a győzelmes sereggel s mivel az átkozottaknak puskáik voltak, belülről igen sok muszulmánt vértanúvá tettek, ikindi után megnyílt a győzelem kapuja: a hit harcosai ezt a templomot is szétrombolták s számtalan foglyot ejtettek és határtalan zsákmányt nyertek.”⁶² A bácskai keresztények kemény ellenállásáról szóló leírásban a templomra vonatkozó

⁵⁸ 1512: DF 278657, DF 278659, lásd még GYÁRFÁS 1912. 187–189.; PFEIFFER 2019. 312–313.

⁵⁹ Kânün üzere kâhice Segedin beği bunda ve kâhice Baç kal'asında sâkin olur. Evliyâ, *Seyahatnâme*, 139.

⁶⁰ Segedin nam-ı diğeri Baçka (Szeged másnéven Bácska). BOA KK 266: Rü'us defteri az 1630-as évekből. Ezúton köszönjük Sudár Balásznak, hogy felhívta a figyelmünket erre az adatra.

⁶¹ PFEIFFER 2017. 87–88. Pfeiffer mindkét író történetét közli, elhelyezve az eseményt a török sereg bácskai pusztításainak sorában.

⁶² THÚRY 1896. 170.

rész érdemel különös figyelmet. A történetírók szerint elég nagy volt ahhoz, hogy jelentékeny számú menekült zárkózhasson be, sőt megfontolandó az „akkora volt, mint egy vár” kitétel is. Egyértelműen a ferencesek templomáról lehet szó, melyhez zárda csatlakozott.⁶³ A bácsi várat feltáró Henszlmann Imre szerint „a zárdát is inkább erődül használták; mert Bács hajdan nagy erődített tábor volt, miből a vár és a Ferencziek zárdáján túl felmaradt sáncznyomok egész napjainkig fenmaradtak.”⁶⁴ Sajnos az újkori beépítések és a tereprendezések miatt ma már nem láthatók a Henszlmann idejében még létezett sáncok, egyes elemeit azonban egy 1820-ban készült térképen felfedezhetjük.⁶⁵ Bács 1697. évi ábrázolásán látható a kolostor egykori kerítőfala, melyhez minden bizonnyal kerítőárok is kapcsolódott. Ezek együttesen kelthették a Dzselálzáde által említett várszerű megjelenést.

Henszlmann azt is feljegyezte, hogy a szentély déli oldalán álló toronyról azt állítják a helyiek, hogy régen sokkal magasabb volt, s hogy felső részét állapota miatt le kellett hordani.⁶⁶ Ez lehet az Evlija által leírt harangtorony és talán épp mináret-szerű kialakítása miatt bontották vissza, kijavítás helyett, hogy eltüntessék annak török mivoltát (a bosztándzsik hegyes fejfedője tényleg hasonló a mináretek végződéséhez⁶⁷). Mihrábja az épület déli falának vizsgálata közben került elő 1978-ban. A dzsámivá alakított templom mellett törökkori temetőt tártak fel.⁶⁸

További templomok vonatkozásában Benlich Máté vizitációs jelentésére támaszkodhatunk: 1653-ban Bács területén (*terra di Bac*) három mecsetté alakított templomot említ, melyek Szent Lőrincről, Szent Istvánról és Szent Rókusról vannak elnevezve.⁶⁹ Ezek közül csak az utóbbit ismerjük és tudjuk elhelyezni más forrásaink alapján. A ferencesek zárdájában található egy kötet, *Protocollum conventus bacsiensis FF. min. observantiae provinciae S. Joannis a Capistrano*. E leginkább krónikának tekinthető feljegyzés 1717. évvel kezdődik és 1822-vel végződik. A *De antiquitate et moderno statu conventus bacsiensis* fejezetcím alatt ismerteti röviden a Bácsban található négy templomot:

„...négy templom maradt féljig lerombolva. Az első magában a várban volt, a püspöki kápolnával együtt, amely a püspököt és a kanonokokat is szolgálta a szent napirend érdekében. A második kevéssel a vár előtt, a város irányában található, s Szent Rókusnak nevezik. A harmadik [templom] negyedórányira a vártól kelet felé, az erdőnél található, mely Szent Péter apostol után

⁶³ HENSZLMANN 1870. 85–86. A zárdát a török időkben bosnyák szerzetesek lakták, akik Gradovárból származtak (lásd a 68. lábjegyzetben). A Rákóczi szabadságharc idején felgyújtották. A ferences templomra és zárdára részletesen lásd: PIPERSKI 2020. 9–31.

⁶⁴ HENSZLMANN 1870. 87.

⁶⁵ KFL.VIII.2.a. No 80.

⁶⁶ HENSZLMANN 1870. 88.

⁶⁷ Lásd az ábrát a bosztándzsikról: SUDÁR 2014. 151.

⁶⁸ STANOJEV 2019. 283.

⁶⁹ *In questo Bac con le ville attorno è una parochia sotto il convento di Sancta Maria di Gradouwarh, è parochia un padre di San Francesco di minori osservanti. In questa parochia sono tre chiese, due di mura, coperte con l'asse al presente, una novamente coperte in Buchino per nome San Giovanni Baptista, seconda Sancta Maria della Assumpta, fra breve tempo l'asse restaurarano, della terza le mura solamente sono per nome San Francesco. In questa terra di Bac sono altre tre chiese fatte muschie: San Lorenzo, San Rocho, San Stefano. Questo parochia administra qui sanctissimi sacramenti con ogni edificazione, si trovano utensili necessarii diversi per il sanctissimo sacrificio della messa...* TÓTH 2005. 2178.

van elnevezve.”⁷⁰ (A leírás negyedik temploma a ferences templom). A feljegyzésben szereplő első templom a várról szóló fejezetben említett érseki kápolna. A második a Szent Rókus kápolna, mely a vár előterében, a mezőváros irányában feküdt. Ennél pontosabb helymeghatározást ad a templomról a Pataticch Ádám kalocsai érsek halálakor, 1784-ben az érsekség bácsi uradalmáról készült összeírás: „...a vendégfogadónál, nyugati irányból a Mosztonga folyó partján találhatóak némely kiemelkedő romok, ahol az egykori Szent Rókusra hivatkoznak megbízható források.”⁷¹ Az említett *diversorium*, azaz vendégfogadó helye ismert a Karpe-féle térkép városábrázolásán: a mezőváros legnyugatibb részén, a várálja negyed bejáratát képező piac kapu mellett található. Az uradalom leírása ezt követően a ma is álló török fürdő (lásd alább) részletezésével folytatódik, így a templom elhelyezkedését ehhez köthetjük. A harmadik, Szent Péterről elnevezett templom alapjait Henszlmann a várostól délkeletre fekvő köztemetőben vélte megtalálni, sőt azt egyenesen a mezőváros középkori székesegyházával azonosította.⁷² Ásatásának folytatását azonban a sírok nem tették lehetővé, az előkerült falmaradvány alapján még az épület alaprajza sem állapítható meg.

Összefoglalva a település templomairól fennmaradt adatokat, több épület helye tisztázódott, azonban számos épület esetében kérdések merülnek fel. A várban található érseki kápolna, valamint a ferences kolostor minden forrásból egyértelműen azonosítható. A Benlich-féle vizitációs jelentésből és a 18. századi adatokból tudjuk, hogy állt egy Szent Rókus kápolna is a város nyugati szélén. Utóbbi forrásból értesülünk két további templomról (Szent Lőrinc és Szent István), melyekről azonban semmilyen topográfiai adattal nem rendelkezünk. Lehetséges, hogy egyikük azonos az újkori Szent Pál templom mellett fekvő paticsfalú, gerendavázás görögkeleti templommal. A ferences protokollumból ismert Szent Péter templom esetleges azonosítására egy másik lehetőséget is felvetünk. Török forrásaink Bács keleti szomszédságában, Derzs területén 1570-ben említenek egy Szentház nevű templomromot (*kilise-i Senthaz*). Ezt ekkor egy Rizá dede nevű szerzetes használta csiflik-majorságként. Felvetődik az egykori derzsi prépostsággal való azonosítása. Derzs nevét a Derzsanszka bara nevezetű mocsár őrizte meg.⁷³

A piactér közelében, a külső vár kapujával szemben, a várárok mellett található a török fürdő (ma Kej Matija Bujaka utca északi vége), melyet Evlija Cselebi „*két halvetes*”⁷⁴ *kicsi fürdő*”-ként ír le. A maradványait feltáró Henszlmann eképpen helyezi el fekvését: „*Bácsban török maradvány csak kettő van, t. i. egy fürdő-rom, mely szemközt a vendégfogadóval és közel a hajdani, a Mosztonga árkával körülvett város kapujához áll. A fürdő kicsiny, de meglehet, hogy hajdan nagyobb volt, semmiben sem különbözik a közönséges kisebb fürdőtől.*”⁷⁵ A fürdő elhelyezése alighanem szándékos volt: a piac kapu belső oldalán található Mütedejgin Pasa dzsámijához és a külső, keleti oldalán található – feltehetően templomból átalakított – imahelyekhez igazodva szolgálhatta a hívők napi ötszöri imádkozásához kapcsolódó rituális tisztálkodását.

⁷⁰ „*ubi etiam quatuor Ecclesiae semi dirute remanserunt. Prima in ipsissima Arce una cum sacello Episcopali quae inserviebat tam Episcopo, quam Canonis ad Sacra agenda. Secunda paulo ante Arcem versus oppidum extat, quae S. Rochi nuncupatur. Tertia vero uno quadrante ab Arce distat versus orientem prope Sylvas, quae S. Petri Apostolorum Principis denominator. Ab hac Arce in oriente medio circiter quadrante horae in piano situs est conventus noster penes antiquissimam harum quandam quatuor Ecclesiarum.*” HENSZLMANN 1873a. 89–90.

⁷¹ HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 171. – No. 001/501: „*penes diversorium hoc ad partem occidentalem in ripa fluvii Mosztonga sunt nonnulla prominentia rudera, ubi condam Capella S. Rochi fuisse fidedigne refertur.*”

⁷² HENSZLMANN 1873a. 89–90.

⁷³ KFL.VIII.2.a. No 80: a mocsár déli végénél, mely Bács városa keleti határán található, a térkép egy keresztet jelez.

⁷⁴ *Halver*: fürdőfülke a török fürdőkben.

⁷⁵ HENSZLMANN 1870. 90; 1909-es feltárásának eredményeit bemutatja: GUBITZA KÁLMÁN 1909.

Ezek után tekintsük át a szandzsákösszeírások azon információit, melyek a mezővárosra vonatkozhatnak. Mint bemutattuk, az 1546-os defter két, várórség által lakott negyede (*mahalle-i dizdar-i kale-i Baç, mahalle-i farisan*) a várhoz, esetleg váraljához köthető. Egy piciny – mindössze 5 hánéből álló – harmadik negyedet is említenek ekkor: név nélkül, „a hitetlenek negyede”-ként (*mahalle-i gebran*). Ez a balkáni szláv lakókból álló negyed itt, a külső városban lehetett, egyúttal jelzi, hogy a Mohácsot követő pusztítás után a polgári lakosság még nem tért vissza Bácsba.

Következő defterünk, az 1560-as összeírás – bár nem nevezi meg a negyedeket – már összetettebb képet mutat. A muszlimokat ekkor 101 személy képviseli, akik azonban nem katonák, hanem mind földművelésből élő adózók. Ha előbbi felvetésünk alapján a vár környékén élt az őrség (akiket most – a defterek általánosabbnak tekinthető gyakorlatával összhangban – meg sem említenek), akkor ők a legkülsőbb városrészben élhetnek, azaz a fal nélküli mezővárosban. Őket követi a bácskai cigányok (*koptiyan-i Baçka*) csoportja (10 név). Láthatólag két csoportból álltak: a muszlim nevet viselők fölé egy bizonytalan, többféle olvasatot is lehetővé tevő megjegyzést tettek, amit nem tudunk másként értelmezni, mint hogy az a származásukra utal, *suriya 'i*, azaz szíriai. A szláv nevet viselők fölé pedig *haddad*, azaz kovács megjegyzés került, ezt az értékes mesterséget az oszmánok adómentességgel honorálták. Az őket követő hitetlenek száma jelentősen nőtt, 24 *hane*, de összesen 32 név. Ráadásul egy érdekes jelenségre figyelhetünk fel: egyes keresztnevek magyar származásra utalnak. Miklós, Imre, András – talán az elmenekült lakosok közül térhettek néhányan haza. Hasonló jelenséget tapasztaltunk a Bácstól északnyugatra fekvő Nagy Szonta (középkori Szond) mezőváros esetében is. A század derekén készült fejadódefterben kizárólag szláv lakói vannak, később azonban valamennyi magyar lakó visszatért, s azokat 1560-ban, 1570-ben és 1578-ban jegyzékbé is vették.⁷⁶ Bács esetében azonban hozzá kell tenni, hogy a későbbi defterekben újra eltűnnek a magyar nevet viselők, ami utalhat a beolvadásra, illetve a visszatérők elköltözésére is.

A következő szandzsákösszeírás, 1570-ben, már egy térszerkezetében differenciáltabb, tipikus balkáni oszmán várost mutat, melyet ennek megfelelően az arab *kasaba* szóval illetnek. Négy név szerint megkülönböztetett negyedet találunk (*mahalle-i mescid-i Mahmud Paşa / Mahmud pasa mecsetének negyede, mahalle-i mescid-i Keçeci Mehmed / Nemezkesztítő Mehmed mecsetének negyede, mahalle-i mescid-i kilicci / kardkészítő mecsetének negyede, mahalle-i mescid-i mahkeme / bíróság mecsetének negyede*), melyek közül az utóbbit Evlija leírása alapján a váraljához tudtuk elhelyezni, a többi viszont valószínűleg a mezővárosi részen létezett. Lakóik kizárólag adómentes muszlim katonák és kézművesek.⁷⁷ A negyedek után összeírtak 61 földművelő muszlimot,⁷⁸ valamint a cigányok és hitetlenek kisebb közösségét, róluk nem derül ki hol lakhattak, de sejthető, hogy szintén a fal nélküli külvárosban.

Utolsó összeírásunk, az 1578-as nyújtja a legteljesebb képet: ekkor már 6 városrész létezett, az előbbieket mellett a nemes dzsámi negyede (*mahalle-i cami-i şerif-i hassa*), valamint Ali bég dzsámijának a negyede „a kaszában” (*mahalle-i cami-i Ali beğ, der kasaba-i m.*). Fentebb szó volt arról, hogy előbbi nevében a nemes dzsámi a várkápolnával azonosítható, negyede

⁷⁶ FÓTI – PÁNYA 2022.

⁷⁷ Lásd részletesen Hegyi Klára tanulmányában: HEGYI 2002. *passim*.

⁷⁸ Nem meglepő, hogy a földet művelő muszlimok közül két, markánsan beazonosítható nevet 1578-ban a náhije legnagyobb muszlim falujában Gyenősfalun (középkori Dienesfalva, Futak északi térségében) találunk meg. E falut kizárólag törökök lakják és a maga 92 hánéjével nagyobb mint például a 46 hánéjával városnak nevezett Kuzsdin (Kisdivásárhely) a titeli náhijében.

pedig lényegében az egykori érseki várat foglalja magában. Az 1560-as és 1570-es összeírásból kihagyták a nemes dzsámi negyedét, joggal, ekkor ugyanis csak az adózó muszlimokat vették jegyzékbe. Az adómentességet élvező katonaságot – így lakhelyüket is – kihagyták. E negyed megbecsültségét és rangját jelzi, hogy 1578-ban a többi előtt említették. Dzsámijáról két birtokadományozási napló bejegyzésből és Evlijától is tudjuk, hogy maga Szülejmán alapította. Ezt követi a másik dzsámi rangú imahellyel rendelkező negyed, Ali bég dzsámijának mahalléja, melyről viszont a defter elárulja, hogy a kaszabában, tehát a balkánias polgári városban található. Sudár Balázs az öt fős személyzete alapján ezt tartja a település legrangosabb imahelyének.⁷⁹ Alapítójának Ali szegedi bégnak a szeráját Evlija leírása alapján a legkeletibb külső városban helyezték el. Itt állhatott maga a dzsámi is: mivel Bács 17. század végi ábrázolásai nem mutatnak török építésű dzsámit, a 19. századi ásatások sem tártak fel ilyet, így feltételezhetjük, hogy a rangos építmény a ferences templomban működhetett. Ezt Evlija „régii dzsáminak” (Eski cami) nevezi és Szülejmánnak tulajdonítja, ám vannak olyan érvek, melyek megkérdőjelezzik szavai hitelességét. Evlija talán régi mivoltának köszönhetően köti az uralkodóhoz, az időben közelebb álló defterek azonban nem ismernek egy másodikat, a kinti kaszabában álló és Szülejmánnak tulajdonítható állami dzsámit. Azokban csupán két dzsámi rangú építmény van: a várban található negyedé, és Ali szandzsákbégé. Az uralkodói imahelyek személyzetében bekövetkezett változásokat a rúznámce defterek rögzítik, ezek azonban Eszki dzsámit nem ismernek. Ez a tény arra enged következtetni, hogy magánalapítványról van szó. Alapítója, a boszniai Szokollu család egyik ágához tartozó Kara Ali bég 1570 és 1572 között, valamint 1583-ban állt a szandzsák élén. 1572-től 1576-ig Esztergom, majd saját bevallása szerint 15 éven keresztül Fehérvár bégje volt.⁸⁰ Mindenkori ház-birtokán kívül rendelkezett egy, a szolgálati helyétől függetlenül birtokolt csiftlik-birtoktesttel is a bácsi, kisebb részben zombori náhijében (ennek elemei: Futak, Kalos pusztá, Csuzá rétje, Páka pusztá, Telek Szivács, Csirvena Csirkva, Felity Kis Kacsoda pusztával, Kis Telek, Kolozsír [recte: Kolozsív] másnéven Bukin). Pecsevi feljegyezte róla, hogy Esztergom 1595-ös ostromához bácsi otthonából sietett. Testvére, Malkocs szegedi alajbég volt. Egy olyan határbég dinasztiairól van szó, mely Bácsot tette meg székhelyül. Egy rúznámce-bejegyzés szerint 1664-ben a város déli előterében található Felityet a nép így nevezte: „a megboldogult Kara Ali szandzsákbég csiftlikje néven ismeretes föld és erdő.”⁸¹

Ez a háttér tette lehetővé Ali bég dzsámijának működtetését. Az a tény, hogy 1570-ben még nem szerepel a szandzsákösszeírásban, könnyen magyarázható: valószínűleg ide zárkóztak be 1526 őszén az ellenálló magyarok és jelentékeny mértékben megrongálódhattak. Az Evlijánál szereplő *eski* (régii) jelző is általában arra utal útleírásában, hogy az épület még a hitetlenek idejéből származik. Újjáépítését és a negyed benépesülését követően válhatott 1578-ra a legjelentősebb, öt fős személyzettel rendelkező imahellyé. Ez az egyetlen imahely a városban, ahol két müezzin is szolgált, ami erősíti feltételezésünket, hogy a ferences templommal azonos, melynek harangtornyát minaretté alakították. Mihrábjá és más török faragványok ma is bizonyítják, hogy dzsámiként funkcionált. A két dzsámit követik a mecsetekről elnevezett városnegyedek, melyek megegyeznek az 1570-ben felsoroltakkal.

⁷⁹ SUDÁR 2014. 148.

⁸⁰ KARÁNCSON 1916. 83–84.; FÓTI (megjelenés alatt).

⁸¹ BOA DFE RZd 786. 230: *Felit' nezd-i kasaba-i Bac, tabi-i mezbur, sabika mirliva-i müteveffa Kara Ali beğin çiftliği demekle maruf olan arazi ve kori.*

Összefoglalva a fentebbieket, a fennmaradt írott és térképi adatok alapján viszonylag jól rekonstruálható a késő középkori és a török kori Bács belterületének szerkezete. A hódoltságkori adatok alapján a város Mohács utáni fejlődése is világosan követhető. Először a várat, majd a vár melletti területet (Evlíja: *birun*) lakták be a törökök, ez a viszonylag szerényebb kiterjedésű terület elég volt a katonaság elhelyezésére, valamint egy dzsámi és a bíróság működéséhez. Az elmenekült lakosság visszatérése és a délről beáramló balkáni népesség révén azonban 1570–78-ra az oszmán szemmel külső várossá (Evlíja: *taşra*) degradálódott egykori mezővárosi központ vált ismét népes, több városnegyedből álló balkáni kaszabává. A szerémségi muszlim központokhoz (Petrovaradin, Dimitrovcsa, Ilok) képest ugyan szerényebb gazdasági súlyú, kisebb centrum lehetett a török kori Bács, ám gazdasági kisugárzása, kapcsolatai a szomszédos területekkel nem elhanyagolhatóak. Ezt mutatja, hogy Bács muszlim lakosaival a szomszédos szerémségi városokban, mint szőlők művelőivel találkozhatunk. Így Ilokon Jahja, Péterváradon pedig Hüdáverdi Velihán neve mellé jegyezték fel, hogy „Bács lakosai közül” (*an sakinan-i kasaba-i Baç*).⁸²

Bács felvázolt városszerkezetének ismeretében végezetül megkísérelhetjük elhelyezni a középkori forrásokból ismert Szent Pál templomot, melyhez semmilyen topográfiai adat nem kapcsolódik, és semmiféle kontinuitás nem állapítható meg közte és a ma is álló barokk Szent Pál templom között. Mivel a bácsi érsekség védőszentje Szent Pál térítőapostol, és székeskáptalanja is Szent Pál nevét viseli, így joggal feltételezhetjük, hogy ez lehetett a város legrangosabb temploma, az érsekség főtemploma. Ezt megerősíti több, 1522-ből származó adat is. Ekkor a Frangepán Gergely halála után betöltetlenül maradt érsekséget Imreffy Mihály királyi főlovászmester igazgatta, aki borszámadásában összeírta a bácsi vár szolgálóinak havi borilletményét (*Prebenda vinorum in castro Bachiensi existentium. Anno 1522*).⁸³ Ebben a listában bukkan fel a Szent Pál templom neve, még hozzá egy sokat sejtető helymeghatározásként felfogható jelző kíséretében: a lista azt hangsúlyozza, hogy a *bácsi* Szent Pál templomról van szó (*Ad ecclesiam sancti Pauli Bachiensis*). Ezt értelmezhetjük úgy, hogy a várban felsoroltakkal szemben a templom Bács mezővárosi részén található. Egy másik értelmezési lehetőség Bél Mátyás szavaiból adódik: „*Hajdan két templom volt benne [a várban], az egyik észak felé, a másik keleten. Az előző valamivel nagyobb volt, és a nép közös jámborságának volt szentelve, az utóbbi kisebb volt, és a főpap magánhasználatára volt rendelve.*” A várban való elhelyezése ellen szól azonban, hogy a falakon belül jelentősebb templom nem fért el, Henszlmann ásatásai sem találták ennek nyomát. Ha a nép jámborságának szentelt templom, azaz a plébániatemplom a várban lenne, akkor a mezőváros főterén nem állna templom? Bél a várfalak mentén, északon található romokba látta bele egy második templom lehetőségét, Horváth Alice viszont a délkeleti saroktorony maradványaival kapcsolatban veti fel kápolnával való azonosíthatóságát. Ha a vár területén valaha létezett egy második kisebb templom, az semmiképpen sem lehetett az egyházmegye főtemploma.

Imreffy Mihály és a Szent Pál templom nevével egy másik, ugyancsak 1522-ből származó forrásban is találkozunk: Bács vármegye dézsmajegyzékében. A kirótt tizednek a főpapot illető részét a bácsi várba kellett szállítani és Imreffy részére átadni.⁸⁴ A forrás további, eddig rejtve

⁸² BRUCE W. MCGOWAN: *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*. Ankara, 1983. *passim*.

⁸³ 1522: DL 26275, szerb átírása PFEIFFER 2019. 361–362.; HORVÁTH 1987. 80.; lásd még KŐSZEGHY 1893. 24–25.

⁸⁴ SZABÓ 1954. 47, 56. A bácsi várnak – ahol egyébként gabonavermek sorát tárták fel – saját mértékegysége volt, a várköből (*castrī cubulus*). Uo. 34.

maradt információt is rejt: három bácsi dézsmakörzetben egy bizonyos dénárban kifejezett összeget – melynek mértéke területenként eltérő – a bácsi Szent Pál templom számára vetettek ki (*supportanti in ecclesiam Sancti Pauli d[enarius] 50*). Ez a tény arra enged következtetni, hogy a templom az érsekség/káptalan számára kiemelt jelentőséggel bírt, annak főtemplomaként szolgált.

Ha a várban nem található olyan jelentékenyebb épület, amely az érseki főtemplommal lenne azonosítható, akkor a mezőváros központját, a piactér térségét kell megvizsgálnunk. Kijelenthető, hogy a mezővárosi piactéren egy középkori eredetű templomnak lennie kellett. Forrásaink alapján azonban itt három, újkori templom adatolható: a mai Szent Pál templom, melyet azonban csak 1773 és 1780 között épített fel a kalocsai érsek, mint kegyúr. Építése során korábbi templom alapfalai, kriptái nem kerültek elő, feltételezhetően egy üresen álló területre építhették fel. Mellette állt a rácok kezdetleges sövénykápolnája,⁸⁵ melynek egyetlen hiteles ábrázolását láthatjuk az 1764-ben készült térképünkön (*templum graeci ritus*).⁸⁶ 1766-tól ideiglenesen, az új templom elkészültéig e templom lett a város plébániatemploma.⁸⁷ Néhány évvel később, Balla Antal 1779-ben készült térképén a főtéren (*forum*) egymás mellett két templomot fedezhetünk fel: egyik az épülőben lévő ma is álló Szent Pál (*parva basilica*), a másik pedig a rác templom lehet (*antiqui loci...?*). Ebből arra következtethetünk, hogy a mai plébániatemplomot nem a korábbi helyére, hanem mellé építették fel. E két épület mellett a piactér térségében állt a 17. és 18. századi forrásokban említett, az előzőekben bemutatott Szent Rókus templom. Ennek középkori említése nincs, a címek folytonossága viszont a Délvidék jelentős pusztuláson átesett térségében a török időkben megszakadt, így e templom és a Szent Pál templom azonosságára érvként hozható fel. Ebben az esetben Szent Pál temploma a fentiekben bemutatott sűrű beépítésű, apró telkes városnegyedben lenne, alighanem a középkori mezőváros központjában.

A város harmadik elkülönülő egysége, a váralja negyed tekintetében az a legfőbb ellenvetés, hogy itt templom vagy annak romjaként azonosítható épület a török kiűzésekor készült ábrázolásokon nem látható, sem pedig a kálvária 19. századi építésekor nem került elő. Az Evlija alapján ide lokalizálható Mütedejjin Pasa dzsámija ezek ellenére is állhatott e területen, egy hevenyészett, balkánias épületben kell gondolkodnunk.

A felvázolt lehetőségek bemutatásával célunk nem az érseki templom egyértelmű beazonosítása volt, ez jelen ismereteink alapján nem lehetséges, inkább olyan támpontok nyújtása, melyek a város még archeológiai szempontból érintetlen részeinek régészeti feltárásakor segítséget jelenthetnek a maradványok értelmezésében.

⁸⁵ „Engedélyezve van a rácok istentiszteletei számára egy görög szertartású templom is, amelyben e népnek két pópája van megbízva vallási teendőikkel.” BÉL. 1982. 85.

⁸⁶ Az 1697-ben készült ábrázolások egyik darabján is feltűnik (HM HIM HIIIc 284, 13. kép: *Marches et Campemens de l'Armée Imperiale en Hongrie ... Prince Eugene de Savoie...1697*), ám ugyanennek a metszetsorozatnak két másik, Bácsot ábrázoló darabján nincs a templom ábrázolva. Megkérdőjelezi hitelességét az is, hogy míg 1697-ben egy komolyabb, tornyos építményt, addig az 1764-es hitelesnek vehető rajzon egy szerényebb, apró, kápolnaszerű épületet láthatunk.

⁸⁷ BOROVSZKY 1909. 330.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ANDRÁSFALVY BERTALAN (2002): A fokok szerepe az ártér hasznóvételében. Adatok a fokok készítéséről. *Hidrológiai Közöny* 82. évf. 1. sz. 55–57.
- BALOGH GYÖRGY (1867): A bácsi plébánia százéves emléke. *Magyar Sion* 5. évf. 42–60., 101–124.
- BÉL MÁTYÁS (1982): Bács-Bodrog vármegye. In Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából 6. – Helytörténeti források és szemelvények a XVIII–XIX. századból*. Budapest. 69–92.
- BOROVSKY SAMU (szerk.) (1909): *Magyarország vármegyéi és városai. Bács-Bodrog vármegye*. II. Budapest.
- BUNARDŽIĆ, M. (2007): *Bač, utvrđenje, Spomeničko nasleđe Srbije, nepokretna kulturna dobra od izuzetnog i velikog značaja*. Beograd.
- BLASKOWITZ, STEFAN (1965): *Batsch. Geschichte einer tausendjährigen Stadt in der Batschka*. Freilassing.
- BLAZOVICH LÁSZLÓ (2002): *Városok az Alföldön a 14–16. században*. Szeged, 2002. Dél-Alföldi évszázadok, 17.
- CSORBA CSABA (1974): *Adattár a X–XVII. századi alföldi várakról, kastélyokról és erődítményekről*. Debrecen. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1972.
- DAĞLI, YÜCEL –KAHRAMAN, SEYIT ALI –DANKOFF, ROBERT (ed.) (2003): *Evlîyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî. Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi. VII. Kitap. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*. İstanbul.
- ĐEKIĆ, ĐORĐE (2014): Srednjovekovne tvrđave u Bačkoj. In *Bačka kroz vekove, Slojevi kulture Bačke*. Beograd. 847–876.
- ÉDER KATALIN (2009): *Mezővárosok és plébániatemplomok a középkori Hegyalján Urbs*. Magyar várostörténeti évkönyv 4. Budapest.
- ENGEL PÁL (1996): *A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései 1554–1579*. Szeged. Dél-Alföldi évszázadok, 8.
- Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1664–1666*. Ford: Karácson Imre. Budapest, 1908, Magyar Tudományos Akadémia. Török-magyarokori történelmi emlékek. Török történetírók, IV.
- FEJÉR GEORGIUS (1829): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Tomi IV. Vol. 2. Buda. 407–408.
- FODOR PÁL (2022): The Towns of Lippa and Radna in the Ottoman Land Survey Registers. *Archivum Ottomanicum* 39. 151–178.
- FÓTI MIKLÓS (megjelenés alatt): Ali szegedi szandzsákbég beazonosítása, életpályája és birtoklástörténete (1567–1595). *Történelmi Szemle*.

- FÓTI MIKLÓS – PÁNYA ISTVÁN (2022): *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján: A zombori és a bajai náhije települései 1578-ban*. Budapest.
- FRIDRIK ISTVÁN (1878): *Bács-Bodrogh vármegye földrajzi, történelmi és statisztikai népszerű leírása*. Szeged.
- GUBITZA KÁLMÁN (1909): A bácsi török fürdő föltárása. *Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve*. 25. évf. 1. füzet. Zombor. 143–145.
- GYÁRFÁS TIHAMÉR (1912): *A brassai ötvösség története*. Brassó.
- GYÖRE KORNÉL: (1976): *Szabadka települése*. Szabadka.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1963): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Budapest.
- HATHÁZI GÁBOR (2000): Halas kun székközpont és magyar mezőváros a középkorban. In Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története I. Tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektől a török kor végéig*. Kiskunhalas. 169–302.
- HEGYI KLÁRA (2002): A török Bács. In FODOR PÁL – PÁLFFY GÉZA – TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (szerk.), *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest, MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoportja.
- HEGYI KLÁRA (2001): Bács. A Balkan-Turkish Town in Hungary. *Acta Orientalia ASH*. 54. 471–483.
- HENSZLMANN IMRE (1870): Bács. *Archeológiai Értesítő* 15. 309–314., 4. évf. 2. sz. 25–31., 4. évf. 3. sz. 49–56., 4. évf. 4. sz. 85–93.;
- HENSZLMANN IMRE (1873a): Jelentés az 1872. április 19-én megkezdett és május 7-én befejezett régészeti utazásomról és a Bács vidékén tett ásások eredményéről. *Archeológiai Értesítő* 5. sz. 73–79, 6. sz. 89–94.
- HENSZLMANN IMRE (1873b): *Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa Dr. Ludwig Haynald 1873*. Leipzig, 169–219.
- HENSZLMANN IMRE (1902a): A bácsi vár. *Építészeti Szemle* 154–183.
- HENSZLMANN IMRE (1902b): A ferencrendiek kolostora Bácsban. *Építészeti Szemle* 195–196.
- HOROSZEGI ZOLTÁN – RÁBAI KRISZTINA (2005): *Szemelvények Zsigmond lengyel herceg budai számadásaiból*. Szeged. Documenta Historica.
- HORVÁTH ALICE (1987): Egy magyar humanista, Várad Péter építkezései (15. századi építészeti központ Dél-Magyarországon). *Művészettörténeti Értesítő* 36. évf. 1–4 54–85.
- HOVÁNY LAJOS (2008): A Mosztonga-patak Várad Péter-féle szabályozása. *Bácsország* 45. sz. 33–37.
- IVÁNYI ISTVÁN (1889): *Bács-Bodrogh vármegye földrajzi és történelmi helynévtára*. I. Szabadka.
- JANÓ ÁKOS (2000): Viszontválasz a sárospataki várak dolgában. In *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. 39. Miskolc. 135–140.
- KARÁNCSON IMRE (1916): *Török-magyar kori történelmi emlékek V. Török történetirők. III. 1566–1659*. Budapest.

KŐSZEGHY SÁNDOR (1893): Imreffy Mihály följegyzései 1522-ből. Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve 9. évf. 4. füzet. 24–29.

KUBINYI ANDRÁS (2000): *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Szeged. Dél-Alföldi évszázadok, 14.

LASZLOVSZKY JÓZSEF (2000): Királyi palota, ferences kolostor és városi település (Gondolatok a későközépkori Visegrád településfejlődéséről). In F. Romhányi Beatrix – Grynaeus András – Magyar Károly – Végh András (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára*. Budapest. Monumenta Historica Budapestinensia, 13. 61–70.

LAZIĆ, V. (1998): *Mostonga i Zapadne Bačke*. Novi Sad.

MÁK FERENC (2008): *A délvidéki magyarság válogatott történeti és honismereti bibliográfiája*. Zenta.

MILENKOVIĆ, M. (1998): *Bač, utvrđenje, Spomeničko nasleđe Srbije, nepokretna kulturna dobra od izuzetnog i velikog značaja*. Beograd, 1998.

MÓDY GYÖRGY (2006): Ferencesek és domonkosok Debrecenben a reformáció koráig. In *Historia et ars. Módy György válogatott tanulmányai*. Debrecen. 144–151.

NAĐ, ANTUN (2006/2007): Osvrt na Čelebijin opis starog grada Bača. *Izvornik* 2–3. 187–231.

PÁNYA ISTVÁN (2020): A Vajas folyó a történeti forrásokban. *Hidrológiai Közlöny* 101. évf. 2. sz. 72–80.

PÁNYA ISTVÁN (2021): A forgotten tributary of the Danube – The Vajas River. *Geographica Pannonica* vol. 25. no. 3. 194–203. <https://doi.org/10.5937/gp25-30806>

PÁNYA ISTVÁN (2022): *A hódoltsági területek középkori és kora újkori településtopográfiájának kutatási módszertana Bács, Bodrog és Solt vármegyék példáján*. Phd disszertáció. Szeged.

PAPP GYÖRGY – RAJSLI ILONA (2006): *Bácskai helységek Pesty Frigyes 1864. évi kéziratosa helynévtárában*. Tótfalu.

PESTY FRIGYES (1888): *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben*. I. Budapest.

PFEIFFER ATTILA (2016): A középkori Bács a történetírásban. In SAMU JÁNOS – HORÁK RITA (szerk.): *Évkönyv. tanulmánygyűjtemény*. Szabadka. 155–161.

PFEIFFER ATTILA (2017): Keresztény–török harcok a Bácska délnyugati részén 1526–1606 között. *Belvedere Meridionale* 29. évf. 2. sz. 85–100. <https://doi.org/10.14232/belv.2017.2.5>

PFEIFFER ATTILA (2018): Uralkodói látogatások a középkori Bácscon. In Szanka Brigitta – Szolnoki Zoltán – Nagy Zsolt Dezső (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 10. A X. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2017. június 7–9) előadásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 281–298.

PFEIFFER ATTILA (2019): *Istorija Bača od poznog srednjeg veka do opadanja moći osmanskog carstva*. Phd disszertáció. Novi Sad/Újvidék.

- PFEIFFER ATTILA (2020): Vajdaság egykori legismertebb középkori hiteles helye. A bácsi káptalan története a 13. századtól 1527-ig. In Ördögh Tibor (szerk.): *Fejezetek Vajdaság egyháztörténetéből*. Szabadka, Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete. 173–243.
- PIPERSKI, NIKOLA (2019): *Сакрална топографија и визуелна култура на простору Калочко-бачке надбискупје од 1000. године до Мохачке битке / Sacral Topography and Visual Culture on the Territory of the Archbishopric of Kalocsa-Bács from the Year of 1000 until the Battle of Mohács*. Phd disszertáció, Belgrád.
- SZABÓ ISTVÁN (1954): *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*. Budapest.
- STANOJEV, NEBOJŠA (2019): *Castrum Bachiense archaeologia. Bač archeologija*. Novi Sad.
- SUDÁR BALÁZS: *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*. Budapest, 2014.
- THÚRY JÓZSEF (1896): *Török-magyarkori történelmi emlékek*. Török történetírók. II. Budapest.
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (2005): *Misszionáriusok levelei Magyarországról és Erdélyről (1572–1717)*. *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*. III. Roma – Budapest.
- VUJOVIĆ, SLAVICA (2017): *Kako očuvati i koristiti kulturno nasleđe – doprinos Vekova Bača, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture Petrovaradin*. Novi Sad.
- VUJOVIĆ, S. –MILIĆEVIĆ B. (2018): Tvrđava Bač – nukleus projekta „Vekovi Bača” gde se prošlost i budućnost susreću i dele vrednosti. *Glasnik Društva konzervatora Srbije* 42. 20–24.
- ZIROJEVIĆ, OLGA (2008): Turska utvrđena mesta na podričju današnje Vojvodine i Slavonije. In *Turci u Podunavlju I*. Beograd. 147–148.

ÁBRÁK

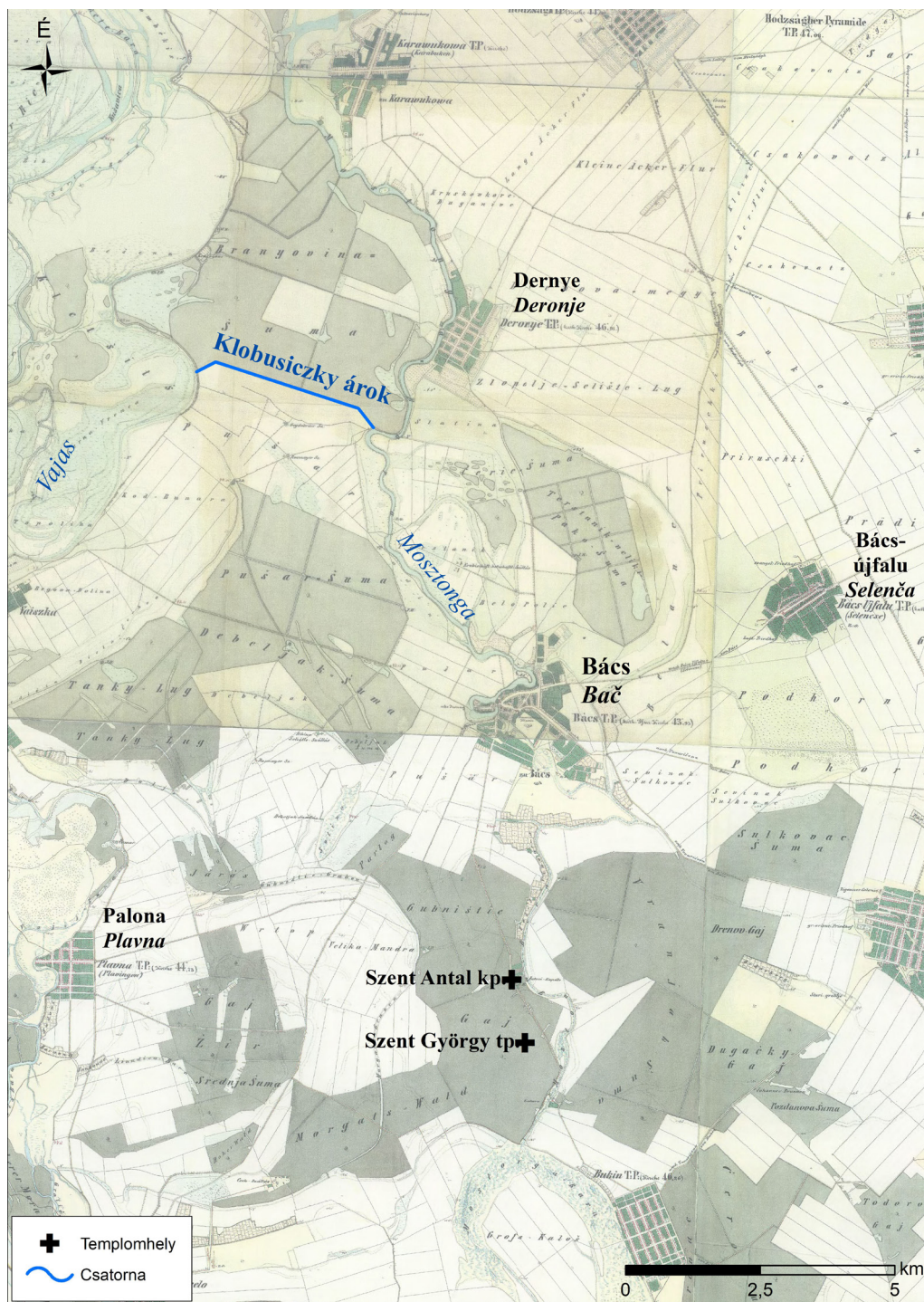

1. ábra A Bács és Dérony határán ásott csatorna rajza Karpe Mihály 1764. évi térképén (KFL.VIII.2.a. No. 23.)

2. ábra A Klobusiczky érsek által felújított csatorna rajza (KFL.VIII.2.a. No. 144⁸⁸)

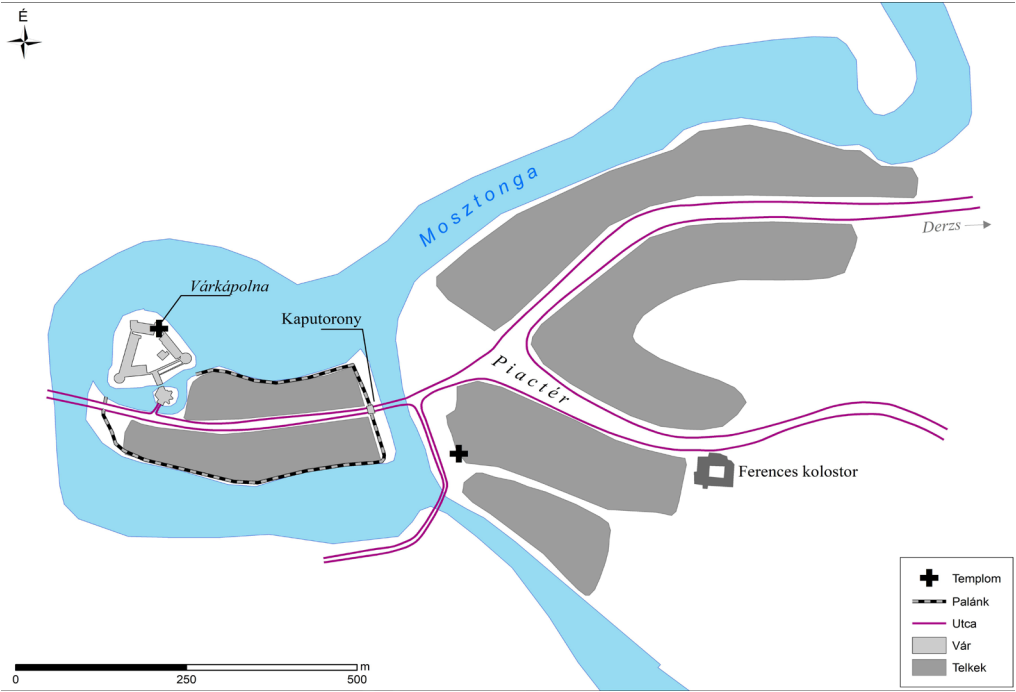
⁸⁸ A csatorna rajza 18. sz. végén készült. KFL VIII. 2.a. No.144. Az érsekség bácsi mocsarainak vízrajzi térképe. Johann Michael Klot.

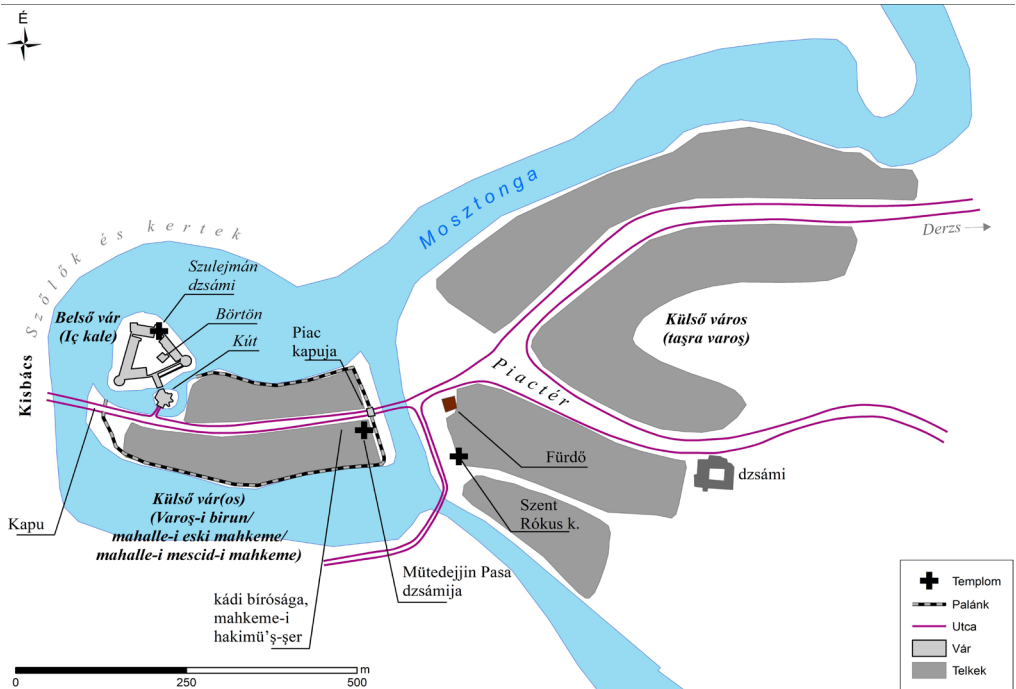
3. ábra Bács környezete a II. katonai felmérésen

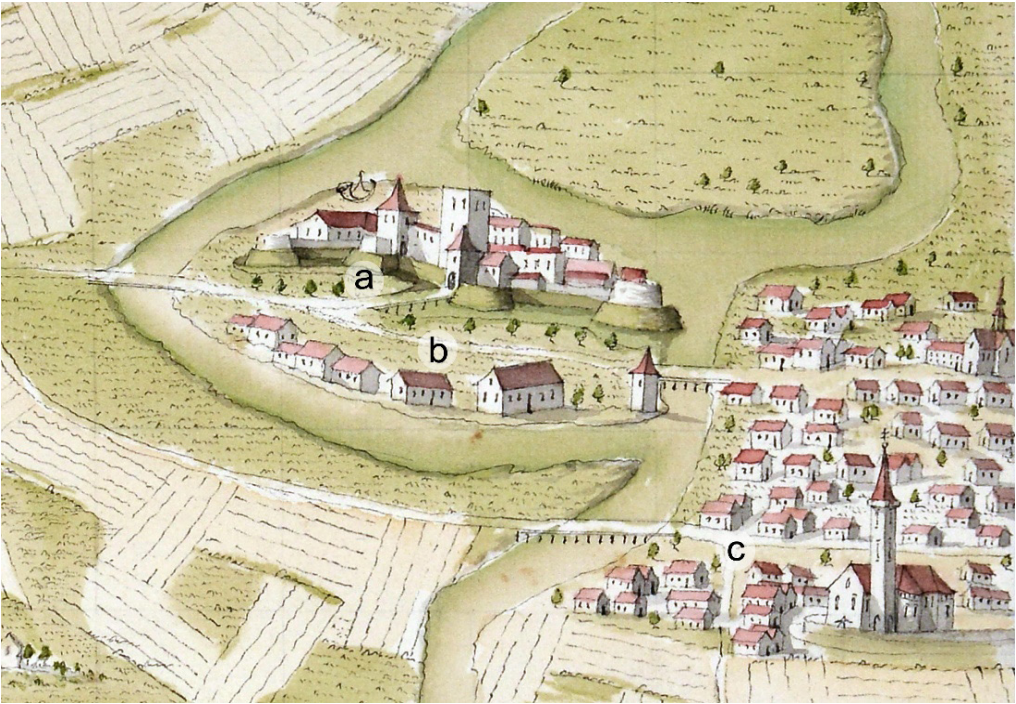
4. ábra A Dunától Karavukováig tartó csatorna egy 1787. évi térképen
(MNL OL S12 Div. XIII. - No. 88)

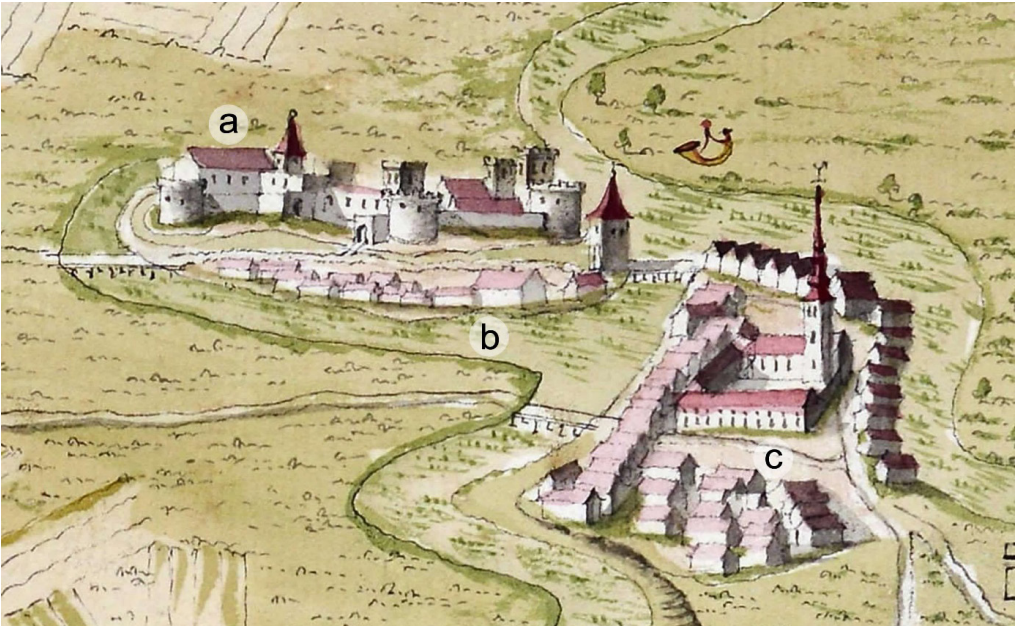
5. ábra Bács feltételezett felépítése a 16. század eleje

6. ábra Bács feltételezett felépítése a 17. század

7. ábra: Bács városának látképe 1697-ben, a: belső vár, b: váralja, c: mezőváros
(HM HIM IIIc 284)

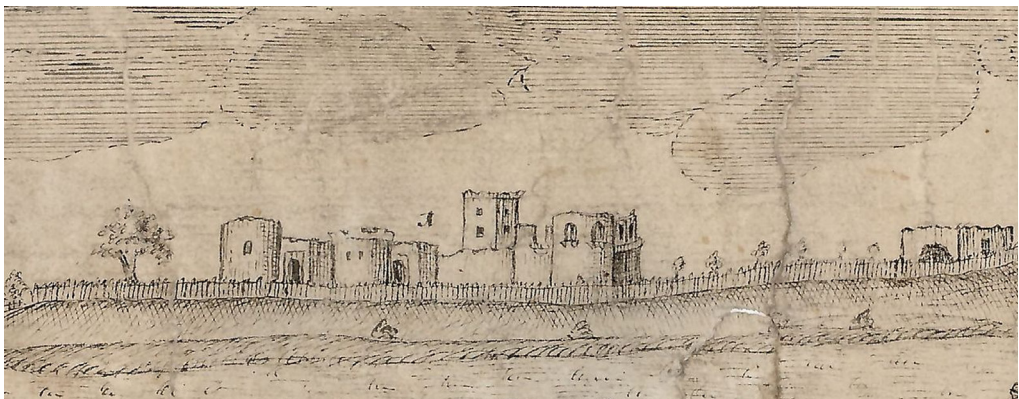
8. ábra: Bács városának látképe 1697-ben, a: belső vár, b: váralja, c: mezőváros
(HM HIM IIIc 285)

9. ábra Bács 1764. évi térképének részlete (KFL VIII. 2.a. No.23.)

10. ábra Bács ábrázolása az 1764. évi térképéről (KFL VIII. 2.a. No.23.)

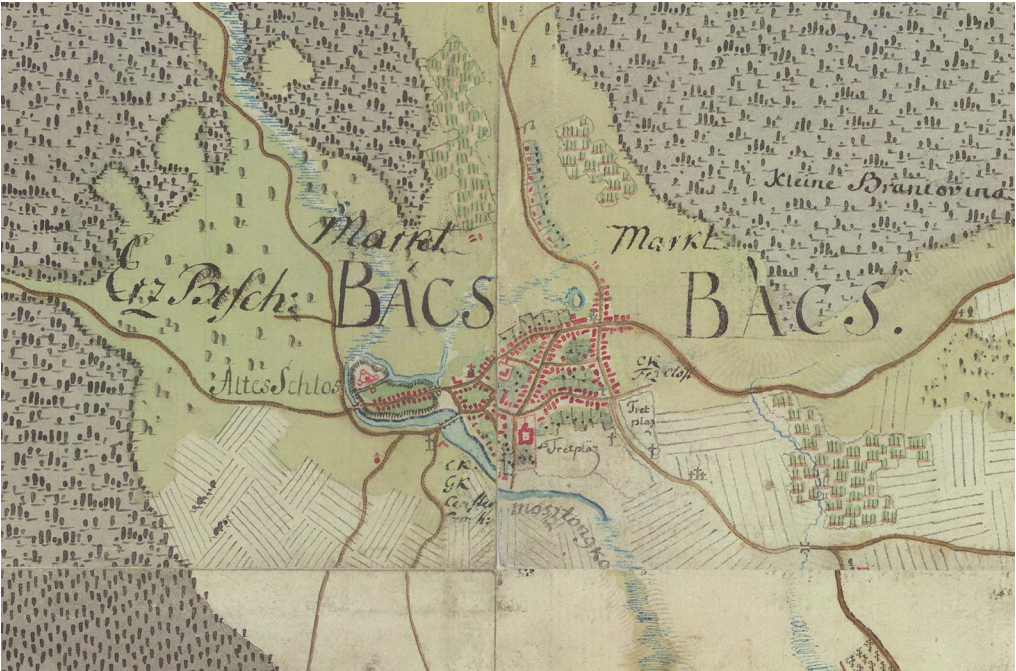
11. ábra A vár és a váralja negyed ábrázolása az 1764. évi térképéről (KFL VIII. 2.a. No.23.)

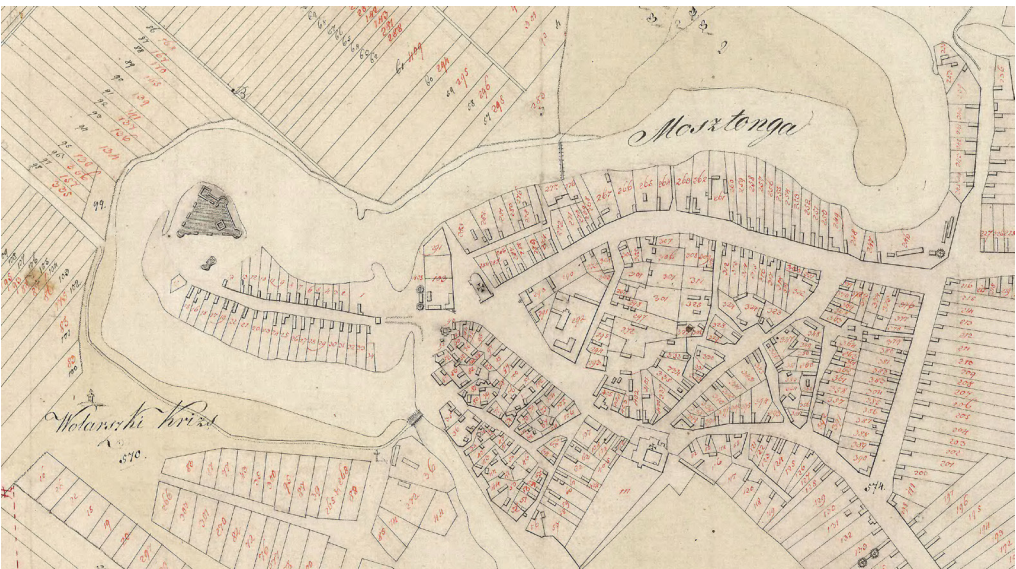
12. ábra A mezőváros keleti felének ábrázolása az 1764. évi térképéről
(KFL VIII. 2.a. No.23.)

13. ábra Bács 1779. évi térképének részlete (KFL VIII. 2.a. No.51.)

14. ábra Bács az I. katonai felmérés eredeti szelvényein (HM HIM BIXa 527)

15. ábra Bács belterületének 1820. évi felmérése (KFL VIII. 2.a. No. 80.)

OLASZ LAJOS PhD

olasz.lajos55@gmail.com
magister emeritus (SZTE JGYPK)

Budapest légiháborús tűzkeresztsége

The Baptism of Fire in the Air War of Budapest

ABSTRACT

The Hungarian capital was not hit by an air attack until September 1942. At the time of the First Vienna Award, the attack on Yugoslavia and the entry into the war against the Soviet Union, there were air raid alarms in Budapest, but no bombing took place. In August-September 1942, the Soviet strategic air force launched attacks against Berlin and the capitals of the satellite states of the Third Reich. Budapest was bombed on the night of September 4 and 9. A total of 122 machines participated in the 2 campaigns. The Soviet planes flew 1,400–1,500 km from their base to the Hungarian capital, both times in bad weather conditions, so only half of the planes reached the destination. The bombs dropped from a great height without precise targeting caused only minor material damage, the personal loss was 18 dead and 84 wounded. The first attack hit Budapest unexpectedly. Until now, the Hungarian capital lived in the deceptive illusion that nothing bad could happen to him. At the time of the second attack, the military air defence and civil air raid precaution were already better prepared. In the following weeks, additional defensive measures were taken, but no further bombing occurred until 1944.

KEYWORDS

World War II, Soviet air force, bombing of Budapest, air defence, air raid precaution

DOI 10.14232/belv.2022.4.6

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.4.6>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Olasz Lajos (2022): Budapest légiháborús tűzkeresztsége. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 4. pp 102–118.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)
www.belvedere-meridionale.hu

LÉGI HÁBORÚ, LÉGVÉDELEM ÉS LÉGOLTALOM

Budapestet 1942 szeptemberéig nem érte légitámadás, légiriadóra azonban több alkalommal is sor került. 1938. október 30-án 13.40-kor 3 csehszlovák B–534 vadászgép lépte át Dorog térségében a magyar határt, és a főváros felé tartott. Az Országos Légvédelmi Parancsnokság (OLP) riasztására az 1/5. vadászrepülő század készülségi raja azonnal a levegőbe emelkedett, majd felszállt újabb 3 CR–32 gép is. Az idegen gépek azonban már visszafordultak és elhagyták a magyar légteret. November 2-án 15.10-kor Nyitra irányából ismét 2 csehszlovák gép repült be Dorognál Magyarország fölé. Az Š–328 gépek röpcédulát szórtak Pilisvörösvár, Solymár, Óbuda, majd Fót és Mogyoród, illetve, Gödöllő és Aszód körzetében. A fővárost riasztották, Ócsáról bevetették az 1/5. vadászszázad készülségi raját, a légtérsértő gépek azonban már visszatértek a saját légtérbe. November 18-án 9.40 és 9.50 között Zólyom irányából egy nagyobb csehszlovák kötelék, 12–14 gép jelent meg, és Drégelypalánk felé haladt. Losonc térségében további két, 3–4 gépből álló csoport lépte át a határt. Az OLP nem tartott kizártnak egy Budapest elleni légitámadást, ezért az 1/II. vadászrepülő osztály 12 CR–32 gépét a főváros védelmére rendelte. A csehszlovák légierő azonban csak erődemonstrációt tartott, a berepülő kötelékek rövid idő múlva irányt váltottak és visszatértek saját területük fölé.¹

1941. április 6-án reggel német támadás indult Jugoszlávia ellen. Az OLP Magyarország egész területére szigorú légvédelmi készülséget rendelt el. A délutáni órákban a jugoszláv Főparancsnokság mélységi felderítést rendelt el Magyarország felett annak tisztázására, hogy a Duna-Tisza közén folyik-e jelentősebb csapatösszevonás és felvonulás a jugoszláv határ irányába. Mivel a 11. távolfelderítő osztállyal nem sikerült összeköttetést teremteni, a 62. bombázóosztálynak adták ki a parancsot. Az útnak indított Blenheim 17.30 körül repült be a magyar légtérbe Bajánál, és a Kalocsa–Solt útvonalat követve Budapest felé tartott. A légvédelmi figyelszolgálat időben észlelte és nyomon követte a gépet. Amint a Blenheim elérte a Csepel-sziget térségét, légiriadót rendeltek el a fővárosban (18.01–18.36). Ez volt az első éles légvédelmi riasztás Budapesten. A légvédelmi tüzéséget készülségbe helyezték, Mátyásföldről felszállt az 1/3. vadászszázad 3 CR-42 gépe. A jugoszláv felderítő azonban Ráckeve magasságában visszafordult, és Kelebia irányában elhagyta az országot.²

Április 7-én, Budapesten 3 alkalommal rendeltek el légiriadót. Az elsőt 10.30-kor, miközben zajlott Teleki Pál miniszterelnök gyászszerartása. A légvédelmet tűzkészülségbe helyezték, és riasztották a mátyásföldi vadászokat. Ellenséges gépek azonban nem közelítették meg

¹ Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár (HIM HL) Honvédelmi Minisztérium (HM) HM Eln. B. 54 181/1938., 54 821/1938., 54 834/1938.; HIM HL Honvéd Vezérkar Főnöke (VKF) Eln. Hdm. 381 103/1938., 381 119/1938.; PATAKY – ROZSOS – SÁRHIDAI 1992. 20–21.

² HIM HL HM Eln. 35. 102 824/1941.; HIM HL VKF Eln. 1. Napi helyzetjelentés, 1941. április 6.; HIM HL VKF Eln. 4. 59 417/1942.

a fővárost. Ápr. 8-án 2 újabb riasztásra került sor, de jugoszláv légitámadás ezúttal sem történt. Április 9-én egy jugoszláv Blenheim a Duna mentén egészen Dunaföldvárig repült. A hid légvédelme tüzet nyitott a gépre. Budapesten 11.33-kor légiriadót rendeltek el. Riasztották a mátyásföldi vadászokat és a börgöndi harc kiképző század Héja gépeit. A Blenheim azonban visszafordult, és bombázás nélkül elhagyta az országot. Egy órával később, 12.50-kor újabb riasztásra került sor a fővárosban, ez azonban utóbb tévesnek bizonyult, ahogyan a délutáni 3. riasztás is. Április 12-én délelőtt 9.30-kor egy Blenheim lépett be Bajánál az ország légterébe, és Budapest felé tartott. A Duna-menti városokat sorra riasztották. A 11. távfelderítő osztály gépe eredetileg Sabácról Tuzlába indult, kétfőnyi személyzettel (Molnár Vladimir törm. pilóta és Sava Sklukovič szkv. szerelő-lövész). A pilóta azonban úgy döntött, hogy Magyarországra szökik, és 10 óra tájban Érd közelében, Ilkamajornál leszállt.³

1941. június 26-án Kassa bombázását követően komoly zavar uralkodott a légvédelmi szervezet tevékenységében. Szövetséges (német, szlovák) gépek berepülése miatt több esetben is téves riasztásra került sor. Budapest térségében 16.15-kor riadót rendeltek el. Ezt 15 perc múlva feloldották, mert az észak felől közeledő német gépek Vácnál, a Dunát elérve visszafordultak. A következő 2 hónap során csak az ország határmenti körzeteiben került sor néhány szovjet felderítő berepülésre. Augusztus közepén azonban a szovjet légierő szórványos támadásokat indított az ellenséges államok háterszága ellen, melynek keretében Berlint is bombázták. Augusztus 18-án 9.15-kor egy szovjet gép jelent meg 2–3000 m magasságban Komárom felett és 7–10 kissúlyú bombát dobott le a vár térségében. A támadás kisebb anyagi kárt okozott, 3 személy megsebesült. Az eset nyomán, Budapesten is készütségbe helyezték a légvédelmi és légtalmi szervezetet. A korábban feloldott szigorú légvédelmi készütséget újra kiterjesztették az ország egész területére. A Szent István-napi rendezvényeket fokozott óvintézkedések mellett tartották meg. 1941. szeptember 27-én, mivel ellenséges berepülésre már egy hónapja nem került sor, az ország egész területén feloldották a honi légvédelmi készütséget.⁴

1942 őszén a magyar légvédelem még a kiépítés stádiumában volt.⁵ A honi figyelőszolgálat irányítását az Országos Légvédelmi Központ (Gellérthegy) és 14 légvédelmi kerületi központ (Lékerköz) látta el (1. Budapest, 2. Komárom, 3. Veszprém, 4. Kaposvár, 5. Kiskunfélegyháza, 6. Szolnok, 7. Miskolc, 8. Nyíregyháza, 9. Munkács, 10. Máramarosziget, 11. Zilah, 12. Szászrégen, 13. Csíkszereda, 14. Zombor). Az országot behálózó figyelőőrök jelentései a Lékerközökbe futottak be, ahol kiértékeltek az adatokat és továbbították azokat az Országos Légvédelmi Központnak, illetve szükség esetén riasztották az illetékességi területükön lévő közületeket, katonai alakulatokat, településeket, ipartelepeket. A figyelőszolgálat 1942 őszén 395 őrsrel rendelkezett, melyeket a határok mentén (kettős vonalban), valamint a nagyvárosok előterében állítottak fel. Ezt a hálózatot a MÁV és a Folyamhajózás figyelőrendszere egészítette ki. A Lékerközök a települések polgári légtalmi figyelőitől is kaptak jelentéseket. Ez a rendszer azonban további fejlesztésre szorult. A szakemberek szerint a teljes lefedettség biztosításához legalább 700 őrsre lett volna szükség. Észak-Erdélyben és a Délvidéken a figyelőszolgálat még szervezés alatt állt. Hiányzott a korszerű felszerelés. A személyzet többségében 45 év feletti

³ HIM HL VKF Eln. 1. 4878/1941., 4940/1941.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 428. MTI Napi Hírek (NH) 1941. április 9. 35. kiad.; CSANÁDI – NAGYVÁRADI – WINKLER 1977. 231.

⁴ HIM HL HM Eln. I. 57 722/1941.; MNL OL K 149. BM VII. res. 1942–4–9607. 14 120/1941.; M. SZABÓ 1999. 140.; PATAKY – ROZSOS – SÁRVIDAI 1992. 68–69.

⁵ Részletesebben lásd. OLASZ 2009. 67–70.

tartalékosokból, illetve leventékből és cserkészekből állt, akik nem rendelkeztek megfelelő kiképzettséggel a berepülő gépek azonosítására.⁶

A légvédelmi tüzérség két csoportra oszlott, a mozgósítás során a seregtestekkel kivonuló tüzéralakulatokra és a honi légvédelemre. A honi rendszer 1942 nyarán a hadrend szerint 33 ágyús ütegből (132 db 8,0 cm-es löveg), és 202 gépágyúból állt. Ez az erő azonban csak néhány nagyváros, illetve ipari körzet védelmét tette lehetővé. Ezen belül a budapesti légvédelmi tüzércsoporthoz 16 üteg (64 ágyú) és 87 gépágyú tartozott. Összehasonlításként Bécs védelmét 152 db 8,8 és 10,5 cm-es löveg látta el. A kivonuló légvédelem egységei közül 7 ágyús üteg (28 löveg) és 99 gépágyú a 2. hadsereg alárendeltségében a Donnál harcolt. A 2. hadsereg felszerelésére a budapesti tüzérszerből is vontak ki légvédelmi lövegeket. A hazai bázisokon állomásozó (még nem mozgósított) kivonuló légvédelmi alakulatok 18 ágyús üteggel (72 löveg) és 136 gépágyúval rendelkeztek. Ezen kívül hadra fogható volt még a légvédelmi tanütegek, illetve a Folyami Erők 12 légvédelmi ágyúja, és néhány tucat gépágyú a páncélos és szállító egységek állományában. 1942 nyarán megkezdték a nagyüzemek gépágyús felszakaszokkal (1 db 4,0 cm gépágyú) való felszerelését is. 1942. március 31-től a légvédelem „csökkentett készütségben” volt, így a honi légvédelmi egységeknek csak a fele látott el készütségi szolgálatot.⁷

A M. Kir. Honvéd Légierő a hadrend szerint 358 kivonuló hadigéppel rendelkezett, ebből azonban valójában csak 214 gép volt hadra fogható. A repülő csapatoknál 1941-ben jelentős átszervezés és átfegyverzés indult. A harci alakulatok egy részét a pilótautánpótlás biztosítása és az új típusokra való átképzés érdekében kiképző-gyakorló egységekké szervezték át. Harci feladatok ellátására így mindössze 4 század állt rendelkezésre. Az 1/1. és 2/1. század (24 gép) a 2. hadsereg alárendeltségében a Donhoz került, az 5/I. vadászpilóta osztály 1–2. százada (24 gép) pedig Budapest légterét védelmezte. A kivonuló századok 1942 tavaszán új, bár már nem korszerű olasz Reggiane Re-2000 (Héja) gépeket kaptak, a 2 honi század átfegyverzésére azonban csak az ősz folyamán került sor. Éjjeli vadászpilóta egységgel Magyarország nem rendelkezett, és német éjszakai vadászok sem állomásoztak magyar területen.⁸

A magyar polgári légoltalom kiépítése már a világháború kirobbanása előtt megkezdődött. A hatósági, az ipari és a lakóházi légoltalom alapelveinek kialakítása, szabályozása, szervezése, módszereinek, eljárásainak kidolgozása korszerű szellemben történt. Jelentős erőfeszítéseket tettek a lakosság felkészítésére, képzésére is. E tekintetben Magyarország megelőzte a régió többi államát. A komolyabb anyagi ráfordításokat igénylő fejlesztések, az óvóhelyek létesítése, a tűzoltófelszerelés, a kommunikációs és riasztóeszközök beszerzése, az elsötétítés gyors végrehajtását szolgáló technika kiépítése azonban csak lassan haladt. Mivel 1942-ben a front messze távolodott a magyar határoktól, az ország lakossága a bántatlanság csalóka látszatában élt. Ez a téves helyzetértékelés még azután is fennmaradt, hogy az amerikai légierő Észak-Afrikából induló egyik köteléke 1942 júniusában csapást mért a szomszédos Románia kőolaj létesítményeire. Az amerikai haderő hírszerző szolgálata, az OSS szeptemberre összeállította Magyarország bombázandó célpontjainak listáját is. Ezen 42 repülőtér, 54 vasúti csomópont, hadianyaggyárak, olajfeldolgozó létesítmények szerepeltek. Ugyancsak figyelmeztető jelként szolgált,

⁶ HIM HL VKF Eln. 1. 5203/1941., 6948/1941.; HIM HL VKF Eln. Om. 26/1943.; BARCZY – SÁRHIDAI 2008. 112–118.; VARGA 1996. 95.

⁷ HIM HL 2. HDS. Összefoglaló, 1943. 18. mell.; BARCZY – SÁRHIDAI 2010. 36–37.

⁸ HIM HL HM Eln. 1. a. 25 000/1941.; HIM HL VKF Hdm. Csf. 422/1941.

hogy a szovjet légierő 1942 nyarán támadásokat indított közép-európai célpontok ellen, bombázta Stettin (Szczecin), Pozen (Poznań) és Varsó körzetét.⁹

Az 1942. március 5-én a szovjet távolsági légierő (ADD) a Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállása (STAVKA) közvetlen alárendeltségébe került. Az ADD parancsnoki posztját A. Je. Golovanov altbgy. töltötte be, de sok esetben maga J. V. Sztálin döntött a repülő alakulatok bevetéséről. A távolsági légierő magasabb egységeit repülő hadosztályok képezték, melyek 2–3 ezredből (ezredenként 3 századból) álltak. 1942 nyarán az ADD állományába 10 bombázó, 1 szállítórepülő és 3 tartalék hadosztály, valamint 4 önálló repülőezred tartozott. A távolsági légierő 1942 márciusában csupán 352 géppel rendelkezett. Veszteségei pótlására és az elavult típusok leváltására az év folyamán 650 új gépet kapott, a hadosztályok feltöltöttsége azonban így is csak 50–60% körül mozgott. Az egységek kiszolgálását 14 reptéri zászlóalj látta el. A gépállomány részben elavult TB–3 és DB–3 bombázókból, részben korszerűbb TB–7, DB–3F, Jer–2 és amerikai B–25 gépekből állt. A szállító századok Li–2 gépeket repültek, és ide csoportosították át a bombázó egységeknél leváltott TB–3 gépeket is. Megváltozott a szovjet légierő típusjelölő rendszere. Korábban a feladatkörre utaló betűkkel jelölték az egyes típusokat (TB: nehézbombázó, DB: távolsági bombázó), ezt követően a konstruktőr vagy a tervezőiroda vezetője nevének első betűi kerültek a típusjelzésbe. A DB–3F gép Sz. V. Iljuszin után Il–4, a TB–7 gép V. M. Petljakov után Pe–8 jelzést kapott.¹⁰

A STAVKA utasítása nyomán a szovjet stratégiai légierő augusztus 18-án támadássorozatot indított Berlin, valamint a Harmadik Birodalommal szövetséges hadban álló országok fővárosai (Helsinki, Budapest, Bukarest, Zágráb), illetve más hadiipari központok (Varsó, Königsberg, Danzig, Stettin, Ploiești) ellen. Bár a bombázások céljaként katonai létesítmények rombolását jelölték meg, a nagy távolság miatt a gépek csökkentett bombasúllyal repültek, így komolyabb károkat nem tudtak okozni. A támadásokra elsősorban propaganda céllal került sor. Cáfolni kívánták a németországi híreket, melyek a Sztálingrád elleni kibontakozó offenzíva kapcsán már a szovjet ellenállás megtöréséről, a Wehrmacht végső győzelméről beszéltek. Próbálták megfélemlíteni, elbizonytalanítani az ellenség hátszágát, ugyanakkor lelkesíteni a saját lakosságot. Fontos szempont volt a nyugati szövetségesek előtti erődemonstráció is, hogy Moszkva nagyobb súlyt kapjon az együttműködésben és több támogatásra számíthasson.¹¹

A támadássorozat végrehajtásához a távolsági légierő 5 hadosztályát vontak össze Moszkva térségében. 1942. augusztus 18. és szeptember 14. között 22 nagyobb éjszakai légi támadás során az ADD 1114 géppel bombázta az ellenséges hátszágát. Berlint 3 alkalommal (VIII. 26., 29., IX. 9.), Budapestet 2 esetben (IX. 4., 9.), Helsinkit, Bukarestet és Zágrábot 1-1 alkalommal (VIII. 24., IX. 13., IX. 9.) támadták. Feltűntek a szovjet bombázók Varsó, Königsberg, Danzig (Gdańsk), Tilsit, Stettin, Breslau (Wrocław), Fürstenwalde, Treptow, Ploiești és Galați felett is. Ezt követően a Sztálingrádnál kialakult válságos helyzet miatt az ADD zömét a Volga-parti város védelmében vetették be. A támadások inkább propaganda, mint katonai szerepét jelezte, hogy ugyanabban az időszakban (augusztus 17. és szeptember 17. között) a Brit Királyi Légierő (RAF) 3485 géppel bombázta a német célpontokat.¹²

⁹ HL HM Eln. B. 9904/1943., Centralnij Arhiv Minyisztyersztvo Obaroni (CAMO) F.39, Op. 11 519, D. 270, L.19–28.; HAMMEL 1994. 48.; KARSAI 1985. 504–506.

¹⁰ RUGYENKO 1968. 92.; ANUCSIN 1988. 21–22.; CYKIN 1975. 151.; UNGER 1993. 64–65.; ANDERSSON 1994. 145.

¹¹ GROEHLER 1990. 166.; TYIHOVIROVICS 1986. 237.; KOZSEVNYIKOV 1977. 98.

¹² CAMO F. 39., Op. 11 519., D. 270, L. 14., 19–28.; BOCSKARJEV – PARYGIN 1991. 93.; TYIHOLOV 1970. 72–73.; MIDDLEBROOK – EVERIT 1990. 302–309.,

A MAGYAR FŐVÁROS ELLENI ELSŐ LÉGITÁMADÁS (1942. SZEPTEMBER 4/5.)

A Budapest elleni első támadást a SZTAVKA eredetileg augusztus 28-ra tervezte. Horthy István kormányzóhelyettes halála és temetése miatt azonban Sztálin későbbre halasztotta, mert ettől nagyobb propagandahatást remélt. Az új időpontot szeptember 4-re tűzték ki. A bombázást a 3. és 24. repülőhadosztály (AD) 4 repülőezrede (AP) hajtotta volna végre. Augusztus 30-án azonban a Berlin elleni bevetés után az előretolt reptérről a saját bázisra való visszatérés közben a 3. hadosztály és a 2. gárda repülőezred (GvAP) törzsét szállító repülőgép balesetet szenvedett és 39 fő, köztük N. I. Novodranov vörgy. hadosztályparancsnok és N. V. Mikrjunov alezds. ezredparancsnok is életét veszítette. Ennek nyomán a 2. GvAP napokig nem repült, helyette a 113. AD 836. ezredét jelölték ki Budapest bombázására. Szeptember 4-én, közvetlen a támadás előtt kiderült, hogy a Berlin ellen tervezett másik bevetés, a német főváros előterében uralkodó viharos időjárás miatt elmarad. Így a Berlin bombázására készülő 17. AD két ezrede is a magyar fővárost kapta célpontul. Budapest bombázására így 6 Il-4 gépekkel felszerelt repülőezred indult útnak: 4. AP (3. AD), 3. GvAP és 751. AP (17. AD), 749. és 752. AP (24. AD), 836. AP (113. AD), valamint a 746. és 890. AP (45. AD) egy vegyes köteléke Pe-8 gépekkel. A csoportosítás élén a 2. önálló felderítőezred (ORAP) 3 Il-4 gépe repült. A magyar főváros elleni támadásra összesen 71 gép szállt fel.¹³

A Moszkva körüli repülőtereken (Ramenszkoje, Monyino) állomásozó Il-4-es ezredek a nagy távolság miatt a támadást megelőzően előretolt repterekre települtek át, Andreapol és Lugi körzetébe (Moszkva É-ÉNY 300 km). Andreapol és Budapest között mintegy 1450 km volt a távolság. A térséget szeptember 4-én német légitámadás érte, melynek nyomán a 3. GvAP egyik pilótája (F. V. Varscenko hdgy.) és 4 katonája, a reptéri személyzet több tagjával együtt életét veszítette. A 45. AD négymotoros gépei Moszkva mellől, Kratororól (Moszkva DNY 50 km) indultak a közel 1600 km-es útra.¹⁴

Az első gépek Andreapolról 18.30 körül kezdték meg a felszállást és ekkor startoltak a Kratororól a Pe-8-as nehézbombázók is. A gépeket az ütközés elkerülése érdekében egyenként, 1–2 perces időkülönbséggel indították, az ezredek felszállása között 20 perc szünetet tartottak. Az Il-4-es egységek 5–6000 m-es magasságban mintegy 5 óra alatt tették meg az utat. Az erős északnyugati szél déli irányba tolta a gépeket, melyek Kassa és a Felső-Tisza vidéke között széles sávban érkeztek Magyarország fölé. A bombázók kezdetben a varsói és bresloui, majd a budapesti rádió adása alapján tájékozódtak. A gépek végig rossz időben repültek, a Kárpátok felett különösen nagy gondokat okoztak a sűrű zivatarfelhők. Budapest előterében megjavult az idő, és már a Hold fénye is segítette a tájékozódást. Az időjárási és navigációs nehézségek, illetve műszaki problémák miatt a gépeknek csak mintegy kétharmada érte el Magyarországot, a többi szlovák, román, illetve német kézen lévő lengyel, ukrán területeket bombázott.¹⁵

Az első támadás 23.30-kor Kispestet érte, amely közigazgatásilag önálló megyei város volt, de légoltalmi szempontból „nagy-Budapest” részének számított. 23.35-kor már Budára is bombák hullottak. A légiriadót a fővárosban csak ekkor rendelték el. A támadók 3 hullámban érkeztek

¹³ CAMO F. 35, Op.107 559, D. 9, L.195-198.; Op. 286 237, D. 43, L. 55-61.; KINDJUSEV 1978. 130–135.

¹⁴ HORVÁTH 2009. 18.

¹⁵ MOLODCSIJ 1986. 171–174.; KINDJUSEV 1978. 130–135.

Budapest fölé és 6–7000 m magasságból dobták le a bombáikat. A támadók egyenként, néhány perces időközökkel, különböző irányokból repültek be a főváros légtérébe. A kötelékvezető gépek világítóbombákat dobtak le, hogy könnyebb legyen azonosítani a célpontokat. Az 1. és 2. hullám 10 perc, a 2. és 3. hullám 30 perc időkülönbséggel érkezett. A Budapest elleni támadás alapvetően a fővárost körülvevő ipartelepek és a vasútállomások ellen irányult, a nagy magasságban repülő gépek azonban sokszor nem találták meg a célpontjukat, ezért hosszabb ideig köröztek a város felett a kijelölt objektumokat keresve. A légiriadót 107 perc után, 01.22-kor fújták le.¹⁶

A bombázás váratlanul érte Budapestet. A légvédelem csődöt mondott. A rádió adását, amely akaratlanul is segítette a támadók tájékozódását, csak jóval a bombázás megkezdődése után szakították meg. A főváros nem volt elsötétítve, a teljes kivilágítás könnyű célponttá tette a bombázók számára. A támadás megindulását követően a belvárosi fényeket leoltották ugyan, de a peremkerületekben és a környező községekben nem voltak meg a műszaki feltételek a világítás gyors megszüntetéséhez, a belterületet így egy fénygyűrű vette körül. Az elsötétítést csak a támadás megkezdése után 40 perccel sikerült megoldani. A légiriadót csupán az első bombák robbanását követően rendelték el. A fényszórós egységek nem tudták befogni a nagy magasságban egyenként érkező gépeket. A repülőket megvilágítását a város felett lebegő pára is nehezítette. A fényszórózás így inkább a támadóknak segített a tájékozódásban. A bombázókra csupán 2 légvédelmi ágyús üteg és 5 gépágyús fészakasz nyitott tüzet, anélkül, hogy pontosan be tudták volna mérni a célokat. Az ágyús ütegek lövedékei 4500–5500 m-es magasságban robbantak, ami alig veszélyeztette a 6000 m felett repülő gépeket. A gépágyúk főleg a lassan leereszkedő ejtőernyős világító bombákra („Sztálin-gyertya”) tüzeltek, de ezt is csak becslés alapján, mert a távmérők az erős fény miatt nem tudtak pontos adatokat szolgáltatni.¹⁷

A bombázás egyik körzete Kispesten, a Nagykörösi út mentén, a Zrínyi, a Jókai, az Árpád és a Kossuth utca térsége volt. A ledobott 12 bomba súlyosan megrongálta a Zrínyi utca 145., a Jókai utca 177. és 179. számú házakat. A Zrínyi utca sarkán álló fűszerüzlet összeomlott. A támadás itt 6 halálos áldozatot követelt. Kelenföldön a pályaudvar és a Budaörsi úton lévő Szapáry-laktanya körzetében 5 bomba robbant. Komolyabb károsodást szenvedett a M. Kir. Honvéd Térképészeti Intézet épülete. A tetőzet súlyosan megrongálódott, 198 ablak és 14 ajtó betört, több válaszfal megrepedt. A Városmajor térségében 4 bomba csapott be. Egy 250 kg-os robbanószer közvetlen a templom mellett csapódott be, és romba döntötte az oldallépcsőt, a sekrestyét, megsérült az oltár és betörték a színes művészi üvegablakok. A robbanás 14 m átmérőjű krátert hagyott maga után. Egy másik 250 kg-os bomba felszakította az Ördög-árok burkolatát. Károk érték az Olasz (ma: Szilágyi Erzsébet) fasor, illetve a Széna-tér számos épületét, a lakók közül többen megsérültek. Északabbra, a Rózsadomb körzetére 13 bomba hullott. Az egyik súlyosan megrongálta Zilahy Lajos író Áfonya utcai villáját, ahol a bérlő két kislánya és a nevelőnő életét veszítette.¹⁸

A pesti oldalon 1 bomba robban Kőbányán, a Füzér utca sarkán, a vasútvonal mellett. Egy lakóház megrongálódott. A Nyugati pályaudvar környékére 3 bomba hullott. Jelentősebb kárt szenvedett a Ferdinánd-híd melletti teherrakodó Rákos-rendező felőli bejárati vágánya és egy közeli raktárépület. Egy 100 kg-os gyújtóbomba tüzet okozott a pályaudvar fatelepén,

¹⁶ HIM HL Personalia (PERS) VII/209. 235. d. Budapest bombázása.; PATAKY – ROZSOS – SÁRHIDAI 1992. 79–82.

¹⁷ TOMOR 1943. 329. old.; BARCZY – SÁRHIDAI 2010. 37.; KINDJUSEV 1978. 130–135.

¹⁸ MNL OL K 428. MTI Ki nem adott közlemények (KNA) 333/1942., 337/1942.; HIM HL Központi Szállításvetőség (KSZV) Hdm. 5088/1942.; HIM HM Eln. II. 52 987/1942.

de azt sikerült gyorsan eloltani. Egy MÁV főtiszt súlyosan megsebesült és a kórházba szállítás után meghalt, egy mozdonyvezető és 3 vasúti munkás könnyebb sérüléseket szenvedett. A károk ellenére a pályaudvar forgalmában nem voltak fennakadások.¹⁹

A légvédelmi szervek összesítése szerint a támadás során 10 ejtőernyős világítóbombát, 42 romboló és gyújtóbombát dobtak le, a későbbi hetekben azonban újabb, főleg külterületi kárhelyekről érkeztek jelentések. A város területén 2 fel nem robbant bombát találtak, melyeket a tűzszerészek megsemmisítettek. Az utólagos vizsgálatok nyomán a szovjet gépek FAB–50, 100 és 250 rombolóbombával, ZAB–100 gyújtóbombával és 1,5 kg-os gyújtótestekkel töltött RRAB–2 kazettás bombával támadták Budapestet, illetve SZAB–20 és 100 világítóbombákat vetettek be. A nagy magasságból, pontos célzás nélkül ledobott bombák jelentős része lakatlan területre, a budai hegyekbe, kertekbe, erdőkbe vagy a Dunába esett, csak 20–25% okozott tényleges rombolást. A bombázás nyomán katonai vagy hadiipari létesítményekben jelentősebb kár nem keletkezett. A támadás következtében a lakosság személyi vesztesége 12 halott, és 64 sebesült volt.²⁰ Összehasonlításként az augusztus 20/21-i Varsó elleni szovjet bombázás 114 halott és 279 sebesült áldozatot követelt.²¹

A szovjet repülőgépek egy része nem találta meg a magyar fővárost ezért más településeket bombázott. Keleti irányból érkező gépek miatt 23.45-kor légiriadót rendeltek el Miskolcon és Diósgyőrön. Az átrepülő szovjet gépek több helyen néhány bombát dobtak le. Felsőzsolcára 4 bomba hullott, de számottevő kár nem keletkezett. Az Avas Középsor egyik pincéjének tetejére kiegészítő világító bomba esett. Miskolcra 7 bomba hullott. A Szent István úti iskola elé 100 kg-os gyújtóbombát dobtak, de nem robbant fel. A Bodó-sor és a Kőporos utca környékén becsapódó robbanótestek több házat megrongáltak. Diósgyőr szélén 2 gyújtóbomba robbant, mivel azonban mezőre estek, nem okoztak nagyobb tüzet. Végül bomba hullott Lillafüreden, a Puskaporos utca térségében is.²² Esztergomnál 11, Rákoscsabánál 10, Dorog és Solt térségében 6-6, Törökbalinton 3 bombát dobtak le. Egy-egy bomba hullott, Vác, Pesthidegkút, Budaörs, Mátyásföld, Rákoskeresztúr és több más város, illetve község körzetére. A támadás során a szovjet gépek többszáz ezer magyar és német nyelvű röplapot szórtak le, többek között Abaújszántó, Miskolc, Aszód, Szentendre, Budakeszi, Alsódabas térségére. Az egyik nagy számban ledobott röpcédula, a „*Wie die Kriegsgefangenen in Sowjetrußland leben*” című, a hadifogságba esett katonák helyzetéről festett erősen idealizált képet.²³

A támadást követően a visszaúton a 3. GvAP egy Il–4 bombázója (A. I. Vihorev szds. pilóta, K. Je. Migunov fhdgy. megfigyelő, Ny. Je. Orlov törm. rádiós, I. V. Zbuhinszkij őrm. fedélzeti lövész) légvédelmi találatot kapott Budapest felett. A jobboldali motor megrongálódott, hamarosan leállt. Az egy motorral repülő Il–4 még átjutott ugyan a Kárpátok felett, de a sűrű

¹⁹ HIM HL I. HDT Eln. I. 31 849/1942.; SZKRIPKO 1981. 227.; MOLODCSJI 1986. 171–174.; BARCZY – SÁRHIDAI 2008. 77.

²⁰ MNL OL K 428. MTI NH 1942. szeptember 12. 33., 34. kiad.; Emlékezünk. (1943) Riadó. 1943. 7. évf. 17. sz. 260. Életét veszítette: Csömöri Ilona (23 év), Duhaj Erzsébet htb. (16 év), Gaál Imre kereskedelmi alk. (24 év), Hrusovszky Alajos MÁV főtiszt (35 év), Jankó Beáta (7 év), Jankó Mária (5 év), Keresztfalvi Irma nevelőnő (23 év), Makula Mária (20 év), Mafael Mária (85 év), Raffai István lóalkusz (19 év), Raffai Józsefné htb. (46 év.), Lakatos István napszámos (25 év.)

²¹ HL HM Eln. 35. 138 573/1942.; HIM HL I. HDT Eln. I. 31 608/1942.; MNL OL K 428. MTI NH 1942. szeptember 12. 33., 34 kiad.; PATAKY – ROZSOS – SÁRHIDAI 1992. 79–82.; SZAROTA 1994. 129–130.

²² MNL OL K 428. MTI Házi tájékoztató (HT) 4583/1942., 4584/1942.

²³ HIM HL I. HDT Eln. I. 31 353/1942., 31 420/1942.; HIM HL Tanulmánygyűjtemény (TGY) 3327. III/21. 6.; MNL Pest Megyei Levéltár (PML) PPSK vm. Főisp. Biz. 126/1942.

zivatárfelhőben, gyorsan elvesztette a magasságát és Sztaniszlau (Ivano-Frankivszk) térségében lezuhant. A személyzet ejtőernyővel kiugrott a gépből. A rádiós meghalt, a navigátor és a lövész eltűnt, valószínűleg hadifogságba esett. Vihorev éjszakánként a front felé tartó tehervonatokra kapaszkodott fel, és 19 napnyi utazás után elérte Kolomija körzetét, majd átúszott a Donon a saját csapataihoz. A 836. AP (113. AD) támadásban résztvevő hajózoói közül egy fő (A M Suvalov őrm. rádiós-lövész) életét veszítette.²⁴

Az MTI a légiriadó lefújása után igyekezett minél több információt összegyűjteni. Hívták a Ferihegyi repülőtérre, ott azonban csak Mátyásföld bombázását tudták megerősíteni. Keresték a miniszterelnökséget, kiderült azonban, hogy az ottani tisztviselők is teljesen tájékozatlanok, 01.50-ig sem a honvédségtől, sem a légoltalomtól nem kaptak jelentést. Kérték, hogy az MTI próbálja tisztázni azt a nemhivatalos értesülést, hogy Dunakeszin szovjet ejtőernyősök szálltak le. Az MTI ügyeletese telefonált a községbe és a leszállás hírére kivonuló alagi csendőrsre, de nem kapott érdemi felvilágosítást. Végül a csendőrség országos hírközpontjától sikerült annyit megtudnia, hogy nem szálltak le ejtőernyősök, csak egy bujkáló katonaszökevény miatt került sor hatósági intézkedésre.²⁵

Az MTI 1.50-kor állásfoglalást kért a sajtófőnöktől, hogy milyen hivatalos közleményt adhat ki, de Ullein-Reviczky Antal sem rendelkezett kellő információkkal. Ezt követően telefonos egyeztetés kezdődött Náray Antal, az MTI elnöke, Häffler István a ME sajtóosztályának vezetője és Vásárhelyi László alezds., a VKF sajtóelőadója bevonásával. Közben a BM a légoltalmi és rendvédelmi szervek jelentése alapján egy rövid összefoglalót készített, amelyet Kállay Miklós kormányfő és az illetékes sajtóvezetők is jóváhagytak. Miután azonban a hír kiment a berlini irodának, az OLP tiltakozott, mert az anyagban szerepelt Budapest neve. A katonai szervek új közleményt fogalmaztak, mely szerint: Észak-Magyarország területén 2 órás légiriadóra került sor, mert egyes ellenséges gépek nagy magasságban átrepültek és néhány helysére bombát dobtak, de a kár jelentéktelen. Ezt szánták a külföldi tudósítóknak, a hazai lakosság tájékoztatásához viszont az OLP egyelőre nem járult hozzá. A kormányfő azonban megunt a katonai szervek megkésett óvatosságát és utasította az MTI-t, hogy kül- és belföld számára egyaránt adjon tájékoztatást Budapest bombázásról, a BM összefoglalója alapján.²⁶

A 8.00-kor a Rádióban is elhangzó közlemény elismerte a főváros elleni támadást, és említést tett a károkról is. A 14.05-kor kiadott részletesebb jelentés viszonylag pontos adatokat közölt a támadás lefolyásáról, a berepülő gépek számáról, az elszenvedett veszteségekről. Voltak azonban propagandisztikus részletek is a kiadott anyagban. A közlemény hangsúlyozta, hogy a szovjet gépek kifejezetten polgári célpontokat bombáztak, és a városmajori templomot hozta példaként. Kijelentette, hogy a támadók hamis „saját” jelzéseket adtak a légvédelem megtévesztésére, de a légelhárítás ettől függetlenül hatásosan működött. Ez azonban nem volt igaz. Mint ahogyan az sem, hogy a lakosság fegyelmezetten viselkedett és a riasztás után azonnal óvóhelyre vonult. Az álmából felriadó lakosság körében nagy zavar és szervezetlenség uralkodott. Sokan még a riadó alatt kimentek az utcákra, nem mérték fel a veszélyhelyzetet. A kárhelyek körül kialakult csődület akadályozta a kárelhárítást. A légoltalom későbbi jelentése szerint a halottak, sebesültek az óvóhelyen kívül tartózkodók közül kerültek ki. Valótlanságokat állított a szovjet hírszolgálat, a TASZSZ is, amikor szeptember 6-án beszámolt a Budapest elleni bombázásról.

²⁴ HORVÁTH 2009. 17–18.; PUSZEP 1978. 215–220.

²⁵ MNL OL K 428. MTI KNA 334/1942., 335/1942.

²⁶ MNL OL K 428. MTI NH 1942. szeptember 5. 9. kiad.; MNL OL K 428. MTI KNA 337/1942., 338/1942.

A kommuniké szerint a támadás a központi rendezőpályaudvart, a csepeli vas- és fegyvergyárat, az olajfinomítót érte, és 33 jelentősebb tüzesetet okozott.²⁷

A támadás során számos problémára derült fény. A légvédelmi szervek első jelzésére az MTI ügyeletese felhívta a Rádiót, hogy azonnal szüntesse be az adást. A Rádió azonban csak a műsort szakította meg, de adásban maradt (a Rákóczi indulót játszották), hátha szükség lesz a légvédelmi hírek bemondására. Ezzel azonban a szovjet gépek 2. és 3. támadó hullámának is segített a navigációban. A légveszély előre jelzésének hiánya miatt az embereket álmukban érte a riadó, ami nagy kapkodáshoz vezetett. A túlzott biztonságérzet révén óvópincék egy részét különböző anyagok (tüzelő, bútokok) raktározására vették igénybe és a riadó során nem tudták megfelelően használni. Az intézmények óvóhelyei (vagyonvédelem miatt) sok esetben zárva voltak, keresni kellett a gondnokot, illetve a kulcsokat. A hatósági kommunikáció csődöt mondott, akadozott az információcsere az egyes hatóságok, a honvédség, a rendvédelem és a polgári szervek között, még a kormány sem kapott megfelelő tájékoztatást. Egyes hivatali óvóhelyeken még közvetlen városi telefonvonal sem állt rendelkezésre, melyen át kapcsolatot tarthattak volna a külvilággal. A külfölddel való kommunikációt, az interurbán telefonközpont használatát a katonai szervek (VKF 2 és a HM 35) korlátozták.²⁸

A bombázást követően a kormány sürgős védelmi intézkedéseket hozott. Szeptember 5-én 12 órától szigorú légvédelmi készültséget rendeltek el az ország egész területére. Bevezették az elsötétítést. Növelték a légvédelmi erőt, a kivonuló, de még nem mozgósított alakulatok lövegeit is tüzelőállásba helyezték. Megerősítették az északi és északkeleti határok, illetve Budapest légvédelmi figyelőszolgálatát. Rendelkeztek, hogy minden óvóhelyet előírás szerinti felszereléssel azonnal működőképes állapotba kell hozni. A sajtó és rádió útján figyelmeztették a lakosságot az érvényben lévő légtalmi előírások szigorú betartására. Intézkedtek, hogy ha a német szervek szovjet gépek közeledését jelzik a magyar határokhoz, a rádió azonnal szüntesse be az adását. Lépéseket tettek a folyamatos információcsere megszervezésére, illetve a hiányzó technikai eszközök pótlására. A kormányfő úgy rendelkezett, hogy a kül- és belföldnek szóló közlemények kiadásának engedélyezése, az illetékes polgári és katonai fórumokkal való egyeztetés után Ullein-Reviczky sajtófőnök hatáskörébe tartozik.²⁹

BUDAPEST ÚJABB BOMBÁZÁSA (1942. SZEPTEMBER 9/10.)

Szeptember 9/10-én éjszaka a szovjet légierő ismét bombázta Budapestet. Ezen az éjjelen az ADD 6 repülőezrednek mintegy 60 gépe támadást intézett Berlin ellen is. A magyar főváros bombázására 5 repülőezredet vetettek be: 4. AP (3. AD), 3. GvAP és 751. AP (17. AD), 749. és 752. AP (24. AD). A 48 II–4 bombázó előtt a 2. ORAP 3 felderítő, célkijelölő gépe repült. A 4. AP a Moszkva melletti Ramenszkoje repterén állomásozott és 9-én délelőtt először azt a parancsot kapta, hogy repüljön egy Kalinyin melletti bázisra, ahol a Berlint támadó köteléket vonták össze. Az indulás előtt azonban új utasítás érkezett, az ezrednek Adreanopolra kellett

²⁷ MNL OL K 428. MTI HT 4600/1942., 4607/1942.; MNL OL K 428. MTI NH 1942. szeptember 5. kiad.; PUNKA 1992. 2.; A Budapest elleni légitámadások 1942. 4.; EDELSHEIM-GYULAI 1942. 5.

²⁸ MNL OL K 428. MTI KNA 333/1942., 339/1942., 340/1942.

²⁹ HIM HL VKF Eln. 1. 499/1942; MNL OL K 428. MTI NH 1942. szeptember 5. 36. kiad. MNL OL K 428. MTI KNA 341/1942.; BARZY – SÁRHIDAI 2008. 77–78.

áttelepülnie, és célpontként Budapestet kapta. A 4 AP gépei 12.30-kor érkeztek meg az előretolt bázisra. A személyzet 13 órakor a magassági repülésnek megfelelő speciális étrend szerint megebédelt, majd felvette a vacsorára szóló úti hideg élelmiszer ellátmányt (csokoládé, keksz, gyümölcs). Ezt követően 18 óráig pihenő következett, majd bevetési megbeszélést tartottak. Az 4. repülőezred elsődleges célpontja Budapest délkeleti ipari negyede volt.³⁰

A támadó kötelék felszállása 18.30-kor kezdődött. Az ezredek indulása között 20 perc szünet telt el. A gépek 5000–6500 m között, ezredenként eltérő magasságban lépcsőzve repültek. Az időjárás igen kedvezőtlen volt. A viharos hátszél hatására a támadók a tervezettnél fél órával korábban érték el a magyar határt. A Kárpátok felett tomboló vihar miatt azonban több gép elvesztette a tájékozódást, eltért az útiránytól és találmra kiválasztott célpontokat bombázott. A szovjet gépek közeledését a német légvédelmi szervek idejében előre jelezték. Az első gépek észlelésekor elhallgattak a térség német rádióadói és beszüntette adását a Magyar Rádió is. A Kárpátokon átrepülő gépek miatt 21.50-kor légiriadót rendeltek el Miskolcon, ami másfél óráig tartott. A helyi figyelőszervek 9 kisebb kötelék áthaladását rögzítették. A légvédelmi tüzéség lőtt a repülőgépekre, de bombavetés nem történt.³¹

A riasztószolgálat 21.55-kor jelezte, hogy Budapest elleni támadás várható. 21.07-kor riasztották a katonai légvédelmet, majd 22.15-kor (15 perccel a szovjet gépek érkezése előtt) légiriadót rendeltek el a fővárosban. Budapestet ezúttal jól elsötétítették, a támadók csak néhány fénypontot tudtak felfedezni. A fényszórók telephelyei viszont most is támpontul szolgáltak a szovjet pilóták számára. A gépek a támadás előtt gyakran hosszabb ideig köröztek a légtérben, a kijelölt célokat keresve és „Sztálin-gyertyákat” dobtak le. A SZAB–100 világítóbomba 6,5–7 m átmérőjű ejtőernyőn leereszkedő 80–85 cm hosszú testből állt, mely 1500–2000 m magasságban belobbanva 4 percen át 1,4 millió gyertya fényének megfelelő fényt bocsátott ki az alatta lévő területre. A bombázás 22.30-kor kezdődött a dél-budai ipartelepek térségében. A HM 35. osztályhoz befutó jelentés szerint ekkor 6 gép tartózkodott a légtérben. A második támadó hullám gépei 23 órakor érték el a fővárost, és elszórtan, 10–20 perces időközökkel dobták le a bombáikat. A harmadik hullám 23.15-kor repült át Jászberény, Nagykáta térségén, és 23.30 körül Csepel körzetét bombázta. Éjjél körül rajonként különböző irányokból berepülve megérkeztek a negyedik, majd az ötödik hullám gépei. A szovjet bombázók távozása után a légiriadót 01.45-kor fűjték le. Az utolsó szovjet gépek 01.53-kor hagyták el a magyar légtér.³²

A légvédelem igen aktív volt, szinte minden állásban lévő üteg tüzet nyitott a támadókra. Voltak olyan lövegek, amelyek a lőszerkészletük 40%-át elhasználták, egyes ágyúk 100–130, a gépágyúk pedig 200–220 lövést is leadtak. A fényszórók azonban most sem tudták befogni a gépeket, így a tüzéség csak vaktában lövöldözött. A bombázók ezúttal is nagy magasságban maradtak, a légvédelmi lövegek hatásos lőtávolsága felett. A támadásban az előzőnél kevesebb gép vett részt, de a korábbi tapasztalat és a pontosabb célzás következtében ezúttal nagyobb anyagi károk keletkeztek. A nyugat-európai tapasztalatokhoz hasonlóan a gyújtóbombák pusztítottak leginkább. Találat érte a Budaörsi repülőteret, ahol a kisebb hangár kigyulladt, de sikerült gyorsan eloltani. A fővárosban 7 nagyobb tüzeset történt. A Budafoki úton leégett egy gyártelep. A Goldberger Textilgyár kelenföldi

³⁰ CAMO F. 39, Op. 11 519, D. 270, L. 19-28.; USAKOV 1982. 57–78.; RESENYIKOV 1986. 38.; UNGER 1993. 90., GROEHLER 1990. 166.; TOMOR 1943. 339.; HORVÁTH 2009 18–19.

³¹ HIM HL PERS VII/209. 235. d. Budapest bombázása.; MNL OL K 428. MTI HT 4675/1942.; PUNKA 1992. 4.

³² MNL OL K 428. MTI KNA 351/1942.; TOMOR 1943. 339., PATAKY – ROZSOS – SÁRHIDAI 1992. 82.

üzemében az első bomba a gyapjúfonodát érte, majd 3 további robbanószer csapódott a selyemszövődébe. Találat érte a telep tűzoltórendszerét is, így a gyújtóbombák okozta tüzet nem sikerült idejében megfékezni. Az anyagi kár elérte az 5 millió pengőt. A személyi veszteségek viszont kisebbek voltak az első támadáshoz képest, mivel a riasztás időben megtörtént, és a lakosság sokkal fegyelmesebben viselkedett. A légítámadás összesen 6 halott és 20 sebesült áldozatot követelt.³³ A halottak közül 2 fő az átélt izgalom miatt szívrohamban vesztette életét. A sebesültek többsége egy vonat utasai közül került ki, melyet az összekötő vasúti híd közelében bombatalálat ért.³⁴

A szovjet gépek egy része, nem találva a fővárost, az ország más körzeteiben különböző fénypontokra dobta le a bombáit. A légitevékenység Észak-Erdély kivételével az egész országra kiterjedt. A nagyobb városokat általában megfelelően elsötétítették, de a kisebb településeken, a külterületeken számos fényforrás világított. Ózd körzetében 1, Herencsény és Cserhátsurány mellett 4-4, Rákoson 6 bomba robbant kisebb károkat okozva. Csömör és Gödöllő körzetében 1-1 világítóbombát dobtak le. Veszprém, Ajka, Pápa térségén 9–10 bombázó repült át. Pápa felett háromszor is megjelentek a gépek, de a jó elsötétítés miatt nem tudtak célzott bombavetést végrehajtani. Több repülő a Bakonyban észlelt fénypontokra, pásztortüzekre dobott bombákat. Légiriadó volt Sopronban. Világítóbomba hullott le Győrtől délre Tétnél és Nagykanizsánál. Néhány bomba esett Zalaegerszeg és Lisse térségére. A déli határhoz közeli Szeptetnek 10 romboló és gyújtóbombával támadták. Bonyhádnál 1, Siófoknál 6, Szántód és Zamárdi mellett 2-2, Balatonújhelynél 1 bombát dobtak le. A támadások nyomán 7 helyen keletkeztek kisebb tüzek. Hírek érkeztek ejtőernyős leszállásról, de ezek ismét valótlannak bizonyultak.³⁵

A szovjet gépek ezúttal is nagyszámú röpcédulát szórtak le Lévától Sárvár és Nagykanizsa, Baja és Bácsalmás, illetve Szolnok és Törökszentmiklós térségéig. Szeptember 15-ig 185 helyről érkeztek jelentések a belügyi szervekhez, összesen 24 féle, különböző (magyar, német, orosz, ukrán, szlovák és román) nyelvű röplap ledobásáról. A német nyelvű lapok a szovjet katonai sikerekről, a német veszteségekről, a szovjet–brit katonai együttműködésről, a német háterszámban tapasztalható gondokról, illetve a hadifoglyokkal való „kedvező” bánásmódról szóltak. A magyar nyelvű röpcédulák közül az egyik legnagyobb tömegben ledobott a „Magyar írók szólnak hozzátok” című írás volt, mely a németellenes függetlenségi hagyományokat idézve buzdított a Hitlerrel való szembefordulásra, és amelyet többek között Balázs Béla, Gábor Andor, Lukács György írt alá. A másik, nagy számban leszórt röplap a „Ki ölte meg Horthy fiát?” című írás, a kormányzóhelyettes halálát német merényletnek állította be, mint Teleki Pál halálát is, mert útjában álltak annak, hogy a németek saját helytartójukat ültethessék az ország élére. A röpcédulákkal az egész magyar társadalmat igyekeztek Németország ellen hangolni. Több helyen, például Rákosszentmihálynál „Vizszontlátásra, 13-án, vasárnap éjjel!” szövegű röplapot szórtak, amely egy újabb támadás fenyegetését tartalmazta.³⁶

³³ MNL OL K 428. MTI NH 1942. szeptember 12. 33., 34. kiad.; Emlékezünk. (1943) Riadó. 1943. 7. évf. 17. sz. 260. Életét veszítette: Szendrei Lajos földmunkás (38 év), Horváth Ferenc postás (35 év), Presser Imre tisztv., (21 év), László János ny. rő. főtörm. (57 év), Tóváry János ny. tisztv. (66 év), Justhy Károly ny. alezds. (74 év).

³⁴ HIM HL HM Eln. 3. c. 67 174/1943.; HIM HL I. HDT Eln. I. 32 261/1942.; HIM HL KSZV Napló, 1942. szeptember 9.; MOL K 150 BM Eln. 1942–III–20. 3105. cs. 1025/1942.; MNL OL K 428. MTI KNA 351/1942.

³⁵ HIM HL VKF Eln. 1. 5461/1943.; HIM HL TGY 3327. III/21. 6.; MNL OL K 428. MTI KNA 351/1942.; MNL OL K 428. MTI HT 4684/1942.; UNGER 1993. 97, 209–212.,

³⁶ HIM HL HM Eln. II. 55 555/1942.; MNL PML PPSK vm. Főisp. Biz. 126/1942.; MNL OL K 428. MTI KNA 353/1942.

A szovjet gépek a hazarepülés során jelentős veszteségeket szenvedtek. A Berlint támadó kötelék 4 bombázóját lelőtték a német éjszakai vadászok. A Budapest bombázásából visszatérő gépek legnagyobb ellensége az időjárás volt. A viharos szembeszél a normális körülmények között mintegy 9 órás repülőutat jelentősen megnövelte, és beszámítva a célpontok keresésével eltöltött időt is, számos gépnek korán kifogyott a 11 órára elegendő üzemanyaga, és ellenséges területen kényszerleszállást kellett végrehajtania. A hazafelé tartó repülőket a navigálásban az 1500 km-es hatósugárral működő moszkvai rádió adása segítette és 600 km-ről már fogni tudták a klini és ramenszkojei adókat is. A Moszkva térségében lévő rádióadók azonban reggel 6-kor elhallgattak. Ettől kezdve a gépek csak iránytű-navigálással repültek.³⁷

A 3. AD 1 gépet veszített. A 4. AP egyik gépe (V. Volkov fhdgy. pilóta, A. Tyimonov fhdgy. megfigyelő, J. Volonyin őrm. rádiós-lövész, P. Sztjepanjev őrm. fedélzeti lövész) már azt hitte, saját terület felett jár, és az üzemanyag-hiány miatt le akart szállni az első útjába kerülő tábori reptéren. Kiderült azonban, hogy az egy német bázis és löni kezdtek a gépre. A gépnek sikerült átrepülnie a reptér felett, de 10 perc múlva elfogyott az üzemanyag és kényszerleszállást kellett végznie Bijanovicsi körzetében (Brjanszk ÉK 35 km). Tyimonov tájékozódni próbált a környéken, de helyi ukrán civilek megtevesztették és a német parancsnokságra csalták. A személyzet másik 3 tagját rövid tűzharc után elfogták a 2. pc. hadsereg katonái. A 17. AD 2 bombázót veszített. 3. GvAP egyik gépe (Ny. J. Grecsiskin szds. pilóta, G. Sz. Szakajev őrgy. ezrednavigátor, A. G. Frolov törm. rádiós-lövész, B. I. Dorohov törm. fedélzeti lövész) a visszaúton ismeretlen okból lezuhant és a teljes személyzet életét veszítette. A 751. AP (17. AD) egy gépe (A. Ny. Lomov őrgy. század pk., V. M. Kuzin fhdgy. megfigyelő, I. P. Frolov főtörm. rádiós-lövész, M. I. Beluszov főtörm. rádiós-lövész) nyom nélkül eltűnt a visszaúton.³⁸

A 24. AD 5 repülője nem tért haza. A 749. AP egyik Il-4 gépe (P. A. Anyiszimov fhdgy. pilóta, A. F. Majbodszkij fhdgy. megfigyelő, I. Je. Polszkij őrm. rádiós-lövész) nyomtalanul eltűnt. A 752. AP egyik bombázója (I. Je. Duskin alhdgy. pilóta, M. Ny. Szuharjov fhdgy. megfigyelő, A. I. Fatyin alhdgy. rádiós) sikeres kényszerleszállást hajtott végre ellenséges területen. A személyzet 3 tagja hetekkel később átjutott a frontvonalon, és október 22-én visszatért az egységéhez. A 752. AP másik Il-4 gép (P. Je. Lukijenko őrgy. század pk. pilóta, V. M. Csicserin őrgy. századnavigátor, M. V. Zemszkov alhdgy. rádiós) egy fiatal erdőben ért földet. A bombázó összetört, a személyzet egy tagja meghalt, két fő megsebesült. Megpróbáltak átjutni a fronton, de németbarát ukrán felkelők elfogták őket és hadifogságba kerültek. A fogságot csak a parancsnok élte túl, akit 1943-ban kiszabadították a szovjet csapatok. A 752. AP harmadik Il-4 gépe (D. I. Barasev hdgy. pilóta, V. Ny. Travin hdgy. megfigyelő, B. A. Andrijevszkij törm. rádiós-lövész) üzemanyag-hiány miatt szintén kényszerleszállást végzett. A parancsnok átjutott a frontvonalon, a többieket azonban elfogták a németek. Andrijevszkij meghalt a fogolytáborban, Travint 1943-ban kiszabadították a szovjet csapatok. A 752. AP negyedik Il-4 gépe (A. P. Nyikiforov hdgy. pilóta, L. A. Troilov fhdgy. megfigyelő) kis híján egy német reptéren szállt le, de még idejében felismerték a tévedést és tovább repültek. Üzemanyaguk azonban hamarosan kifogyott, és a front közelében német területen leszállásra kényszerültek. Nyikiforov és Troilov átjutott a frontvonalon, a másik 2 fő sorsa ismeretlen.³⁹

³⁷ HORVÁTH 2009. 18–19.

³⁸ TOMOR 1943. 340.

³⁹ HORVÁTH 2009. 18–19.

A támadás során a magyar szervek közötti információcsere ezúttal is akadozott. A korábbi egyeztetések ellenére a katonai fórumok ugyan részletesebb felvilágosítást nyújtottak a polgári hatóságoknak, de ezek nyilvánosság tételét honvédelmi szempontokra hivatkozva késleltetni próbálták. A bombázásról összeállított rövid kommuniké 3.30-ra elkészült, erről tájékoztatták a kormányfőt és Ullein-Reviczky Antalt is. Az anyag kiadása ellen azonban a HM 35. osztály tiltakozott, egyeztetni kívánt előtte a Vezérkarral. Az MTI vezetése 4.15-kor ismét a Miniszterelnökséghez fordult, ahol az ügyeletes titkár, Kállay Kristóf, jóváhagyta a tájékoztató kiadását. A közleményt megkapták a kül- és belföldi tudósítók, az újságok, és reggel 7 órakor bement a rádió. A valamivel részletesebb anyag 11.55-kor került kiadásra. Ez beszámolt a támadás részleteiről, a bombázott körzetekről, és ezúttal már a valóságnak megfelelően kiemelte a légvédelem aktív működését és a lakosság fegyelmezett magatartását. A TASZSZ szeptember 11-i híradásában ismét eltúlozta a szovjet sikereket. Budapest esetében 21 közepes és 12 nagy tűzesetről, 8 nagyobb robbanásról adott hírt, és azt állította, hogy a magyar és német területek támadása során 2 gépet vesztek, holott a Magyarországot bombázó kötelék 8 gépe nem tért haza, és további veszteségei voltak a Berlint és Königsberget bombázó kötelékeknek is.⁴⁰

A szeptember 4-i és 9-i Budapest elleni légitámadások során a szovjet távolsági légierő összesen 122 gépet vetett be. Az ellenséges légitámadások megdöbbenették a bántatlanság hitében élő magyar közvéleményt. A Magyarországon dolgozó vagy átutazó külföldiek azt tapasztalták, hogy a lakosság mennyire tart az újabb bombázásoktól, holott az ország helyezte sokkal jobb volt, mint a rendszeresen bombázott német vagy olasz területeké. Kivételesen igaza volt a moszkvai Kossuth Rádiónak, amely szeptember 10-i adásában úgy fogalmazott, hogy a szovjet légitámadásoknak elsősorban a magyar lakosság biztonságérzete esett áldozatul, az a tévhit, hogy a háború távol marad az ország határaitól. A levelekből a fronton lévő katonák is értesültek a bombázásról, és féltették a családjukat, hogy a hátország is hadszíntérré válhat.⁴¹

A következő hetek, hónapok során a hatóságok számos intézkedést hoztak a légvédelem erősítésére. A Rádió, amely 5.00-tól 17.00-ig a szokásos 120 kW teljesítménnyel sugárzott, 17.00 és 19.00 között csak 15 kW, ezt követően, éjjel 0,4 kW teljesítménnyel működött, éjfél után pedig leállt az adás, hogy az esetleg közeledő ellenséges gépeket ne vezesse célra. A légvédelmi jelzőrendszer, amennyiben ellenséges gépek 200 km-re megközelítették az országot „Berepülési veszély!” jelzést adott. Így volt idő, hogy a légvédelmi szervek felkészüljenek a támadásra. A figyelőőrsök személyzete számára továbbképzést szerveztek, melyen az idegen gépek felismerését, a minél pontosabb jelentések leadását gyakorolták. Megváltoztatták az elsötétítés rendjét. Mivel a szovjet gépek észak, északkelet felől érkeztek, Győr, Szentendre, Tiszafüred, Nyíregyháza, Szatmárnémeti, Máramarosziget vonalától északra 21.00-tól, ettől délre 21.30-tól kellett elsötétíteni.⁴²

Az összes kivonuló, de még nem mozgósított alakulat légvédelmi lövegét beállították a honi rendszerbe. További ágyús és gépágyús ütegeket rendeltek a fővárosba, így a tűzrendszer 2 ágyús és 4 gépágyús üteggel bővült. A hatékonyabb szervezés és irányítás érdekében október 1-jén megalakult a Légvédelmi Erők Parancsnoksága (Justy Emik altbgy.) egyúttal létrehozták

⁴⁰ MNL OL K 428. MTI NH 1942. szeptember 10. 1. kiad. 7.00; MNL OL K 428. MTI KNA 352/1942.; MNL OL K 428. MTI HT 4700/1942.; A moszkvai rádió hazugságai. 1942. 1.

⁴¹ HIM HL TGY 3080. 22.; HIM HL TGY 2257. 1942. szeptember 10.; BOCSKARJEV – PARYGIN 1991. 87–89.; GOLOVANOV 2004. 225.

⁴² MNL OL K 150. BM Eln. 1942-V-7. 7852/1942.; BARCZY – SÁRHIDAI 2010. 38.

a Budapesti Légvédelmi Parancsnokságot (Gesztessy Ákos ezds.). Megkezdték a honi útegek osztálykötelékbe szervezését (201–206. lgv. tü. oszt.). A honi légvédelem 1942 novemberében 140 ágyúból, 222 gépágyúból és 35 fényszóróból állt. Az éjjeli támadások veszélyére tekintettel új fűlélőkészülékeket rendszeresítettek a csapatoknál. Új harc eljárást vezettek be, a légvédelmi tűrtüzet vagy zárótüzet. Megnövelték az egyes útegek lőszerkiszabátát az ágyúknál 240-ről 360-ra, a gépágyúknál 480-ról 960-ra. Igyekeztek új tüzérségi anyagot beszerezni Németországtól, Berlin azonban csak zsákmánylövegek eladására volt hajlandó, korszerű nehézlövegeket nem adott át. Ezért utasították a Haditechnikai Intézetet, hogy a meglévő légvédelmi ágyúk számára fejlesszen ki nagyobb hatásfokú lövedékeket.⁴³

Októberben a fronton lévő vadászszázadokat leváltották, a 2/1. század és az 1/1. század felezett, helyettük az 5/2. század vonult ki a frontra. Az új hadrendben ismét felállították az 1/2. és 2/2. vadászrepülő századokat. Ezzel gyakorlatilag 5-re emelkedett a hazai bázison lévő vadászegységek száma. Közben folyamatosan zajlott a pilóták átképzése Héja gépekre. A kormány lépéseket tett a hiányzó éjszakai vadászrepülő erő megeremtése érdekében. A HM a németektől 6 éjjeli vadászgép leszállítását és 2 század magyar személyzet kiképzését kérte. Mivel azonban erre legfeljebb hosszabb távon lehet számítani, intézkedés történt egy saját alakulat szervezésére. A Budaörsi repülőtéren felállítottak egy kísérleti éjjelivadász rajt, 3 vakrepülő berendezéssel és R 13 rádióval felszerelt CR-42 géppel, amely közvetlen az OLP irányítása alatt állt. A vadászokat egy Budapest elleni támadás esetén a főváros körül elhelyezett 4 rádióadó vezette volna rá a bombázókra. A pilóták speciális felkészítésére Kecskeméten létrehozta egy kiképzőkeretet.⁴⁴

A légoltalom terén intézkedtek a közvilágítás „csapásszerű” leoltásához szükséges műszaki megoldások azonnali megvalósítására, mert például szeptember 9-én éjszaka a Gellérthegy északi lejtőjén nem sikerült központilag leoltani a fényeket. Más lehetőség nem lévén a közelben lévő légvédelmi úteg katonái összetörték a világító égőket. Növelték a hivatásos tűzoltóság létszámát. Szeptember 20-án, Budapesten 42 tiszt és 800 fő legénység, további 90 városban 257 tiszt és 2684 fő legénység képezte a hivatásos állományt, amit ugyan önkéntes, köteles, gyári és légoltalmi tűzoltó személyzet egészített ki, ez azonban még így is kevésnek bizonyult. A gépesített tűzoltó egységeknél elrendelték a kötelező segítségnyújtást, vagyis szükség esetén be kellett kapcsolódniuk 15 km-es távolságon belül más kerületek vagy települések kárfelszámoló munkájába. Elrendelték az óvóhelyek központi felülvizsgálatát, újabb védelmi létesítmények építését, illetve azt, hogy ahol nincs megfelelő óvópince és a terület nem is alkalmas ilyen létesítésére, ott mielőbb kezdjék meg óvóárkok létesítését.⁴⁵

A honvédelmi vezetés a szeptember 4-i és 9-i szovjet légitámadások tanulságait értékelve megállapította, hogy a légvédelmi és légoltalmi rendszer alapjai, működési elvei, szervezete, feladatmeghatározása alapvetően helyes, a hatékonyság növeléséhez azonban jelentős technikai fejlesztésekre, a végrehajtó szervek és a lakosság még alaposabb kiképzésére van szükség.⁴⁶ A bombázások során a gyakorlatban is bebizonyosodott, az ország nem kellően felkészült

⁴³ HIM HL VKF Eln. 1. 5690/1942., 6005/1942.; HIM HL HM Eln. 3. a. 53 887/1943.; MNL OL K 83. Külügyminisztérium (KÜM) Berlini követ, 180/1942., 187/1842., 189/1942.

⁴⁴ HIM HL HM Eln. 31. 146 696/1942.; HIM HL VKF Eln. 1. 5598/1942.; Punka 1992. 7.

⁴⁵ MNL OL K 150. BM Eln. 1942-V-6. 1038/1942., 1942-V-7. 63 383/1942., 63 882/1942.; HIM HL TGY 3130. 14.; MOLNÁR – SZILAS 1993. 38.

⁴⁶ HIM HL VKF Eln. 1. 5650/1942.; HIM HL HM Eln. B. 9904/1943.

egy nagyobb arányú légháborúra, a nyugati szövetségesek vagy a szovjet légierő támadásainak elhárítására. A tervezett fejlesztésekre nem sok idő maradt. Szeptember 9. után ugyan közel egy évig viszonylagos nyugalom uralkodott a magyar légtérben. 1943 augusztusától azonban a szövetséges bombázó kötelékek már rendszeresen átrepültek az ország felett ausztriai célpontok támadása során, majd 1944. április 3-án pedig megkezdődött Magyarország bombázása.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Budapest elleni légitámadások tapasztalatai fokozott óvatosságra intenek. (1942) *Pesti Hírlap* 64. évf. 215. sz. 4.
- A moszkvai rádió hazugságai, a Budapest elleni légitámadásról. (1942) *Ellenzék* 63. évf. 202. sz. 1.
- ANDERSSON, LENNART (1994): *Soviet Aircraft and Aviation, 1917–1941*. London, Putnam.
- ANUCSIN, V. V. (1988): Udari aviacija dalnyego gyejsztvija po aerodromam protyvnyika. *Vojenno-izsitoricseskij Zsurnal* 30. évf. 5. sz. 19–27.
- BARCZY ZOLTÁN – SÁRHIDAI GYULA (2008): *A Boforstól a Doráig. A magyar légvédelmi tüzérség, 1914–1945 – Légi győzelmek 1914–1945*. Budapest, PetitReal.
- BARCZY ZOLTÁN – SÁRHIDAI GYULA (2010): *A Magyar királyi Honvédség légvédelme, 1920–1945*. Budapest, Zrínyi.
- BOCSKARJEV, P. P. – PARYGIN, N. I. (1991): *Godi v ognennom nyebe. Aviacija dalnyego dejsztvija v Velikoj Otyecsesztvennoj vojnye, 1941–1945 gg.* Moszkva, Voenizdat.
- CYKIN, A. D. (1975): *Ot „Ilji Muromca” do raketonoszca*. Moszkva, Vojenizdat.
- CSANÁDI NORBERT – NAGYVÁRADI SÁNDOR – WINKLER LÁSZLÓ (1977): *A magyar repülés története*. Budapest, Műszaki.
- EDELSHEIM-GYULAI ELLA (1942): Légi támadás. *Pesti Hírlap* 64. évf. 213. sz. 5.
- Emlékezzünk. (1943) *Riadó* 1943. 7. évf. 17. sz. 260.
- GOLOVANOV, A. JE. (2004): *Dalnaja bombardirovocsnaja*. Moszkva, Delta NB.
- GROEHLER, OLAF (1990): *Bombenkrieg gegen Deutschland*. Berlin, Akademie-Verlag.
- HORVÁTH GÁBOR (2009): A szovjet légierő magyarországi veszteségei. 2. rész 1941–1945. *A Repüléstörténeti Konferencia Közleményei*. 34. évf. 34. sz. 13–49.
- KARSAI ELEK (1985): Elképzelések és tervek Magyarország bombázására 1944-ben. In: KANYAR JÓZSEF (szerk.): *Somogy Megye Múltjából*. 16. köt. Kaposvár, SML. 503–539.
- KINDJUSEV, I. I. (1978): *K pobedim rasszvetam*. Moszkva, Vojennizdat.
- KOZSEVNYIKOV, M. N. (1977): *Komandovanyije i stab VVSZ Szovjetszkoj Armii v Velikoj Otyecsesztvennoj Vojnye, 1941–1945*. Moszkva, Nauka.
- M. SZABÓ MIKLÓS (1999): *A Magyar Királyi Honvéd Légierő, 1938–1945*. Budapest, Zrínyi.

- MIDDLEBROOK, MARTIN – EVERIT, CHRIS (1990): *The Bomber Command War Diaries. An Operational Reference Book, 1939–1945*. London, Penguin Books.
- MOLNÁR JÓZSEF – SZLILAS Péter (1993): *Esti fények – a mi Budapestünk*. Budapest, Városháza Kiadó.
- MOLODCSIJ, A. I. (1986): *Szamalgot uhogyit v nocs*. Moszkva, DOSZAAF.
- OLASZ LAJOS (2009): Szovjet légitámadások Magyarország ellen. *A Repüléstörténeti Konferencia Közleményei* 34. évf. 34. sz. 69–80.
- PATAKY IVÁN – ROZSOS LÁSZLÓ – SÁRHIDAI GYULA (1992): *Légi háború Magyarország felett*. I. köt. Budapest, Zrínyi.
- PUNKA GYÖRGY (1992): Éjszakai vadászok. *Aero História* 6. évf. 2. sz. 2–16.
- PUSZEP, E. K. (1978): *Trevozsnoje nyebo*. Tallin, Eesti Raamat.
- RESETNYIKOV, V. V. (1986): Iz opita nanyeszenyija udarov aviaciej dalnyego gyejsztvija po vojenno-promislennim objektam protyivnyika. *Vojenno-iztoricseszkiy Zszurnal*. 28. évf. 9. sz. 34–41.
- RUDJENKO, SZ. I. (red.) (1968): *Szovjetszkije vojenno-vozdušnije szili v Velikoj Otyešesztvennoj Vojnye*. Moszkva, Vojenizdat.
- SZAROTA, TOMASZ (1994): Die Luftangriffe auf Warschau im zweiten Weltkrieg. *Acta Poloniae Historica* 37. évf. 69. sz. 121–133.
- SZKRIPKO, N. SZ. (1981): *Po celjam blizsnym i dalnyim*. Moszkva, Vojenizdat.
- TOMOR László (1943): Nagy távolságra végrehajtott éjjeli bombatámadások és az éjjeli vadászvédelem. *Magyar Katonai Szemle* 13. évf. 2. sz. 329–346.
- TYIHOMIROVICS, I. V. (1986): *V nyebe vojni, 1941–1945*. Moszkva, Vojenizdat.
- TYIHOMOLOV, B. JE. (1970): *Na kriljah ADD*. Moszkva, Vojenizdat.
- UNGER, URLICH (1993): *Petljakow Pe–8. Der sowjetischer Fernbomber*. Berlin, Brandenburgisches Verlagshaus.
- USAKOV, SZ. F. (1982): *V intyereszah vszeh frontov*. Moszkva, Vojenizdat.
- VARGA JÓZSEF (1996): *A légvédelmi tüzéség története a kezdetektől a második világháború végéig*. Budapest, HM Rakéta és Tüzérfőnökség.

CSEH VALENTIN PHD

cseh.valentin@gmail.com

történész-muzeológus (Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum, Zalaegerszeg)

Egy 1944-es jelentés a magyar olajiparról

A report on the Hungarian oil industry in 1944

ABSTRACT

On 19 March 1944, the Wehrmacht invaded Hungary. The country's fall under foreign military rule carried the threat that Nazi Germany would take control of the oil fields of Southern Zala. Since maintaining control over the Hungarian oil industry was also a key issue for Hungary, the opinion of German oil expert Alfred Bentz at the request of German military circles, who suspected significant oil reserves, could not be ignored. As always in such situations, the situation was not clear-cut, and the personal relationship between the two geologists made a difference in this situation, which enabled Hungarian interests to be asserted to some extent.

KEYWORDS

Oil industry, Hungary, Alfred Bentz, Simon Papp, Lisper Oil Field, Lovászi Oil Field, Wehrmacht, Hungarian American Oil Company (MAORT), Hungarian German Oil Company (MANÁT)

DOI 10.14232/belv.2022.4.7

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.4.7>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Cseh Valentin (2022): Egy 1944-es jelentés a magyar olajiparról. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 4. pp 119–133.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum Archívumában található egy a magyar történelem szempontjából érdekes, de napjainkra már feledésbe merült irat Papp Simon¹ hagyatékában.² Ez a dokumentum A „*Stand und Aussichten der Ölerschließung in Ungarn*” (A magyarországi olajfeltárások állása és kilátásai) címet viseli és szerzője Alfred Bentz³ geológus, aki Adolf Hitler olajipari tanácsadója volt a második világháború során. Az anyag azt követően készült el, hogy 1944. március 19-én Magyarországot a Wehrmacht alakulatai megszállták.

A politikai és katonai előzmények kapcsán ki kell emelni, hogy 1944 tavaszáig Kállay Miklós miniszterelnök kormányának elsődleges célja az volt, hogy Magyarországot kivezesse a második világháborúból. A kormányfő politikájának lényegét John Flournoy Montgomery volt amerikai követ így foglalta össze: „*Kállay kettős célt követett politikájában: ki akarta vonni Magyarországot a háborúból, de ugyanakkor el akarta kerülni a német katonai megszállást is, amely a zsidók és a náciellenes magyarok tömeges kivégzéséhez vezetett volna.*”⁴

A katonai és politikai helyzet ugyanakkor nem tette lehetővé a kormányzat céljának keresztülvitelét és az ország a béketapogatózásaiért súlyos árat fizetett. A német hírszerzés tisztában volt a magyar béketapogatózásokkal ezért Hitler utasítására a Wehrmacht már 1943-tól foglalkozott hazánk megszállásával, de a végleges döntést csak 1944. február 28-án hozták meg. A Margaréta-terv keretében a németek célja az volt, hogy Szerbia, Horvátország, a Német Birodalom (Ostmark) és Szlovákia irányából szállják meg Magyarország stratégiai pontjait és Budapestet. A magyar katonai vezetés már március első napjaiban több helyről is értesült a magyar–német határ térségében a Wehrmacht által végrehajtott csapatösszevonásokról.⁵

Adolf Hitler március 15-én a Salzburg melletti Klessheimbe hívta meg Horthy Miklós kormányzót. A találkozóra március 18-án került sor, amelynek során a Führer közölte a magyar

¹ 1886-ban született a Szatmár vármegyei Kapnikbányán. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen szerzett geológus diplomát, majd ugyanott doktorált is 1909-ben. Böckh Hugó munkatársaként részt vett az 1918 előtti Magyarországon folyó kőolaj- és földgázkutatásokban a kolozsvári kutató bányahivatal és pénzügyminisztérium alkalmazottjaként, majd Trianon után nemzetközi olajmultikhoz szegődött. Az évek során bejárta a világot. Kutatott többek között Albániában, Pápua Új-Guineán, Kanadában. 1933-tól az European Gas and Electric Company főgeológusaként a magyarországi olajkutatásokban vett részt. Kutatásainak köszönhetően találtak meg a délzalai Budafapusztán a trianoni Magyarország első jelentősebb olajmezejét. A későbbiekben létrehozott Magyar Amerikai Olajipari Rt. főgeológusa, majd alelnök-vezérigazgatója lett és az ő irányításával fedezték fel Lovászában, Lendvaújfalun és Pusztaszentlászlón az ottani olajmezőket. A második világháborút követően megváltozott magyarországi politikai helyzet vezetett el ahhoz, hogy 1948-ban letartóztatták és koholt vádakkal a koncepció jellegetű ún. MAORT szabotázsperben előbb halálra ítélték, majd büntetését életfogytiglani fegyházra változtatták. A bebörtönzése és elítélése miatt megfosztották akadémikusi címétől. 1955-ben kegyelmet kapott és kiszabadult a börtönből, majd újból munkába kellett állnia, hogy nyugdíjjogosultságot szerezzen. 1962-ig dolgozott a magyar olajiparban a Kőolajipari Trösztnél (Országos Kőolaj- és Gázipari Tröszt). Számos szakmai szervezetben töltött be vezető tisztséget és jelentős oktatói tevékenysége is volt Kolozsvárott, Selmecbányán, majd Sopronban. 1970-ben hunyt el Budapesten. SRÁGLI 2008. 176.; MOLNÁR – SRÁGLI 2001. 22–23.

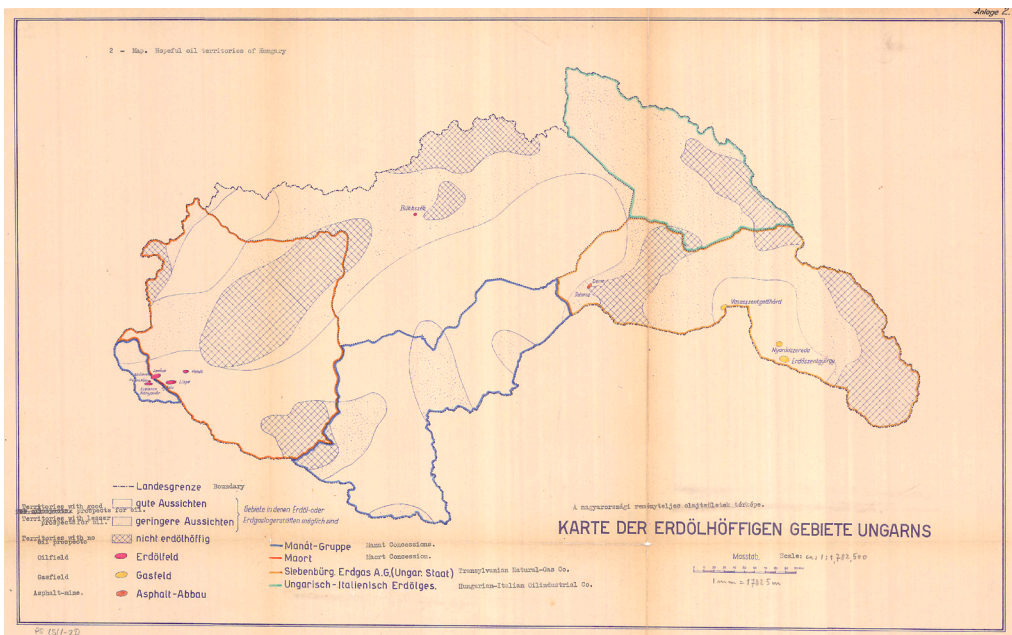
² Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum (MOGIM) Archívuma (Arch.) Papp Simon (PS) iratai 15. doboz 1. tétel MANÁT 1941–44 (Alfred Bentz: Stand und Aussichten der Ölerschließung in Ungarn, 1944.)

³ 1897-ben született, majd az egyetem elvégzése után a Porosz Állami Földtani Intézet munkatársa lett. 1934-ben megszervezte és vezette a Kőolaj-földtani Intézetet. A tudományos alapra helyezett német szénhidrogén-kutatások eredményeként az 1930-as 300 000 tonnás olajtermelés 1940-ben elérte az 1 000 000 tonnát. A második világháború alatt Bentz irányította a német kőolaj-kutatást és termelést. A világegést követően komoly szerepe volt a nyugatnémet olajipar talpra állításában. A munkája eredményességét jelzi, hogy 1965-ben már 7,8 millió tonna volt az éves olajtermelése Nyugat-Németországnak. Jelentős szerepe volt a Szövetségi Földtani Kutatási Hivatal létrehozásában, amelynek haláláig, 1964-ig a vezetője volt. CSIKY 1972. 308.

⁴ MONTGOMERY 1993. 136.

⁵ BAKONYI 2020. 15.

kormányzóval a szándékát, hogy hazánkat a német hadsereg megszállja. Horthy ezt kategorikusan elutasította, de Hitler többszöri fenyegetésének hatására kénytelen volt tudomásul venni a helyzetet. A Wehrmacht alakulatai március 19-én hajnali 4 órakor kezdték meg hazánk megszállását. A németekkel szemben – Szombathelyi Ferenc vezérezredesnek, a Honvéd Vezérkar főnökének parancsára – gyakorlatilag semmilyen ellenállás sem volt. Zala vármegye területére a Varasd térségében állomásozó német LXIX. hadtest Georg Zwade vezérőrnagy vezette harccsoportja nyomult be az alárendeltségébe tartozó 367. gyaloghadosztállyal, a 18. „Horst Wessel” SS-páncélgránátos hadosztállyal és a B815 gépkocsizó hídoszloppal. A feladatuk az volt, hogy a Balaton két oldalán törjenek előre Székesfehérvár térségébe és útközben biztosítsák a zalai olajmezőket és az Ajka és Úrkút környéki ipartelegeket. A zalai olajmezőket⁶ valamint a Mura-hidakat⁷ a 40/10. és 40/11. SS-páncélgránátos-századok biztosították.⁸

Alfred Bentz jelentésének egyik melléklete: A magyarországi reményteljes olajterületek térképe (Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum)

Március 19-e után a németek megkezdtek befolyásuk kiterjesztését, továbbá a magyar gazdaságot is a hadigépezetük szolgálatába állították. Céljuk a magyar olajipar tekintetében sem volt kevesebb, mint az iparág totális igénybevétele. Ezért már március 23-án Berlinből Budapestre érkezett Alfred Bentz olajgeológus professzor, a Führer olajipari tanácsadója, aki azért jött Magyarországra, hogy megvizsgálja a hazai olajmezőket és javaslatokat terjesszen elő

⁶ A német alakulatok március 19-én hajnali 5-kor nyomultak be a Muraközbe Varasd felől Csáktornya irányába. Muraszemenyéről előbb 16:15-kor jelentették, hogy Lipse felé 15:33-kor német autók vonultak, majd 16:58-kor már azt jelentették, hogy 16:36-kor 15 db német személygépkocsi érkezett Lispére. SZÁMVÉBER 2005. 149., 169–170.

⁷ A Mura és Dráva folyókon átívelő hidakat a 367. gyaloghadosztálynak alárendelt „Hörnicke” SS-harcsoport Varasd irányából előretörő egységei foglalták el és biztosították március 22-ig. Számvéber 2005. 161.

⁸ BAKONYI 2020. 16.; SZÁMVÉBER 2005. 159–161.

a termelés fokozására. Edmund Veesenmayer⁹ budapesti német követ, tejhatalmú birodalmi megbízott március 24-én jelentette a német külügyminisztériumnak, hogy megállapodott Bentz-zel és Griebel sorhajókapitánnyal az Oberkommando der Wehrmacht (OKW) részéről, hogy megvizsgálják a magyar olajmezőket és javaslatot tesznek arra, hogy miként lehet fokozni a magyar olajtermelést.¹⁰ Erre azért volt szükség, mert Veesenmayer és a német katonai körök¹¹ azon az állásponton voltak, hogy akár évi 2–3 millió tonna olajat is lehetne Magyarországon termelni.¹² Ez teljesen irreális elképzelés volt! Mindenesetre a bevonuló Wehrmacht alakulatokkal az olajmezők termeltetésére alkalmas műszaki egységek is érkeztek Székesfehérvárra, ahol beavatkozásra készen várhoztak.¹³

A kialakult helyzetről Papp Simon, a Magyar Amerikai Olajipari Rt. alelnök-vezérigazgatója március 24-én Kádas Károly államtitkár és Telegdi Róth Károly miniszteri tanácsos jelenlétében jelentést tett Szász Lajos iparügyi miniszternek, aki telefonon adott tájékoztatást Ruszkiczay-Rüdiger Imre vezérezredesnek, a honvédelmi miniszter helyettesének a fejleményekről.

Az olajmezők bejárására 1944. március 25-26-án került sor. Német részről Alfred Bentz professzor és Griebel sorhajókapitány vett részt, míg magyar részről Papp Simon alelnök-vezérigazgató és Dinda János¹⁴ bányamérnök.¹⁵ Itt kell megjegyezni, hogy Bentz számára nem volt

⁹ A német külügyminisztérium munkatársa. 1944. március 20-tól Hitler kinevezi a Német Birodalom teljhatalmú magyarországi megbízottjának. A katonai egységeket kivéve minden német megszálló szervezetet ő irányított. 1945 márciusában hagyja el Magyarországot. A háború után a nürnbergi perben az ún. Wilhelmstrasse ügyben a bíróság 20 év börtönrre ítéli, de 1951-ben kiszabadult. SIPOS 1997. 467.

¹⁰ DOMBRÁDY 2003. 171.; *Wilhelmstrasse* 1968. 600. dok., 796.

¹¹ 1937-től kezdve felfedezett dél-zalai olajmezőkön a korszak hazai és külföldi – döntően német – politikai és katonai vezetői is időről időre tiszteletüket tették. Így látogatást tett Horthy Miklós kormányzó, gróf Teleki Pál miniszterelnök több más politikus és katonai vezető (Nagy Vilmos gyalogsági tábornok, Jány Gusztáv vezérezredes) is. Ez az érdeklődés a háború során végig megmaradt, ezért nem meglepő, hogy 1945-ben előbb Szálasi Ferenc nemzetvezető majd Albert Speer német hadfelszerelési miniszter is ellátogatott az olajvidékre. Srágló 2008. 218., 223.; MOGIM Arch. Magyar Amerikai Olajipari Rt. (MAORT) Heti jelentés (Hj.) 1945. 1-13. sz. Hj. 1945. 17–18.

¹² MOGIM Arch. PS 24. d. 2. t. Kivonat a heti jelentésekből, 1939–1948.

¹³ Itt kell megjegyezni, hogy a németek eredetileg a Kaukázusba irányított, de ott már fel nem használt fűrőberendezésekkel akarták a zalai olajmezőket letermeltetni. Ezzel kapcsolatban Németh András egy cikkében azt írta, hogy a Szovjetunióban leszerelt 40 db fűrőberendezést akarták a németek Zalába irányítani. Binder 1966. 215.; Papp 1964. 423.; Németh 1970. 94.; MOGIM Arch. PS 24. d. 2. t.

¹⁴ Vele kapcsolatban a Belügyminisztérium II/6-a alosztályának 1960. augusztus 16-án készült jelentése azt tartalmazta, hogy ő volt a MAORT teljhatalmú műszaki vezetője. S azt írták le ebben a jelentésben, hogy az angolbarát, nyilas és németellenes Dinda az angol titkosszolgálat emberének Alfred Bentznek az utasításait teljesítette. A belügyes iratban az állambiztonság „Kovács István” fedőnevű ügynöke elmondása alapján feljegyezték, hogy a Standard Oil és Bentz között megegyezés volt a MAORT olajtermelésének irányítását illetőleg. Erről a háború után Magyarországra visszatérő amerikai vezető Paul Ruedemann adott akkoriban tájékoztatást. Bentzrel kapcsolatban az irat két érdekességet is megemlít. Az egyik, hogy Göring bizalmasa volt. A másik pedig az, hogy a háború alatt a családja tagjai egy angolszász bombázásban lelték halálukat. E miatt „Kovács István” fedőnevű ügynök értetlenségének adott, hangot, hogy Bentz mégis angol ügynök volt. Azt, hogy ezek az állítások mennyire valóságok, azt az állambiztonsági jelentésből nem lehet megállapítani. Ez további kutatást igényelne. Mindenesetre felettébb érdekes megállapítások fogalmazódtak meg ebben az 1960-as jelentésben. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.1.2. – M – 17578 Német befolyás a magyar olajiparra – jelentés, Budapest, 1960. augusztus 18.

¹⁵ A MAORT Üzemek 1944. március 23-án írt levelet a magyarországi német védelmi gazdasági (hadiipari) hivatalnak (Deutschen Wehrwirtschafts-Offizier in Ungarn), hogy biztosítsák a szabad mozgást Papp Simon vezérigazgató számára az olajmezőkre, mert attól tartanak, hogy a megszállás ezt lehetetlenné teszi. Ezért megkérték Krautstorfer korvettkapitányt, hogy a kérésüket akceptálja és ehhez a német hatóságok támogatását is biztosítsa. MOGIM Arch. PS 46. d. 1. t. Német hatóságok levelei, 1942–1944.

ismeretlen a dél-zalai olajvidék, ugyanis 1939-től fogva több alkalommal járt a területen. Az út során a németek megtekintették a nagykanizsai, bázakerettyei, lovászi, és hahóti üzemeket. Az olajmezőkre történt március 25-i utazás alkalmával a küldöttség meglátogatta a családjával együtt Siófokra internált Dietrich von Jagow¹⁶ volt német követet, míg a másnapi visszautazás alkalmával Keszthelyen a Festetics-kastélyban felkeresték a térségben parancsnokló német altábornagyot azzal a céllal, hogy kímélje meg a katonai beavatkozástól a zalai olajmezőket.¹⁷

A magyar kőolajtermelés 1937-es megindulásától kezdve a kitermelés exponenciálisan növekedett, a kezdeti 2 394,9 tonnás szintről 1943-ig a 841 ezer tonnáig futott fel a termelés,¹⁸ míg ezzel párhuzamosan megindult az olajexport is, ami 1943-ban a 459 ezer míg 1944-ben a 481 ezer tonnát is elérte.¹⁹ Az egyre növekvő német igények kielégítése csak úgy valósulhatott meg, hogy csökkentették a magyar olajfelhasználást.²⁰

A magyarországi olajbányászat korabeli felfutását jól szemlélteti az a tény, hogy az ország akkori területén több olajipari társaság rendelkezett koncessziós területekkel. E cégek közül a Magyar Amerikai Olajipari Rt. (MAORT) a Dunántúlon, a Magyar–Német Ásványolajművek Kft. (MANÁT)²¹ a Dél-Alföldön, a Bácskában, a Baranya-háromszögben és a Muraközben; a Magyar–Olasz Ásványolajipari Rt. az ország északkeleti részén, döntően Kárpátalján, az Erdélyi Földgáz Rt. pedig Erdélyben birtokolt kutatási jogokat. Eközben az ország többi részén az Iparügyi Minisztérium folytatta a kutatásokat. Megjegyzendő, hogy az Erdélyi Földgáz Rt. állami érdekelttség volt, és a Muraközben a MANÁT irányítása mellett több cég (Pannonia Rt., Muravidéki Ásványolajipari Rt., Olasz–Német Muravidéki Ásványolajipari Rt., Magyar–Olasz Ásványolajipari Rt.) is kutatott.²²

A háború alatti időszakban a legjelentősebb olajmezők Dél-Zalában a MAORT tulajdonában voltak. Ezek a budafapusztai, a lovászi, a lendvaújfalui és a pusztaszentlászlói olajmezők voltak. A közelükben helyezkedtek el a muraközi és muravidéki kis olajmezők: a bányavári (peklenciai) és szelencei, valamint a petesházai. Ezek mellett Bükkszéken, Csonkásón, Derna-Tataroson, valamint az erdélyi földgázmezőkön (Nyárádszereda, Erdőszentgyörgy, Vasasszentgotthárd) folyt kitermelés, valamint szerte az országban végeztek kutatásokat az olajipari vállalatok és a Magyar Kincstár.²³

A számokat tekintve a hazai olajmezők termelése a tengelyhatalmak olajtermelésének kb. 10%-át tette ki 1943-ban.²⁴ Ez az arány a szintetikus olaj előállításával foglalkozó német

¹⁶ Rendőrségi és SA szolgálat után 1941 tavaszán Joachim von Ribbentrop külügyminiszter budapesti követté nevezte ki. E tisztséget 1944. március 21-ig töltötte be. 1945-ben Meranóban hunyt el. Sipos 1997. 193.

¹⁷ MOGIM Arch. PS 24. d. 2. t.

¹⁸ ADÁMY – NÉMETH 1968. 123., CSERI 1974. 16. és 224.

¹⁹ *Magyar Statisztikai Évkönyv...* 177.

²⁰ A Honvéd Vezérkar 1943 februárjában az alábbiak szerint állapította meg a magyar fehéraru szükségletet Honvédség évi 35 000 tonna, magánosok és közületek évi 44 000 tonna, iparvállalatok/világítás: évi 90 000 tonna, mezőgazdaság évi 30 000 tonna. Vagyis összesen 199 000 tonna üzemanyag/év. DOMBRÁDY 2003. 169.

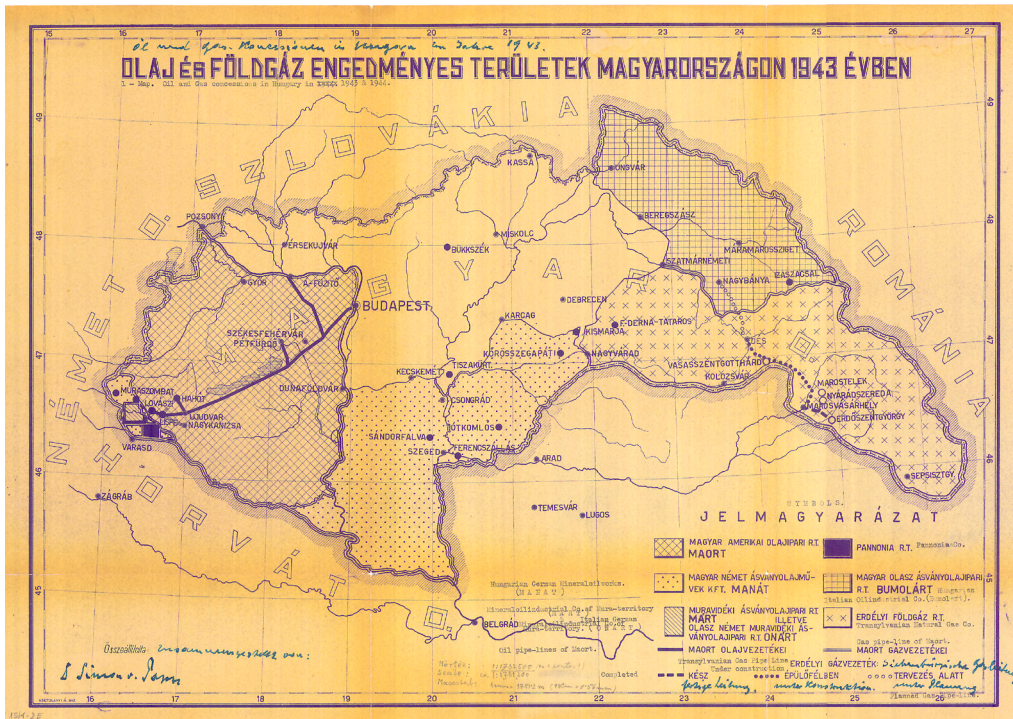
²¹ A cég egy német konzorcium tulajdonában állt. Ennek a tagjai voltak a Wintershall AG, a Gewerkschaft Elwerath, a Preussag és a DEA (Deutsche Erdöl AG), viszont az ügyeket a Wintershall intézte. MOGIM Arch. Csiky Gábor (CsG) iratai 19. doboz 2. tétel Magyar kőolajtörténeti forrásanyag (A magyarországi olajfeltárás állása és kilátásai. Dr. Bentz Alfréd egy. tanár jelentése 1944. április 4-én).

²² MOGIM Arch. PS 15. d. 1/2. t. Vegyes térképek, 1941–1944.

²³ ADÁMY – NÉMETH 1968. 119.; NÉMETH é. n. 3–8.

²⁴ KARSAI 1985. 503–539.

gyárak produktumát is figyelembe véve 6% volt.²⁵ Az adatok további érdekességeket mutatnak, ha megvizsgáljuk, hogy a szembenálló felek termelése között mekkora különbségek voltak. 1941-ben a nyugati szövetségesek 249 millió tonna és a szovjetek 31 millió tonnás termelésével szemben Németország és szövetségesei 8,6 millió tonna kőolajat bányásztak.²⁶ Tehát ezekhez az adatokhoz kell mérni a magyar olajipar²⁷ jelentőségét, amely, bár elhanyagolhatónak tűnik, a háború utolsó éveiben mégis egyre fontosabb tényezővé vált. Ez a magyarázata annak, hogy a német katonai körök mélyrehatóbban megakarták vizsgáltatni a magyar olajipart egy német szakemberrel. A zalai olajmezők bejárását követően Alfred Bentz professzor anyagát 1944. április 17-én küldte át Papp Simonnak a Magyar–Német Ásványolajművek.²⁸

Alfred Bentz jelentésének egyik melléklete: Olaj- és földgáz engedményes területek Magyarországon 1943 évben (Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum)

A dokumentumból a Magyar Amerikai Olajipari Rt.-n belül több másolat is készült, ezekből Dinda János a cég igazgatója, a fúrési és termelési osztály vezetője bizonyíthatóan kapott egyet megtekintésre. Az irrattal kapcsolatos érdekesség, hogy azt Papp Simon az 1948-as bebörtönzése utáni időszakban valamikor magyarra fordította. Ennek pontos ideje nehezen határozható meg, de a MANÁT

²⁵ KARSAI 1985. 503–539.

²⁶ KAISER 2010. 9.

²⁷ E helyen nem térek ki részletesen a hazai kőolaj-finomítókra, de a hazai kőolajfeldolgozó-iparban is jelentős fejlődés ment végbe, pont a bányászati eredmények hatására, és ennek köszönhetően a finomítók kapacitása 1943-ban már elérte a 805 000 tonnát. ADÁMY – NÉMETH 1968. 118.

²⁸ MOGIM Arch. PS 15. d. 1. t.

1944. április 17-i kísérőlevelének magyar változatát a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályának fejléces papírjára írta, le, ami alapján valószínűsíthető a fordítás elkészültének időszaka.²⁹

Itt kell megjegyezni, hogy a múzeum archívumának Csiky Gábor fondjában is található egy fordítás Bentz anyagáról, de ennek bizonyos részeinél rövidebben foglalták össze a német nyelvű jelentés szövegét. E dokumentumnál a fordító személye is bizonytalan, azt további kutatóknak kell tisztázni, hogy Papp Simon fordításának egy azzal tartalmilag megegyező, de valamivel rövidebb változata-e, vagy más szakember fordításáról van-e szó.³⁰ További érdekesség a dokumentummal kapcsolatban, hogy a hannoveri Bibliothek, Archiv im Geozentrum Hannover őrzésében is található 2 példány Bentz professzor 1944-es jelentéséből, továbbá a neves geológus által hazánkban 1944-ben készített fényképeket tartalmazó fotóalbum is ott van a Geozentrum gyűjteményében.³¹ Az Alfred Bentz által Budapesten 1944. április 4-ére elkészített eredeti német dokumentum 22 oldalon³² három fő fejezetben tárgyalja a magyar olajipar helyzetét. A fejezetekhez csatlakozik egy 15 tételből álló melléklet térképekkel és táblázatokkal együtt.³³

Az első fejezet (Konzessionserteilung / A koncessziók elosztása) foglalkozik a magyarországi olaj- és gázkutatási jogokkal, azok birtokosait és területeiket ismerteti. Itt a szerző kiemelte, hogy Magyarországon három csoport végez szénhidrogén-kutatásokat. Ezek közül az egyik a Magyar Amerikai Olajipari Rt. vagyis a MAORT. E társaság a Dunántúlon kivéve a Muraközben és a Baranya háromszögben rendelkezett olajkutatási és termelési joggal. A szerző hozzátette, hogy e cég, vagyis az amerikai Standard Oil Company of New Jersey tulajdonában lévő MAORT fejlesztette ki a legfontosabb magyarországi olajbányászati területeket. Bentz azzal is tisztában volt, hogy az amerikai cég a magyar állam (kincstár) kezelésében állt egy, a kormányzat által kinevezett vezetővel³⁴ az élén. Majd ismertetésre került a Magyar–Német Ásványolajművek Kft., vagyis a MANÁT koncessziós területeinek az elhelyezkedése (Dél-Alföld, Muraköz, Baranya háromszög, Bácska), valamint a MANÁT tulajdonosi háttere is. Az is kiderül, hogy a német cég mellett még az ONÁRT és a Pannonia muraközi koncessziói is a MANÁT irányítása alatt álltak.

Bentz írt arról, hogy a magyar állam, vagyis az Iparügyi Minisztérium is folytatott Magyarországon, a MANÁT-al közösen szénhidrogén-kutatásokat Erdélyben (Észak-Erdély) földgáz után, az alföldi Kismarján. Kutatási értelemben a kincstár kezelésében volt az Alföld északi része, valamint az attól északra levő részek, a Dunától északra levő területek a Csallóközrel, továbbá Észak-Erdély. A német professzor ismertette, hogy a kincstár kezelésében volt a piciny bükkzséki olajmező is. Továbbá a magyar állam irányítása alatt állt a BUMOLÁRT³⁵, amelynek

²⁹ MOGIM Arch. PS 15. d. 1. t.

³⁰ MOGIM Arch. CsG 19. d. 2. t.

³¹ https://www.geozentrum-hannover.de/gzh/DE/Bibliothek_Archiv/archiv_node.html (Letöltve: 2021.12.10.)

³² A múzeum archívuma több másolatot is őriz a német nyelvű változatból, de ezek oldalszáma nem egyezik meg. Vélelmezhetően az volt az eredeti Bentzék által átküldött anyag, amelyen a német geológusprofesszor szignópecsétje is el volt helyezve. E dokumentum pedig 22 számozott oldalból áll. MOGIM Arch. PS 15. d. 1. t.

³³ MOGIM Arch. PS 15. d. 1. t.

³⁴ A MAORT 1941. december 20-án az iparügyi miniszter 79.997/II. sz. rendeletével került kincstári használatba. Ekkor létrehozták a MAORT Üzemek a m. kir. Kincstár használatában céget, amelynek a vezérigazgatója Papp Simon lett, akit az amerikai tulajdonosok a MAORT ügyvezető alelnökévé neveztek ki. SRÁGLI 2008. 78–79.

³⁵ Magyar–Olasz Ásványolajipari Rt.

55%-a a kincstár és 45%-a az AGIP tulajdonában volt. E cég az Alföld észak-keleti részén és Kárpátalján nyert olajkutatási koncessziót.

Alfred Bentz művének II. fejezete (Arbeitsgebiet der Firmen/A cégek munkaterületei) részletesen kifejti a magyar állam, a MAORT és a MANÁT kőolaj- és földgázbányászati tevékenységét. Valójában e fejezet képezi a mű gerincét.

A szerző először a MAORT munkaterületeit ismertette. Történeti háttérként felvázolta, hogy a MAORT 1934-ben kezdte fúrásai munkálatait,³⁶ majd 1937-ben találták meg a lispei olajmezőt³⁷, 1940-ben a lovászi mezőt, 1941-ben az újfaluit, s 1942-ben a hahótit. Továbbá azt is leírja a jelentésében, hogy az amerikai társaság 1943 végéig 344 393 méter fúrást mélyített le, továbbá 2 354 632 tonna olajat termelt ki. Ezt követően mezőnként ismertette Alfred Bentz a MAORT olajvidékeit. Elsőként természetesen az 1937. november 21-én felfedezett lispei olajmezőt mutatta be. A részletesen bemutatott mező összes fontos és tipikus jellemzőit megadta a német geológus a meglévő magyar statisztikai adatok mellett. Ezek alapján pedig arra a megállapításra jutott, hogy ezen az olajmezőn lehetetlen növelni az olajtermelést.

A Lovászi olajmezővel kapcsolatban Bentz kiemelte, hogy graviméteres mérésekkel megtalált maximumon kitűzött fúrás eredményeként 1940-ben találták meg ezt az olajmezőt. A mezővel kapcsolatban megjegyezte a szerző, hogy az olajbányászat rendkívül erőltetett volt és 1943-ban 496 000 tonnával érte el a maximumot. Felhívta a figyelmet arra is, hogy ezzel szemben a lispei olajmező olajkihozatala sokkal egyenletesebben emelkedett. S arra az álláspontra jutott, hogy „...már az 1943-ik év végén nem sikerült új fúrások lemélyítése által a régi fúrások termelésének az esését kiegyensúlyozni, úgyhogy a termelés már most visszaesésben van.”³⁸ E visszaesést legfeljebb kis mértékben lehet majd újabb kutak fúrásával megfordítani Lovásziiban. Bentz írt a MAORT kisebb olajmezőiről is. Ezek közt pár sorban összefoglalta az újfalui és hahóti mezők jellemzőit és várható termelési kilátásait. Majd jelentésében kitért az amerikai cég kutatási területeinek az ismertetésére. Ezek közt írt a magyarszentmiklósi, az újudvari, a salomvári, a görgetegi, az inkei, a szomajomi (Kaposvár), a mihályi, a kurdi és az igali kutatásokról is. Ezek közül Mihályiban már az 1930-as években is kutatott az European Gas and Electric Company, de nem olajat, hanem szénsavat találtak a föld mélyében.

A MAORT kapcsán Bentz végül a cég gázmérlegéről, vagyis a földgáztermeléséről is írt egy bekezdés erejéig. Itt leírja, hogy Lispén a gáz egy része a bázakerettyei gazolintelepre került,³⁹ míg napi 35 000 m³ vagyis 13 millió m³ ment csak veszendőbe. Ugyanakkor kiemeli, hogy Lovásziiban 30 millió m³ gáz mellett 97 millió m³ maradt „felhasználatlanul”. Ezen okok miatt Bentz felvetette annak a lehetőségét, hogy a gázkészlet felhasználása legyen megoldva, mert napi 150 000–200 000 m³ állna rendelkezésre.⁴⁰

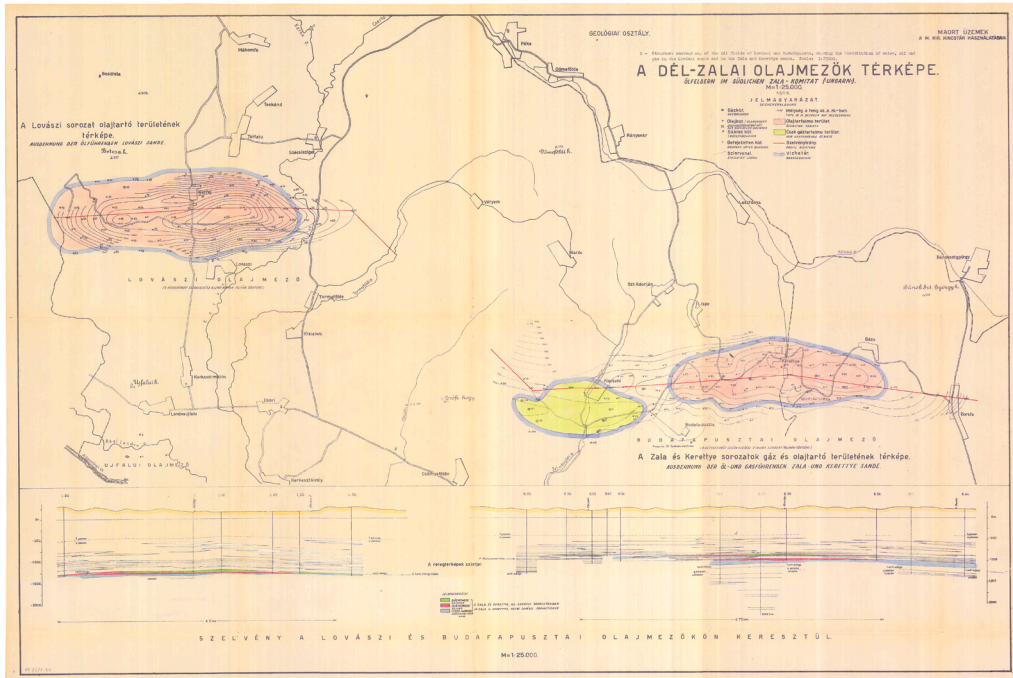
³⁶ A kutatásokat az European Gas and Electric Company vagyis az EUROGASCO és nem a MAORT kezdte el, a MAORT csak a lispei (budafapusztai/budafai) olajmező felfedezését követően lett létrehozva az EUROGASCO és a magyar állam közötti szerződés és egyezmény, illetve pótszerződés értelmében. SRÁGLI 2008. 38., 40–42.

³⁷ Az amerikai szakemberek, de a korabeli sajtó is előszeretettel lispei olajmezőnek nevezte a mezőt, de hivatalosan budafai olajmező a neve, de illetik budafapusztai névvel is. Jelen dolgozatban, mivel Bentz lispei mezőként hivatkozik rá, ezért ebben a formában marad a tanulmányban is e mező említése.

³⁸ MOGIM Arch. PS 15. d. 1. t.

³⁹ 1943-ban 86 millió m³ gáz került a gazolintelepre. MOGIM Arch. PS 15. d. 1. t.

⁴⁰ MOGIM Arch. PS 15. d. 1. t.

Alfred Bentz jelentésének egyik melléklete: A dél-zalai olajmezők térképe (Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum)

A MAORT olajmezőinek és kutatási területeinek a részletes ismertetése után a dokumentum szerzője a MANÁT munkaterületeit vette górcső alá. Elsőként a muravidéki (muraközi) terület olajmezőinek jellemzőit foglalta össze. Itt leírta, hogy a jugoszláv időszakban a szelencei és bányavári (peklenicai) régi és kis olajmezőket egy a MANÁT-hoz hasonló német tulajdonú konzorcium bányászta, majd 1942-ben kerültek ezek a mezők a MANÁT tulajdonába. Mind a két mező termelése folyamatosan csökkent és egyre jelentéktelenebbé vált. Bentz viszont kiemelte, hogy az Olasz–Német Muravidéki Ásványolajipari Rt. (ONÁRT) Petesházán lefűrt egy kutat és két olajréteget is talált, s napi 10 tonna olajat termeltek 12 tonna vízzel együtt. Ennek a jelentősége Bentz szerint az volt, hogy új kutatási lehetőség keletkezett így a muraközi terület szélén.

A zalai-vasi térségből a MANÁT kutatási területei közül rövidebben írt az alsólendvairól, a murai erdeiről és a muraszombatiról. Ezek közül az alsólendvai „mező” a legfontosabb. Ennek oka, hogy ez tulajdonképpen a MAORT Lovásziban lévő olajmezejének a MANÁT koncessziós területére való átnyúlása volt. Ebben a térségben több fűrást is mélyítettek, s a 4-es és 5-ös fűrásoknál olajat találtak, míg a 2, 3 és 6-os kutaknál gázra bukkantak. A 4-es kútból 1943 november és december hónapokban 635 tonna olajat termeltek ki, míg a 4-es és 5-ös kutaktól 1944-re 5000 tonna olajtermelést vártak a szakemberek. E mellett ezen a mezőn napi 165 000 m³ 40 gr./m³ gázolintartalmú gáztermelést is vártak.⁴¹ A murai erdei terület a MAORT újfalui olajmezejének az átnyúlása volt, de eredményt itt nem értek el, ahogy Muraszombat környékén sem, viszont a petesházi fűrásokhoz bizonyos reményeket fűztek a MANÁT szakemberei.

⁴¹ MOGIM Arch. PS 15. d. 1. t.

A MANÁT szempontjából sokkal fontosabb terület volt a Muraköznel és a Muravidéknél az Alföld. Ez nem véletlen, hiszen a cég a Dél-Alföldön és a Bácskában rendelkezett kutatási jogokkal. Bentz tömören összefoglalta a német cég tótkomlói, ferencszállási, sándorfalvai, madarasi, körösszegapáti-i és kismarjai kutatásainak a helyzetét. Tótkomlóssal kapcsolatban leírta, hogy torziós mérleges felvételekkel a község területén kimutattak egy nehézségi maximumot, amelyen a MANÁT már 1941-ben kitűzte az első fúrását, amely végül egy kitérés miatt eredménytelen lett. A későbbiekben további kutatófúrásokat végeztek Tótkomlóson, s ezek során olaj és gáznyomokat találtak, de komolyabb eredményt nem értek el a németek.

A ferencszállási területen egy nagy graviméteres maximumot találtak, de Bentz jelentése csak azt valószínűsítette, hogy a kutatófúrások ellenére olaj e területen nem várható, ahogy a sándorfalvi kutatásokról se tudott pozitív véleményt írni. A tótkomlói, ferencszállási és sándorfalvai tapasztalatok alapján Bentz az alábbi megállapítást tette: *„Ezen három projektum megvizsgálása világosan mutatta egészen ellentétben a Lispén és Lovásziban nyert tapasztalatokkal, hogy a Magyar Nagyalföldön a graviméteres mérések egymagukban félrevezetőek és hogy ezért a fúrások lemélyítése előtt kiterjedt s sajnos időrabló szeizmikus vizsgálatok szükségesek. Ennek következtében a Manátnak biztosabb alapok elérésére 3 szeizmikus csoportot kell munkába állítania, hogy a valódi felboltozódásokat a tisztán graviméteres hatásoktól megkülönböztethessék.”*⁴²

A jelentés a MANÁT madarasi kutatási területével kapcsolatban összefoglalta, hogy a szeizmikus mérések eredményét a kutatófúrás megerősítette, de olajra és gázra e területen nem bukkantak, ezért további fúrási tevékenységet Madarason nem folytattak. Viszont Körösszegapátiban komolyabb eredményt értek el a német cég szakemberei. A település északi részében történt fúrás 172 atmoszféra nyomású gázt talált. Ennek a „gáznak” a 60%-a szénhidrogén volt. Utóbbiban köbméterenként 50 g gázolint és petróleumot tartalmazott. A kút 6 mm-es fűvőkán keresztül napi 50 000 m³ gázt adott és abban bizakodtak, hogy a mélyebb – gáz alatti – rétegekben olajra bukkhatnak. A 2-es számú kutatófúrás során nem találtak se olaj, se gáznyomokat, de a 3-as fúrás 1830 méter mélységben olaj- és gáznyomokra bukkant, amit a német szakember jó előjelnek tartott.⁴³ A MANÁT kismarjai kutatásával kapcsolatban úgy vélte Bentz, hogy a terület szerkezetileg hasonló Körösszegapátihoz és az 1944-ben 1053 méterig lemélyített kutatófúrásnál további fúrásokkal kell megvizsgálni a területet.

Összességében az Alfred Bentz által leírtak alapján a MANÁT hazai kutatásai még a kezdeti stádiumukban voltak 1944 tavaszán, s egyelőre váratott magára a komolyabb eredmények elérése. A jelentés foglalkozott a magyar állami kutatásokkal is. A német szerző elsőként a Nagy-Alföld északi részén folyó szénhidrogén-kutatások állását foglalta össze. Bentz említést tett a MAORT által elvégzett tiszakürti fúrásról, amely 350 méter mélységben jelentéktelen gáznyomokat talált, míg a kútban alapvetően vízre bukkantak, magas hőfokú vízre. A szerző ír a Tardon lemélyített kútról is, amiben olajnyomokat találtak. Bentz kiemelte, hogy fontos lenne a Körösszegapáti térségében lévő állami kezelésben lévő területek geofizikai vizsgálata, mert a térség olajkutatási szempontból reményteljes lehet. A jelentésben írnak az Alföld északi peremvidékén lévő területről is. Különös tekintettel az 1937-ben feltárt bükkszéki olajmezőre. Ennek a kis olajmezőnek Bentz meg is adta az 1937–1943 közötti olajtermelési adatait. Bentz felveti, hogy előfordulhat, hogy a bükkszékihez hasonló kis mezők lehetnek még a térségben,

⁴² MOGIM Arch. PS 15. d. 1. t.

⁴³ MOGIM Arch. PS 15. d. 1. t.

de hozzáteszi, hogy a korabeli nehéz helyzet miatt nem biztos, hogy ilyen mezők utáni kutatásnak sok értelme van. A Csallóköz kapcsán megjegyzi, hogy a magyar állam erre a területre senkinek sem adott ki koncessziót, s közli, hogy régebben vizsgálták a területet, de úgy véli, hogy egy graviméteres maximum előfordulhat a Csallóközben a Mihályi nagy tengely folytatásában. Bentz fontosnak tartotta a csallóközi olajkutatások megindítását, annál is inkább, mert a Szlovákiához tartozó Nagyszombat térségében egy graviméteres maximumot mutattak ki és egy német konzorcium kutatófúrásokba kezdett.⁴⁴

Az állam erdélyi földgázkutatásaival⁴⁵ kapcsolatban Bentz leírta, hogy nagyszámú fúrás került lemélyítésre Észak-Erdélyben és ezek 3,3 millió m³ földgázt adtak. Az erdőszentgyörgyi mezőn lemélyített kilenc fúrásból hét földgázt adott. A kutak fúrás mélysége 200 és 760 méter között váltakozott, de a legmélyebb kutatófúrás 1313 méter mély volt.⁴⁶

A nyáradszeredai gázmezőn öt fúrásból termeltek ki naponta 374 000 m³ gázt, míg a vasasszentgotthárdi mezőn két kútból bányásztak ki napi 220 000 m³ gázt. E mezők mellett Szentistvánon és Marostelken egy-egy kutatófúrás volt folyamatban. Utóbbi településnél már 40 méter mélységben gáznyomokra bukkantak. Az állam Erdélyben 9 fúróberendezést helyezett üzembe, ezek közül az egyik akkor korszerűnek számító Rotary berendezés volt.⁴⁷ Észak-Erdélyben nemcsak a kutatás területén értek el komoly eredményeket, hanem a csővezetéki szállítás terén is. Erdőszentgyörgyről Marosvásárhelyre vezető 10 collos csővezeték elkészült és tervbe volt véve, hogy Nagybányaig folytatják ezt a távvezetékét, s készül majd egy leágazás Kolozsvárra is. Az egész gázvezetékrendszert 180 km hosszúságúra tervezték.⁴⁸ Az erdélyi földgáz és olajhellyel kapcsolatban Alfred Bentznek az alábbi volt a véleménye: „A gázkészletek biztosan nagyon tekintélyesek,⁴⁹ úgyhogy még nagy felhasználás is hosszú időre biztosítva van. Szükséges volna azt megvizsgálni, hogy ez az értékes nyersanyag hogyan volna értékesíthető a hadigazdálkodás részére.”⁵⁰ Majd megjegyezte, hogy az erdélyi földgáz előfordulások nincsenek összefüggésben olajtelepekkel, ezért az olaj előfordulások vizsgálatára mélyfúrások lemélyítését javasolta.

⁴⁴ A MAORT 1939. március 31-én a rozsnyói bányakapitányságtól engedélyt kapott arra, hogy a kapitányság területén szénhidrogének után kutasson. Ez az engedély a cég az 1940. március 1-i lejárattal követően nem hosszabbította meg. Ugyanakkor meg kell megjegyezni, hogy az EUROGASCO Komárom, Pozsony és Nyitra vármegyék azon területén, amely 1938. november 2. előtt Csehszlovákiához tartozott összesen 6990 zártkutatómányt birtokolt. Srágli, 2008. 221. o.

⁴⁵ A Mezőségeen az alábbi gázmezők kerültek vissza Magyarországhoz 1940-ben: Vasasszentgotthárd, Pujon (Szolnok-Doboka vm.), Budateleke Kapor (Kolozs vm.), Nagyida, Teke (Kolozs vm.), Magyarfülpös (Maros-Torda vm.), Sáromberek (Maros-Torda vm.), Maros Jára (Maros-Torda vm.), Maros Telek (Maros-Torda vm.), Nyáradszereda (Maros-Torda vm.), Szamosújvár (Szolnok-Doboka vm.). A Székelyfölddel pedig az alábbi gázmezők kerültek vissza hazánkhoz: Rava (Udvarhely vm.), Csókfalva (Maros-Torda vm.), Székelykeresztúr (Udvarhely vm.), Galambfalva (Udvarhely vm.), Székelyudvarhely (Udvarhely vm.). 1940-ben Magyarország az erdélyi gázmezők 40%-át szerezte vissza, de Kissármás román maradt. MOGIM Arch. Gyulay Zoltán (GyZ) iratai f. doboz FÜLÖP FERENC: *Erdély energiaellátása, különös tekintettel az újonnan feltárt földgázkutakra és az anyaországgal, valamint később Délerdéllyel való együttműködésre, 1943.*

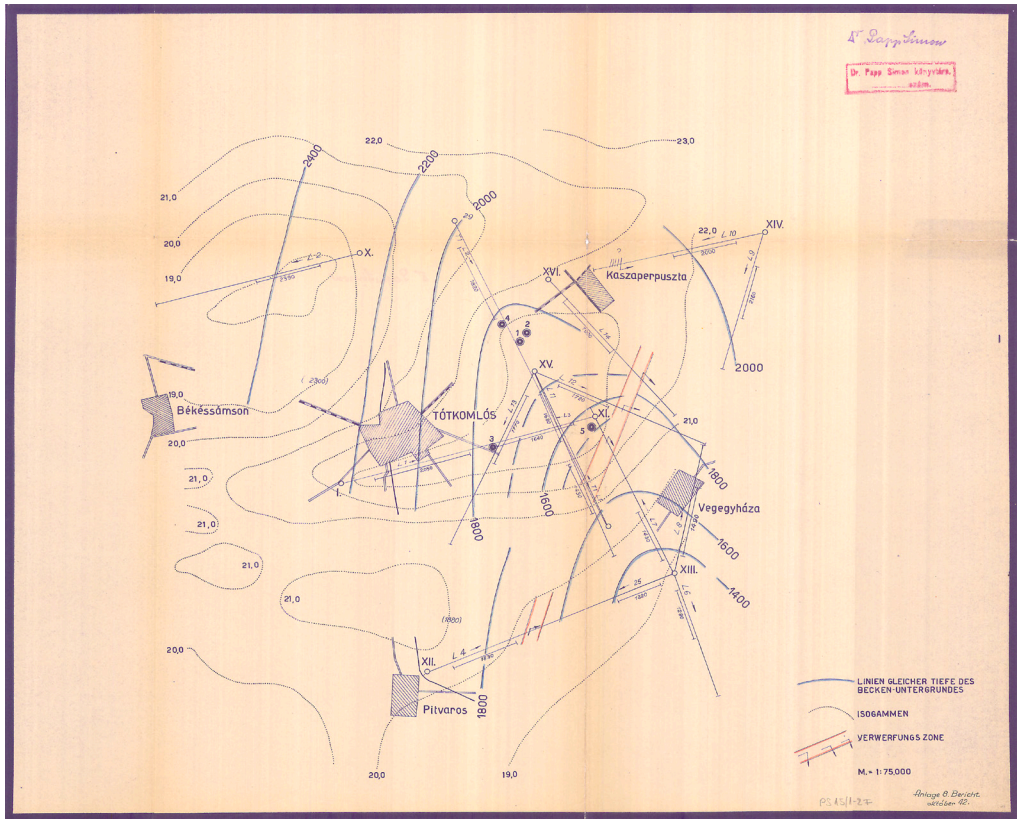
⁴⁶ MOGIM Arch. PS 15. d. 1. t.

⁴⁷ MOGIM Arch. PS 15. d. 1. t.

⁴⁸ E vezeték 1943-ban még teljes egészében tervezett vezetéként szerepeltek Fülöp Ferenc összeállításában. MOGIM Arch. GyZ. f. d.

⁴⁹ Az 1940 után Észak-Erdélyben fúrt földgáz kutak napi teljesítőképessége 1943 szeptemberében 1 000 000 m³ volt naponta. MOGIM Arch. GyZ. f. d.

⁵⁰ MOGIM Arch. PS 15. d. 1. t.

Alfred Bentz jelentésének egyik melléklete: Tótkomlós térségének geofizikai térképe (Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum)

A kárpátaljai kutatásokkal kapcsolatban Bentz leírta, hogy a magyar állam 55%-os és az olasz AGIP 45%-os tulajdonában álló BUMOLÁRT rendelkezett az Alföld és Kárpátalja területén koncesszióval. Az olaszok Izaszacsalon mélyítették le a kutatófúrást, s bár olajnyomokat találtak, de a német szakember úgy vélte, hogy a területnek nincsenek jó kilátásai szénhidrogén kutatási téren.

Alfred Bentz jelentésének III. Eredmények (Ergebnis) c. fő fejezete foglalta össze a neves német geológus következtetéseit a magyar olajiparral kapcsolatban. E fejezet elején Bentz kétséget sem hagyva kifejti: „Ezen vizsgálat eredményeként meg lehet állapítani, hogy a magyarországi nyersolajtermelést még csak szerény keretek között lehet emelni.”⁵¹ Leírta, hogy a lispai mezőn a kifáradás jelei mutatkoznak, s a terület szinte teljes egészében be van hálózva olajkutakkal. A lovászi olajmező kapcsán megjegyezte, hogy a háborús szükségletek miatt erőteljesen igénybe vették, de megjegyzi, hogy további 40 fúrással növelhető az olajkutak száma, amit 1944-ben meg kellene oldani. Továbbá kifejtette azt is, hogy a lispén is alkalmazott gázvisszanyomás állandósíthatja Lovásziban a termelés meglévő mértékét, de egy kiegészítő fúrási tervvel 57 000 tonnával még növelni is lehet az olajbányászat volumenét. A hahóti mezővel kapcsolatban pedig teljes csalódottságának adott hangot Bentz, mert úgy vélte, hogy azon

⁵¹ MOGIM Arch. PS 15. d. 1. t.

*tette lehetővé, hogy a németek nem vették saját kezelésbe a MAORT-ot.*⁵⁴ Bár a MAORT és a zalai olajmezők nem kerültek a németek irányítása alá, de a Harmadik Birodalom igényeit a lehetőségek figyelembevételével mégiscsak ki kellett elégítenie Magyarországnak. Erről tanúskodik Veessenmayer 1944. május 6-i távirata Ribbentrop külügyminiszternek. Ebben jelezte felettesének, hogy a Magyarországgal folytatott olajtárgyalások eredményeként május–június hónapokban 15 000 tonna benzint szállít hazánk a birodalomnak, továbbá az iparügyi minisztérium szerződést kötött a MANÁT-al további olajfűrésokra.⁵⁵

Vagyis a németek által megszállt magyar olajipar elkerülte Bentz jelentésének köszönhetően, hogy a németek a zalai olajmezőket lerabolják hadicéljaik miatt, de ettől függetlenül nem tehetjük meg, hogy kőolajunkat és olajtermékeinket ne exportáljuk a Német Birodalomba. Mindenesetre Papp Simont mindenképpen elismerés illeti, hogy a jövőendő számára segített amenynyire a lehetőségek engedték megmenteni a magyar olajat.

IRODALOMJEGYZÉK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára:

1.) 3.1.2. – M – 17578 Német befolyás a magyar olajiparra – jelentés, Budapest, 1960. augusztus 18.

Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum Archívuma:

Csiky Gábor iratai: **1.)** 19. doboz 2. tétel Magyar kőolajtörténeti forrásanyag (A magyarországi olajfeltárás állása és kilátásai. Dr. Bentz Alfréd egy. tanár jelentése 1944. április 4-én).

Gyulay Zoltán iratai: **1.)** f. doboz Fülöp Ferenc: Erdély energiaellátása, különös tekintettel az újonnan feltárt földgázkutakra és az anyaországgal, valamint később Délerdéllyel való együttműködésre, 1943.

Papp Simon iratai: **1.)** 15. doboz 1. tétel MANÁT 1941–44 (Alfred Bentz: Stand und Aussichten der Ölerschliessung in Ungarn, 1944.), **2.)** 15. doboz 1/2. tétel Vegyes térképek, 1941–1944., **3.)** 24. doboz 2. tétel Kivonat a heti jelentésekből, 1939–1948., **4.)** 46. doboz 1. tétel Német hatóságok levelei, 1942–1944.

Magyar Amerikai Olajipari Rt. iratai: **1.)** Heti jelentés 1945. 1–13. sz. Heti jelentés 1945.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ADÁMY Béla – NÉMETH ANDRÁS (1968): *A magyar kőolajfeldolgozóipar története az államosításig.* (kézirat). H.n.

BAKONYI PÉTER (2020): *Megszállók és áldozatok. Zala megye német és szovjet megszállása, a háború polgári áldozatai 1944–1945.* Dokumentumok és személyi adattár. Zalaegerszeg Megyei Jogú Város Önkormányzata, Zalaegerszeg, 2020.

⁵⁴ PAPP 2000. 223–224. o.

⁵⁵ *Wilhelmstrasse* 1968. 658. dok. 843. o.

BINDER BÉLA (1966): Papp Simon – 80 éves! *Bányászati és Kohászati Lapok* 99. évf. 3. sz. 215.

CSERI TIVADAR (szerk.) (1974): *A magyar szénhidrogén-termelés adatgyűjteménye*. Budapest, Országos Kőolaj- és Gázipari Tröszt. 1974.

CSIKY GÁBOR (1972): Alfred Bentz emlékezete. *BKL Kőolaj és Földgáz* 5. 105. évf. 10. évf. 308.

DOMBRÁDY LORÁND (2003): *A Magyar hadigazdaság a második világháború idején*. Budapest, Petit Real Könyvkiadó.

KAISER FERENC (2010): A kőolajhiány – ezen belül a magyar termelés – hatása Németország második világháborús stratégiájának alakulására. In Cseh Valentin (szerk.): „*Harc a petróleumért*” *Avagy az olaj szerepe a modern háborúban*. Zalaegerszeg, Magyar Olajipari Múzeum. 7–18.

KARSAI ELEK (1985): Elképzelések és tervek Magyarország bombázására 1944-ben – amerikai levéltári anyag alapján. In Szili Ferenc (szerk.): *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 16*. Kaposvár. 503–539.

Magyar Statisztikai Évkönyv Új Folyam LI–LIV. 1943–1946. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1948.

MOLNÁR LÁSZLÓ – SRÁGLI LAJOS (összeállította) (2001): *A Magyar Olajipari Múzeum Archívumának fondjai*. Repertóriumok I. Papp Simon iratai, Gyulay Zoltán iratai. Zalaegerszeg, Magyar Olajipari Múzeum.

MONTGOMERY, JOHN FLOURNOY (1993): *Magyarország a vonakodó csatlós*. Budapest, Zrínyi Kiadó.

NÉMETH ANDRÁS (é.n.): A magyar kőolajbányászat történeti dokumentum gyűjteménye 1919-től 1949-ig II. (kézirat). [Budapest], Országos Kőolaj- és Gázipari Tröszt.

NÉMETH ANDRÁS (1970): *A magyar olajpolitika 1938-tól a felszabadulásig*. *BKL Kőolaj és Földgáz* 3. 103. évf. 3. sz. 91–94.

PAPP SIMON (1964): A magyarországi kőolaj- és földgázkutató az 1780-tól 1945-ig terjedő időszakban II. rész. *A Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei* 33. kötet 1-4. szám. (különlenyomat).

PAPP SIMON (2000): *Életem*. Zalaegerszeg, Magyar Olajipari Múzeum.

A Wilhelmstrasse és Magyarország. 1968. Összeáll: Ránki György – Palményi Ervin – Tilkovszky Lóránt – Juhász Gyula. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

SIPOS PÉTER (főszerk.) (1997): Magyarország a második világháborúban *Lexikon A–Zs*. Budapest, Petit Real Könyvkiadó.

SRÁGLI LAJOS (2008): A politika csapdái át. A MAORT története 1938–1949. Zalaegerszeg, Magyar Olajipari Múzeum.

SZÁMVÉBER NORBERT (2005): A német megszállás – percről percre. In Hausner Gábor (szerk.): *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője – Acta Musei Militaris in Hungaria* 8., Budapest, Hadtörténeti Múzeum. 159–178.

https://www.geozentrum-hannover.de/gzh/DE/Bibliothek_Archiv/archiv_node.html
(Letöltve: 2021.12.10.)

A. GERGELY ANDRÁS DSc

andrasgergelya@gmail.com
címzetes egyetemi tanár (ELTE TÁTK)

Gyermekélet egykor és ma történeti- és jelenkutatásban

Child-life in former times and now in the historical research

DOI 10.14232/belv.2022.4.8
<https://doi.org/10.14232/belv.2022.4.8>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

A. Gergely András: (2022): Gyermekélet egykor és ma történeti- és jelenkutatásban. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 4. pp 134–138.

ISSN 1419-0222 (print)
ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)
www.belvedere-meridionale.hu

DEÁKY ZITA – BALI JÁNOS (szerk.) (2021): *Gyermekélet egykor és ma. Az ELTE Néprajzi Intézet hallgatóinak írásai*. Budapest, ELTE BTK Néprajzi Intézet.

A tudástudomány és konvencionális intézményei, a tudásátadás egyetemi formái és a tehetség-gondozás felelőssége egyaránt épülnek a hagyomány olyan megjelenítésmódjaira, amilyenek az egyetemi kiadványok, melyekben oktatók és diákok közös produkciója illusztrálja a teljesítményt és eredményt. Talán még izgalmasabb módja ennek, amikor a gyakorlati tudás tesztje készül el, ráadásul olyan tárgykörben, melynek számos vonzata egyszerre tükrözi a konvenciókat és változásokat, létmódokat és felfogásokat, a társadalom műveltséghez, életmódhoz, létfelfogásokhoz kapcsolódó tradícióit és a mindezekről megfogalmazható történeti szemlélet jellemzőit. Ebben

az összefüggés-hálóban (vagy ebben is) lehet izgalmas tanúságtétel tárgyköre az a kötet, amelyben tizenöt pályakezdő a történeti tudományok több ágazatából érkezve, a választott tárgykör feldolgozásában interdiszciplináris tudás szándékával jelzi azokat az értelmezéseket, melyeknél a gyermeklét többoldalú megközelítése tárgyasul több változatban is: *Gyermekélet egykor és ma. Az ELTE Néprajzi Intézet hallgatóinak írásai*. Szerkesztette Deáky Zita és Bali János.¹ A kötet három nagyobb tárgyköre a *szocializáció informális tereit és alkalmait, az intézmények szerepét a gyermekek nevelésében*, valamint a *hatalom és nevelés* tárgykörét úgy tárja föl, hogy az egyképpen érzékenyít a hagyomány és az innováció, a család és a nemzet, a népesedés és a közösségépítés értékrendjeinek együttesére érvényes kérdéskörökben és kutatási tématerületeken.²

A szerkesztői előszó valójában nem is szerényebb, mint hogy a hazai társadalomtudományi gondolkodás e tárgykörrel, a gyermekek élete és értéke szempontjából fontos jelenségekkel foglalkozó Deáky-szakszeminárium anyagához nyújt értékes háttérrel, valódi oktatói elszántsággal írásonként bemutatva fiatal kutatót és témakörét, valamint a gyermekélet-kutatás egészéhez társító momentumokat is. /Tartozom itt annak jelzésével, hogy minden írás minden lényegi üzenetére nem tudok kitérni, de ezt a szerkesztők nemcsak elvégzik, hanem szinte ölelő karokkal tálalják, a kiadvány pedig elérhető tudományos adatbázisban: <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/61812/>. Ami az előszóban is lényeges szempont, ugyancsak erre az „ölelő” értékelésre és ennek társadalomtörténeti-néprajzi háttérére fókuszál. A gyermeklét társadalmi presztízisének növekedése a történeti időben („Ellen Key sokat idézett mondata, miszerint a 20. század a gyermek évszázada”) ugyan cáfolatot nyert a század évtizedeiben, elég „ha csak a háborúkra, a holokausztra, a Gulágra, a kitelepítésekre és politikai üldöztetésekre gondolunk. Mindenhol ott volt a gyermek, közvetlenül vagy közvetve, de részese a volt a 20. század minden eseményének és következményeinek...”, viszont eközben „a 20. század a gyermek évszázada lett a gyermekutatók szempontjából, és korábban mellőzött társadalomtudományi témák is, így a gyermekkor és a ’felnőttkor’ különböző szakaszai, a nők és a női szerepek önálló kutatási kérdésként merültek fel. A kulturális antropológiában és néprajztudományban is megjelentek az idősek, a fiatalok, a gyermekek és a nők, ezzel új témák és új utak nyíltak, messze kitérve az eddigi kutatási horizontot. A gyermekkor magyarországi történeti kutatásait is Philippe Ariès munkája inspirálta, kiváló művelődés-, társadalom-, nevelés-, pedagógia-, szociálpolitika- és jogtörténeti művek jelzik napjainkig ezt az érdeklődést. Ariès könyve a téma néprajzi kutatásának irányát és szemléletét is meghatározta, és eljutottunk ahhoz az evidenciához, hogy a gyermekkor, a gyermek élete történetileg, társadalmilag, kulturálisan és politikailag meghatározott, éppen ezért változó, és megismerése az adott korszak társadalmának megértése szempontjából nélkülözhetetlen” – írja Deáky Zita és Bali János. Merthogy a gyermek ma már nemcsak a közösség és a társadalom egyre egyenjogúbb tagja születése előttől egészen haláláig, de „a gyermek és a közössége kölcsönösen alakítja egymást, ő és közössége kölcsönös viszonyban van. Ez a viszony a fogantatás, majd a születés pillanatától aktív és nemcsak a szülőket, hanem a tágabb közösséget is érinti, újra és újra megmozdítja és átstrukturálja azt. Ezen belül és ezzel együtt a gyermekkor az egyén életében önálló értelemmel és jellemzőkkel bír, és ez jelöli ki

¹ 264 oldal. ISBN 978-963-489-357-8

² Nem véletlen, hogy a kiadvány az ELTE BTK Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció c. Tématerületi Kiválósági Programja keretében készült, melynek szakmai együttműködő partnere a Kopp Mária Intézet a Népesedésért és a Családokért (KINCS).

helyét és szerepét szűkebb vagy tágabb közösségében. Nem véletlen, hogy a társadalomnéprajzi kutatások nagy generációja közül majd mindenki, az 1930-as évek végétől az 1980-as évek végéig, letette a voksát a család, a gyermek és ifjak témakörében... /.../ Mindez fokozatosan, és nem is egyenletesen, de változásnak indult, a falvakban elhúzódhatott az 1960–70-es évekig. Felbomlottak a három generációs családok, a kétkeresős családdal megváltoztak a jövedelmi viszonyok, ezzel a fogyasztási szokások és az életmód. Elterjedt az, ami a 20. század elején még csak a nagypolgárok gyerekei számára volt elérhető, a gyermekszoba, és kizárólag a gyermekek számára tervezett bútorok, a játékvilág tárgyai, ruhái. Nem beszélve a mesekönyvekről, mesediákról, majd a mesefilmekről és megszámlálhatatlan mennyiségű rajzfilmről, az elmúlt időszak számítógépes játékeinak programjairól...”, melyek a leggyakrabban önálló entitásként, a társadalom figyelemre és méltó megkülönböztetésre érdemes tagjáról fogalmaznak ismereteket, aggodalmat, nevelési tervet, szocializációs modellt és a méltányosság eszközével sokszor egészen a kényeztetés eszköztáráig sok más egyebet is.

Nem volt hát véletlen, hogy az immár ebben a társadalmi miliőben szocializálódott néprajz-szakos diákok számára 2020 őszén a gyermekérettel foglalkozó szakszemináriumot indítson az oktatók egy köre részint még végzős hallgatók, köztük doktoranduszok részvételével, akik azután saját munkáiból hozták a néprajztudomány és a társtudományok együttes érdeklődése által körülhatárolt tematikus írásokat. Ugyanis „a néprajz magába foglalja a társadalomtudományi és a humántudományi nézőpontokat, a történeti- és a jelenkutatás módszereit is. Egy olyan tudományág írásai olvashatóak tehát a kötetben, amely kapcsolatban áll a történettudománnyal, a szociológiával, az irodalomtudománnyal, a neveléstudománnyal és a kulturális antropológiával is. Így jött létre ez a kötet, amelynek több tanulsága van. Részben, bár kaleidoszkóp-szerűen, de megmutatja, hogy a 21. századi fiatal néprajzos generáció is nyitott mind a történeti, mind a jelenkutatásra, a hagyományos néprajzi témák mellett az új, a 21. századi társadalmi kérdések felvetésére is, valamint képes új szemlélettel, új értelmezéssel közelíteni hagyományos témákhoz. A tizenöt tanulmányt tartalmazó kötet fontos hangsúlyváltásra is utal a társadalom- és a humántudományokban, amelyekben kulcskérdés, hogy kik és kiktől írják dolgozataikat. Az itt szereplő írások különböző oldalról és szempontból a gyermekről és serdülőkről szólnak, a szerzők többsége pedig az ifjú generáció tagja. A dolgozatok főszereplője a kis- és a serdülőkorú gyermek. Ez azonban csak látszólag van így, mert valójában – történeti, gazdasági, társadalmi és a politikai kontextusban – az őt körülvevő család és a felnőtt világ jelenik meg itt, és rajtuk keresztül látunk rájuk és a 20. század történéseire, rápillantva a 21. századra is. Nagyon fontos, hogy majd’ minden dolgozat a hagyományos néprajzi adatsorok, tények és értelmezések mellett rámutat a politika szerepére is, amely alapvetően meghatározta és ma is meghatározza mindenki életét, így a gyermekekét is. Így volt ez a két világháború között, az államszocialista korszakban, a Rákosi- és Kádár-rendszerben, a rendszerváltás utáni harminc évben is. Az üldöztetéseket ugyanúgy, mint a gyermekvédelmi törvényeket, a szociálpolitikai intézkedéseket, oktatási, szociális intézményeket, ezek működését és az ezekről való gondolkodást a politikai ideológia alakította. Az írások tudatosan elkerülik a gyermek–felnőtt dichotómiát, ahol a gyermek a felnőttvilággal ellentétben, a felnőtthez való viszonyításban, egy ellentétpárban jelenik meg. Ez igaz akkor is, amikor különösen nehéz helyzetben lévő, szegény környezetben vagy éppen szülők nélkül felnövő gyermekek szocializációját formális vagy félformális intézményhálózat, s megannyi névtelen hős: nevelőszülők, pedagógusok

segítik. A szerzők, ha mozaikszerűen is, de rámutatnak arra, hogy a gyermekek többsége egy meghatározott közösség felügyelete és irányítása alatt állt, és számukra a felnőtté válás útja kijelölt keretek között folyt. Hagyományosan a család és a rokonság, valamint a helyi és felekezeti közösség jelölte ki a határokat, biztosította a háttérrel, és gondoskodott arról, hogy a gyermek elsajátítsa mindazokat az ismereteket, értékeket és viselkedési normákat, amelyekre mindenkinek szüksége van az életútja során, és ami lehetővé teszi boldogulását szűkebb és tágabb közösségeiben, és hogy azok erős építőelemévé váljon...” (9-10. old.).

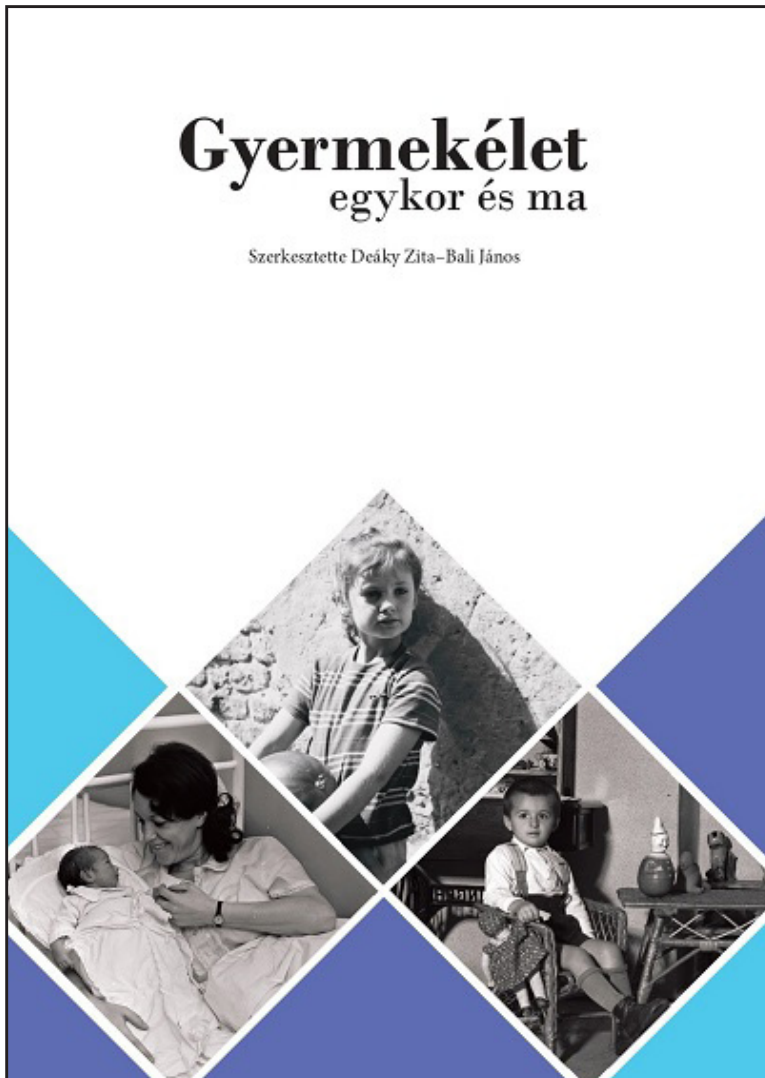
Épp az utóbbi jelkép, a közösségbe nevelődés izgalmas tematikája lett témaköre Keresztény Csenge írásának (Táncba nevelődés az 1947–1995 közötti néptánc filmek tükrében), de Szevényi András párhuzamos témaköre (Szocializáció és vadászat. A vadásszá nevelődés folyamata), Németh Eszter gyermekfényképeket áttekintő száz évnyi családi fényképalbum-analízise is jelzi a tematikus horizont szélesedését, Csibi Krisztina a bukovinai székely társadalom bácskai, 1941–1944 közötti időszakban jellemző gyermekszerep-vizsgálattal, Grunda-Wettstein Angéla a család és ünnep a lelki egészségre ható miliő-elemzésében, Béres Sándor a „kezesbárány etnopedagógiai szerepéről” szólóan is újdonság szempontokat jelenít meg, Pintér Zita pedig a 21. században menstruáló lányok körében épp a nővé válás tárgykörére összpontosította kutatását.

Talán kritikai észrevétel lehetne, hogy (éppen Ellen Key ideája jegyében) mintha e dolgozatok nem tekintenék „intézménynek” magát a személyiséget, a hitet, a világkép komplex szerepkiteljesítő funkcióját, a világképek intimitásában megbúvó identitások intenzitását, aminek szakirodalma éppen a 21. században már kezd erősen ismertté válni. Talán ezt tükrözi a második fejezet (INTÉZMÉNYEK SZEREPE A GYERMEKEK NEVELÉSÉBEN), melyben az állami gyermekvédelmi rendszer (Kiss Nóra), egy cigányiskola története (Talabér Flóra), a devecseri Biztos Kezdet Gyerekház hatása (Baranyi Janka) és a nevelőszülői hálózat társadalomnéprajzi jelentősége (Erdős Zsófia) kap funkcionális vagy összehasonlító áttekintést, sőt az előképekkel együtt (pl. Szűcs Enikő Viktória gyermekjáték-gyűjtési felhívásokat elemez a Néptanítók Lapjában) olyan történeti komplexitásba kerül mindez így együtt, aminek Ariès részint gondolatindító hatását tekintve is máig ható inspirációt és érdeklődési fókuszot köszönhetünk. De immár az, hogy e tárgykör bekerül egy néprajzi szemléletmódba, a jelenkutatás igényével és késztetéseivel, bizton jelzi, hogy a tantárgy oktatói számára mindez a komplex kultúrákutató elfogadott szemléletmódját hordozza, sőt magában a továbbadás gesztusában egyszersmind jövőjét is részben.³

Mindezekre is épül a harmadik fejezet (Hatalom és nevelés) anyaga, ahol a térben és időben behatárolt gyermeklétfarmák mutatkozásaiból kapunk részletrajzokat. Kiss Nóra itt a zalai olajvidék gyermekeit mutatja be, Tóth Gábor a Lenin-tanyán működő zárt táborban 1950–1953 élő gyermekorsókat ismerteti, Vámos Gabriella *Az edzett ifjúságért a Kádár-korszakban* mozgalmi ideát teszi elemzése tárgyává, Svégel Fanni a Kádár-korszak politikai-társadalmi szervezeteinek gyermekvédelmi tevékenységéből emeli ki a Somogy megyei példát.

³ Talán érdemes jelezni, hogy Deáky Zita munkásságának jól meghatározható része szól a társadalomnéprajz és a történeti néprajz olyan kérdésköreiről, mint *A baba a magyarországi népi társadalomban (18. század vége – 20. század közepe)* (1996), *A gyermekmunka első kérdőíves vizsgálata* (2015), *A gyermekmunka fényképeken* (2019), *Gyermekek és serdülők munkája Magyarországon: a 19. századtól a második világháborúig* (2015), *Cigány gyermekek a családon kívül* (2014), *Idősek és fiatalok – generációk egymás mellett és egymásért* (2013), *A vallásos nevelés hagyományai a családban* (2012), „*Jó kis fiúk és leánykák*”. *A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon* (2011), *‘Krász Lillával’ Minden dolgok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. század)* (2005) stb.

A kötet jelentőségét egyúttal jelentéstartalmai adják. Részben azért, mert ilyenyszerű kötet a roppant sokféle gyermek-fókuszú publikáció mellett sem túl ismeretes, hovatovább alig is van. De éppen amivel ismertetőmet kezdtem, lényeges itt: a társadalmi tudásról és a tudástársadalom önképéről sem tudhatunk sokat, ha nem hallgatjuk meg önnön vallomását azoknak, akik a nemzedékek szerepét, funkcióját, szerepváltozását, jelentőségét és jelentéstartalmainak megmutatkozásait tárják fel komplex kultúráképek révén: „kötetünk nemcsak egy tanulmánykötet a gyermekéletről, hanem az ELTE BTK néprajz szakos volt és jelenlegi hallgatóinak világáról, gondolkodásáról is képet ad...” (12. old.). A jelenkor kultúrákutatóinak és éppen a társadalomnéprajz újabb tematikáinak elemző szemléje pontosan ezért illeszkedhet a kortárs összegzések és interdiszciplináris tudások folytonosan átalakuló rendszerébe, a tudománytörténet új tárgyterületeinek is részévé válva.

POÓR PÉTER

poorpeter321@gmail.com

doktorandusz (ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola)

Az utolsó sztálinista. Santiago Carrillo élete. Paul Preston könyvéről

The Last Stalinist. The Life of Santiago Carrillo.
Review about the book of Paul Preston

DOI 10.14232/belv.2022.4.9

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.4.9>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Poór Péter (2022): Az utolsó sztálinista. Santiago Carrillo élete. Paul Preston **könyvéről**. Belvedere Meridionale vol. 34. no. 4. pp 139–146.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

PRESTON, PAUL (2015): *The Last Stalinist. The Life of Santiago Carrillo*. London, William Collins.

Paul Preston a 20. századi spanyol történelem nemzetközileg ismert és elismert történésze, megannyi tanulmány és monográfia szerzője, mintegy negyed évszázadon át igazgatója a London School of Economics kebelében működő Cañada Blanch Centre jelenkori spanyol történelem tanulmányozására specializálódott részlegének, emellett több spanyolországi egyetem tiszteletbeli doktora, valamint számos tudományos megbecsülésről árulkodó cím birtokosa.¹ Mindezek dacára ezidáig egyetlen művét sem fordították le magyar nyelvre, noha neve és munkássága a témával foglalkozó hazai kutatók előtt kétségkívül nem ismeretlen: monumentális terjedelmű Franco életrajza², illetve leghíresebbként számontartott könyve, *A spanyol holokauszt*³, a rólu írott recenziók révén nálunk is nagyobb nyilvánosságot kapott, beleértve az utóbbi kötettel kapcsolatos vitákat is.⁴

Az itt bemutatandó könyvet már befutott történészként írta, s ehhez mérten az eredeti spanyol nyelvű kiadás⁵ után egy évvel később angolul is megjelent munka borítója „*A spanyol holokauszt szerzőjeként*” prezentálja Prestont, melyet az első oldalakon közreadott, különböző brit lapokból (*Independent*, *The Economist*, *The Times* stb.) vett méltató idézetek követnek és egészítik ki. Mint azt a cím is mutatja, a mű egy Santiago Carrillóról szóló életrajzi munka, melynek rövid – csupán néhány kiemelésre érdemesnek tartott aspektusára fókuszáló – ismertetését már csak azért is fontosnak tartjuk, mivel a Spanyol Kommunista Párt (PCE) számos prominens alakjával ellentétben Carrillóról mindeddig még nem jelent meg magyar nyelvű életrajzi összefoglaló munka, jóllehet hosszú éveken át a párt vezetője volt, több művét pedig annak idején magyarul is közreadták.⁶ Ha igazán pontosan akarunk fogalmazni, nem is szimpla életrajzról, hanem kifejezetten politikai életrajzról van szó, mely szinte teljesen mellőzi az életút nem politikai vonatkozású részleteit. Tekintve, hogy Carrillo élete szorosan összefonódott a politikával, mi több magával a Párttal, biográfiájának olyan elemei, mint például apjához vagy feleségéhez való viszonya, óhatatlanul politikai konnotációt nyernek. Ami ezeken túl magánéletével kapcsolatos részleteként említhető, az csupán néhány elmosódott folt gyermekkoráról, pusztán utalás gyermekeinek születésére vagy épp nyaralásainak helyszíneire (ezek is jellemzően csak azért kerülnek elő, mert ott találkozott valakivel vagy éppenséggel onnan utazott tovább valahová, amely adalék így már politikai relevanciával bír). További említés történik még arra a mindent körbelengő füstre, mely láncdohányosként élete szerves részét képezte, s az elmaradhatatlan aszpirinre, melyet fiatal korától kezdve szedett, s amely alighanem fontos szerepet játszott abban, hogy feltűnően hosszú ideig élt (2012-ben hunyt el, 97 éves korában).

Preston a Franco biográfiájából tőle megszokott alapaossággal és részletességgel követi végig Carrillo politikai pályáját. Műve ehhez mérten alapvetően kronologikus rendezőelvet követ, melyet blokkokba szedett tematikus egységek tesznek logikailag követhetőbbé, noha az átláthatóságot némiképp megnehezíti a szöveg tagolatlansága (a mintegy 330 oldalnyi főszöveg mindössze hat, nagyjából arányos hosszúságú fejezetre különül, további alfejezetekkel azonban nem

¹ LSE 2022.

² PRESTON 1993a; PRESTON 1993b.

³ PRESTON 2011; PRESTON 2012.

⁴ H. HARASZTI 1994; ANDERLE 2016; MAZSIHISZ 2011; METAZIN 2012.

⁵ PRESTON 2013. A spanyol és az angol nyelvű kiadás közötti címbeli eltérés figyelemreméltó.

⁶ Magyarul is megjelent önálló kötetei: CARRILLO 1969; CARRILLO 1978. És rövidebb írásai: CARRILLO 1967; CARRILLO 1968. Lásd még a gazdag útletember, Teodulfo Lagunero közbenjárásával, az ő luxusvillájában készített interjúsorozatot: DEBRAY – GALLO 1977.

találkozhatunk). A szöveg hivatkozásokkal gazdagon ellátott, ám olvashatóságát megkönnyíti, hogy ezek nem lábjegyzetként, hanem a főszöveget követő végjegyzetként kerültek elhelyezésre. A hivatkozásjegyzéket a kötetben előforduló rövidítések összefoglalója, irodalomlista, valamint betűrendes névmutató egészíti ki, egyszerre segítve elő a tárggyal elmélyültebben foglalkozni kívánók munkáját és a laikus olvasók eligazodását a nevekben, dátumokban és egyéb adatokban jócskán bővelkedő szövegben. Carrillónak és párttársainak, valamint a történet egyéb szereplőinek korabeli írásai és memoárjai mellett Preston számos további primer forrást felhasznált, interjúktól kezdve újságcikkeken át magánlevelekig és különböző levéltári dokumentumokig, melyekre kutatásai során a PCE és a Spanyol Szocialista Munkáspárt (PSOE) párttörténeti archívumában, a madridi Országos Levéltárban, a salamancai Történelmi Emlékezet Dokumentációs Központjában, valamint az amszterdami Nemzetközi Társadalomtörténeti Intézet anyagai között bukkant. Külön betoldott függeléként Carrillóról és az életrajzban megelevenedő többi szereplőről készült fényképekkel is találkozhatunk.

A könyv első fejezete összességében inkább szól a PSOE és a hozzá szorosan kötődő szakszervezet (UGT) történeti fejlődéséről, prominens alakjainak (Besteiro, Caballero, Prieto) irányváltásairól és belső frakcióharcairól, mint magáról Santiago Carrillóról, aki életkorából adódóan ekkor még jobbra csak figyelt és tanult apja, Wenceslao Carrillo, valamint az ő barátja és elvtársa, Largo Caballero szocialista szakszervezeti vezető és magas rangú pártfunkcionárius beszélgetéseiből. Az ily módon szerzett tudás és kapcsolati háló remek ugródeszkának bizonyult számára, mikor rendkívül fiatalon, mindössze 13 évesen bekapcsolódott a munkásmozgalmába. A PSOE ifjúsági szervezetének (FJS) tagjaként – melynek taglétszáma nem melleleg a köztársaság kikiáltását követően sokszorosára nőtt – Carrillo gyorsan növelte népszerűségét és befolyását, s 1932-re már ott találjuk a testület Végrehajtó Bizottságában. Politika iránti elkötelezettsége és ambíciói már korán megmutatkoztak, akárcsak nagy munkabírása, szónoki tehetsége és jó szervezőkészsége, melyek később határtalan optimizmussal, ügyes manipulációs készséggel, hol simulékonysággal, hol pedig kérlelhetetlenséggel, s az álláspontjához és a hatalomhoz való makacs ragaszkodással személyisége fontos jellemzőivé váltak.

Az 1934. októberi asztúriai felkelés és annak vérbefojtása fontos tanulságokkal szolgált a munkásmozgalom számára, Carrillót pedig radikalizálta és fokozatosan a PSOE-nél forradalmibb retorikájú⁷ PCE ifjúsági szervezetének (UJC) irányába tolta. Habár – mint arról Preston beszámol – Carrillo legelső találkozása nem sikerült túl rózsásan a III. Internacionálé (Komintern) moszkovita ügynökével, ez összességében nem árnyékolta be további ezirányú ideológiai és politikai fejlődését: Sztálin iránti rajongása olyannyira erős volt, hogy a FJS főtitkáráként a szovjet diktátor portréját függesztette íróasztala fölé, a Szovjetunió felé táplált gyengéd érzelmei pedig egészen az 1960-as évek végéig töretlenek maradtak. Preston jól látatja, hogy a FJS, majd a népfront 1936. februári választási győzelmét követően létrejött JSU (a PSOE és a PCE ifjúsági szervezeteinek összeolvadásából született egységes ifjúsági szervezet) élén betöltött vezető szerepe

⁷ Valójában a PCE a Komintern tagjaként kezdettől fogva erősen kötődött a Szovjetunióhoz és az 1930-as években egyre fokozódó mértékben a sztálini politika marionett bábjává vált. 1932-től a párt forradalmi bolsevik szárnyát megtestesítő és ezért szektásnak bélyegzett José Bullejos – moszkvai nyomásra bekövetkező – vezetőségből való elmozdítását és frakciójának pártból való kizárását követően a PCE – minden radikálisnak tűnő frázis ellenére – mind mérsékeltebb, reformista politikát tett magáévá, mely a polgárháború időszakára – többek között a milíciarendszer, a gyári munkásellenőrzés és -önigazgatás, valamint a kollektívák felszámolására irányuló tevékenységével – nyíltan ellenforradalmi természetűvé vált.

milyen döntő jelentőségű volt mind a szocialista párttal (s ezzel együtt a saját apjával) történő végleges szakítás, mind pedig PCE-n belüli pozíciószerzésének (és e pozíció későbbi megtartásának) szempontjából. 1936 és 1939 között a JSU élén elért eredményei kettős haszonnal jártak: egyfelől biztosították Carrillo számára Moszkva támogatását és megbecsülését, másfelől lehetővé tették, hogy kineveljen és kontroll alatt tartson egy olyan káderállományt, amelyre később mindvégig támaszkodni tudott. További fontos elemként említhető első moszkvai látogatása 1936 folyamán, amely szintén növelte reputációját, valamint hozzájárult kapcsolati hálójának bővüléséhez (a Komintern vezetőivel és nem utolsósorban az NKVD-vel is szoros kapcsolatba került) és egyben betekintést engedett neki az igazi sztálinista praktikák világába, melyeket a párt befolyásos tagjaként, később főtitkáráként aztán volt alkalma a gyakorlatban is hasznosítani, tőkélyre fejleszteni (mindenekelőtt a párton belüli ellenzékkel való leszámolás során, saját akarata és tekintélyének elfogadtatása érdekében). Preston kitér *A spanyol holokauszt* egyik fejezetében⁸ is tárgyalt, francóista foglyokkal szemben elkövetett 1936. november-decemberi hírhedt tömeggyilkosságokra (Paracuellos), ezúttal elsősorban Carrillo eseményekben játszott szerepét állítva a fókuszba. Források és logikai következtetések útján a szerző bizonyítja, hogy nem igaz Carrillo azon állítása, miszerint nem tudott a foglyok börtönből való elszállításáról (a kivégzéseket Madrid környéki ritkán lakott területeken hajtották végre), ahogyan az anarchista Melchor Rodríguez példáján keresztül azt is szemlélteti, hogy azok a befolyásos forradalmárok, akiknek volt hozzá kellő ambíciójuk, képesek voltak – legalábbis egy időre – véget vetni a vérengzéseknek (amire Carrillo részéről halvány kísérlet sem történt).

A mindinkább a sztálinizmus uszályába kerülő és sokáig a szocialista munkásmozgalmon belüli „kriptosztálinistaként” tevékenykedő Carrillo végül a polgárháború előrehaladtával nyíltan színt vallott, és átigazolt a PCE-be. A Casado Junta – melyben belügyi tanácsosként apja is tevékeny szerepet vállalt – 1939. március 5-i felállításának híre már Franciaországban érte, ahova Barcelona eleste után menekült. Wenceslao polgárháborús fináléban betöltött szerepvállalása miatt érzett dűhe Santiagót egy nyílt levél megírására sarkallta, melyben egyszerre deklarálta szakítását apjával, s ugyanakkor bizonyította pártja és Moszkva felé, hogy semmi köze a sztálinisták üldözésébe kezdő és a Francóval kiegyezni próbáló ellenkormányhoz. Elvakukságának és minden mást maga mögé utasító lojalitásának a Szovjetunióhoz és a sztálinista irányvonalhoz az ezt követő időszakban számtalan további alkalommal is tanúbizonyságát adta, kezdve a Molotov-Ribbentrop-paktum elvi elfogadásától a Sztálin által sugalmazott spanyolországi gerillahadjárat koncepciójának realizálására irányuló törekvéseken át az '50-es évek kelet-európai lázadásait (1953 – Kelet-Berlin, 1956 – Magyarország) elfojtó szovjet intervenciók helyesléséig. Figyelemreméltó, ahogy a sztálinizmus nemzetközi előretörésével és a hidegháború fojtogató légkörének eluralkodásával párhuzamosan Carrillo mindvégig képes volt megőrizni, mi több növelni párton belüli befolyását, alkalmazkodva az elvárt ideológiai és politikai irányváltásokhoz (pl. a Titóval való viszony kérdésében), saját tévedéseit és hibáit minduntalan elkenve, letagadva vagy épp párttársainak – és gyakran potenciális riválisainak – a nyakába varrva. Még ha olykor önkritikára is kényszerült, ez sohasem járt együtt valódi pozíció- vagy netalán fővesztéssel, ellenben az emigrációban szétszéledt spanyolok közül nem kevesen váltak a tisztogatások áldozataivá. Mindebben alighanem kulcsfontosságú szerepe volt annak, hogy Carrillo hosszú távon Franciaországban rendezkedett be, s székhelyét azt követően sem helyezte át máshova,

⁸ PRESTON 2012. 341–380.

hogy pártját 1950-ben itt is törvényen kívül helyezték. Habár az illegalitás évei nyilvánvalóan sok szempontból nem kedveztek a politikai tevékenységnek, az, hogy a Vasfüggöny másik oldalán maradt, nagyobb biztonságot garantált számára, mint Moszkvába vagy Kelet-Európa valamely országába menekült elvtársainak, akik közül sokakat internáltak és/vagy likvidáltak az évek során. Részben ennek, részben Carrillo gyors helyzetfelismerő képességének is köszönhető, hogy sem Sztálin halála (melynek során elkötelezett sztálinistából hirtelen a desztalinizáció – látszólag – lelkes hívévé lépett elő), sem Hruscsov későbbi félreállítása nem jelentett számára akkora törést, hogy az elmozdításához vezetett volna. Emellett a franciaországi bázis kiépítésének másik rendkívüli haszna abban állt, hogy ily módon leginkább Carrillo befolyása tudott érvényesülni a spanyolországi illegális mozgalom felett is. Ennek jelei már akkor egyértelműen megmutatkoztak, mikor a párt formális vezetése még a Szovjetunióba emigrált Dolores Ibárruri kezében volt, noha a hatalmat de facto már egyre inkább Carrillo gyakorolta, mígnem végül 1960-ban elérkezett az idő a párt főtitkári tisztségének megszerzésére és hivatalos elismertetésére.

Noha a távolságból és az eltérő helyzetből fakadóan a spanyolországi illegális mozgalom mindennapi problémáiról nem sokat tudott, s emiatt gyakran hibás helyzetértékeléseket adott, majd ezek nyomán olykor katasztrofális következményekkel járó taktikákat javasolt pártja számára (nem egy alkalommal vitába keveredve emiatt egyes, a realitásokkal jobban tisztában levő militánsokkal), vaskezü hatalomgyakorlása és a hozzá lojális káderállomány támogatásának megszerzése (akár Központi Bizottságba ültetésük és ily módon az ő elképzeléseire leadott voksok révén, akár politikai ellenlábasaik likvidálásában vállalt közreműködésük útján) mindvégig biztosította számára a stabil pozíciót a párt élén. Ez a diszkrét távolság, alulról jövő biztos támogatás és stabil hatalmi pozíció tette lehetővé végső soron azt, hogy a Varsói Szerződés országainak Csehszlovákia elleni intervenciója apropóján szembemenjen a szovjet irányvonalal, hogy pártján belül fokozatosan félreállítsa (vagy legalábbis háttérbe tolja) a keményvonalas moszkovitákat éppúgy, mint hogy ezzel összefüggésben megteremtse a lehetőségét annak, hogy a Franco-rendszer fegyveres felkeléssel, forradalmi úton történő megdöntésének szószólójából fokozatosan a mind nagyobb összefogáson alapuló, de a PCE vezetésével szervezett tömegakciók (politikai sztrájkok és tüntetések) támogatójává, majd végül a békés, demokratikus átmenet emblematisz figurájává, s egy a szovjet modelltől sok tekintetben különböző elképzelés, az ún. eurokommunizmus egyik legismertebb apológétájává váljon.

Mindezzel rövid távon jól került ki a Franco-rezsim végső bomlását, bukását és a születő új rendszert övező politikai csatározásokból, s az 1977-es választásokon több mint 1 millió 600 ezer szavazat megszerzésével (mely ugyan még így is elmaradt a remélttől) biztosítani tudta a mandátumot a PCE delegáltjai (köztük értelemszerűen a saját maga) számára, s ezzel együtt autoriter hatalmának megtartását is – immár a demokrácia letéteményesének képében tetszelegve. Ugyanakkor – mivel a sztálinista időkből származó, s az illegalitás hosszú évei alatt tökélyre fejlesztett pártvezetői érdekérvényesítés módja lényegében a párt legalizálását követően is érintetlen maradt, ráadásul mindez a legalitás és a választási eredmények elérése céljából eszközölt elvtelen kompromisszumokkal, s a korábbi jelszavak és ideológiák nyílt feladásával párosult – a párt tagállománya és népszerűsége kisvártatva hanyatlani kezdett. Ez a folyamat aztán az 1980-as évek közepére elérte azt a kritikus szintet, ami végül Carrillo pártból való kizárását is maga után vonta, lehetővé téve a párt tagságának és támogatottságának újbóli növekedésnek indulását.

Könyve utolsó fejezetét Preston főképp a demokratikus átmenet relatíve rövid, ám annál eseménydúsabb periódusának szentelte, amikor is Carrillóról véglegesen lehullott minden addigi külsőség, minden ideológiai frázisokkal tarkított maskara, s nem maradt más mögötte, mint ami végső soron mindig is rejtett: egy nárcisztikus, egoista és akarnok ember az őt mindvégig mozgató hatalmat a hatalomért működési mechanizmus fogságába verve. Mindazon vádak, szitkok és rágalmak, melyekkel hosszú éveken, évtizedeken át becsmérelte és denúciálta egykori elvtársait, barátait, párton belüli ellenlábásait, s amelyek végső soron azok pártból való kizárásához, ellehetetlenítéséhez vagy egyenesen likvidálásához vezettek, tulajdonképpen kivétel nélkül ráillettek magára Carrillóra is, kezdve a szubjektívizmustól, reformizmustól és opportunizmustól a szovjetellenességen, osztálykollaboráción és ellenforradalmiságon át egyfajta – még ha nem is teljesen klasszikus értelemben vett – személyi kultuszig, valamint a vitákat ellehetetlenítő vagy legalábbis sekélyessé tevő, kritikát nem tűrő párton belüli légkör meghonosításáig. Élete különböző szakaszaiban ő, illetve az általa felbújtott párttagok ilyen és hasonló vádak tetszőleges kombinációival illettek megannyi elkötelezett munkásmozgalmi militánst (vagy csak egyszerűen a párt irányvonalától való eltéréssel, a pártegység megbontásával, azaz magával Carrillóval való szándékos vagy akaratlan szembeszegüléssel gyanúsították meg őket). Hosszú azoknak a személyeknek a listája, akiket Carrillo elárult, s akik ennek következtében testi-lelki szenvedéssel, sőt nem ritkán halállal voltak kénytelenek szembenézni. A teljesség igénye nélkül megemlíthető itt időrendben először a szocialista Largo Caballero és Wenceslao Carrillo, majd szép sorjában utánuk a PCE megannyi tagja: Heriberto Quiñones, Jesús Monzón és Carmen de Pedro, José Tomás Planas, Juan Ramón Delicado, Valentín Pérez, Víctor García Estranillo, Manuel Fernández Soto, Luis Montero Álvarez, Francisco Corredor Serrano és Francisco Bas Aguado, Joan Comorera, Francisco Antón, Fernando Claudín és Jorge Semprún stb.

A hazai olvasó számára talán külön érdekeseek lehetnek Carrillo életrajzának magyar vonatkozásai, melyek némelyikéről Preston is említést tesz. Egyrészt többször is hangsúlyozza Carrillo baráti kapcsolatát Farkas Mihállyal, akit még első moszkvai látogatása alkalmával ismert meg, s aki az ifjú sztálinistára nagy hatással volt. Preston a Carrillo által is előszeretettel folytatott megtorlásokat a kelet-európai sztálinista kirakatpercek kontextusába ágyazva mutatja be, s ennek keretében röviden kitér a Rajk-perre, megemlítve Farkas ebben játszott szerepét. Nyilvánvalóan figyelmetlenség a szerző részéről, hogy mindezek után a per és általában a Rákosi-diktatúra színtereként Szófiát jelöli meg... További magyarországi vonatkozású utalásként az 1956-os események említhetők meg. Noha a szovjet invázió időpontjával kapcsolatban Preston ellentmondásosan fogalmaz (egy helyütt októberre keltezi, másutt helyesen jelöli meg a november 4-i dátumot), lényeglátóan kiemeli, hogy bár az eset a PCE egyes pártfunkcionáriusaiban is bizonytalanságot váltott ki, Carrillo a maga részéről teljes mellszélességgel támogatta azt, nem látva ellentmondást a magyar forradalom és szabadságharc eltiprása és a szovjetek szuezi válság kapcsán tett állásfoglalásai között, miszerint ők támogatják az egyiptomi nép szabadságát a külföldi (brit–francia) beavatkozással szemben. Hasonló ellentmondást tár elénk Preston a Csehszlovákia elleni invázió kapcsán: míg Carrillo a Magyarország elleni 1956-os intervencióban semmi kivetnivalót nem látott, addig az 1968-as eseményekről szólva kritikájának adott hangot, miszerint a Szovjetunió államérdeke felülkerekedett a szocialista eszmeiségén, következésképp ebben a kérdésben a PCE nem ért egyet a szovjet irányvonallal (előrevetítve ezzel a nem sokkal később bekövetkezett szakadást).

Preston könyvének nagy erénye, hogy feltárja a demokratikus átalakulásban játszott szerepe miatt sokak által piedesztálra emelt Carrillo múltját, annak megannyi kevésbé ismert és gyakran sötét részletével, melyeket maga Carrillo önéletrajzi vonatkozású írásaiban folyvást igyekezett kozmetikázni. Megannyi pártgyűlésen, informális megbeszélésen, levelezésen, újságcikken és interjún át követhetjük végig egy ízig-vérig politikus ember felemelkedését, a hatalom megszerzése és megtartása érdekében folytatott gátlástalan, machiavellista törekvéseit, rizikós játszmáit, hazugságait és árulásait, zsarnokoskodását és kegyetlenkedéseit. A kötet angol címe ugyanakkor némi egyoldalúságot sugall és meglehetősen hatásvadász: még ha mentalitását és hatalomgyakorlási technikáit tekintve Carrillo valóban sztálinistaként is viselkedett, élete során politikai-ideológiai téren több irányváltása volt, ilyenformán aligha igaz, hogy ő lett volna „az utolsó (spanyol) sztálinista”. Ezen túlmenően tartalmi szempontból a kötet legnagyobb gyengesége talán éppen abban rejlik, hogy túlságosan a Carrillo személyiségével összefüggő vonásokra összpontosít. Bár a főszöveget egy pár oldalas epilógus követi, valódi konklúziót tartalmazó lezáró fejezettel nem találkozhatunk, amely legalább megkísérelné felvázolni azokat az alapvető, strukturális tényezőket, melyek lehetővé tették, hogy egy Carrillohoz hasonló jellemvonásokkal rendelkező személy ilyen politikai életpályát fusson be. Carrillo riválisainak kritikus hangjait megszólaltatva Preston akarva-akaratlanul is azt sugallja, hogy a PCE-t másképp, más módszerekkel is lehetett volna vezetni, ugyanakkor adós marad a válasszal, hogy akkor mégis miért nem tudtak a párton belüli másképp gondolkodók vezető pozícióba kerülni, s a Carrillohoz hasonló mentalitású elvtársaikat eltávolítani a hatalomból. Vajon nem a párt szerveződési modellje és deklarált alapelvei voltak-e éppen azok a keretek, amelyek adott történelmi szituációban automatikusan biztosították a sztálinista attitűd elburjánzását és tartós eluralkodását? Ebbe a keretbe, úgy fest, Santiago Carrillo tökéletesen beleillett.

IRODALOMJEGYZÉK

ANDERLE ÁDÁM (2016): A spanyol holocaust. In Anderle Ádám: *Spanyol mozaik. Tanulmányok a hispanista kutatások történetéből*. Pécs, Kronosz Kiadó. 222–227.

CARRILLO, SANTIAGO (1967): A spanyol helyzet a francóista népszavazás után. *Nemzetközi Szemle* XI. évf. 4. sz. 31–41.

CARRILLO, SANTIAGO (1968): Spanyolország ma. *Nemzetközi Szemle* XII. évf. 9. sz. 50–54.

CARRILLO, SANTIAGO (1969): *Mi jön Franco után?* Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

CARRILLO, SANTIAGO (1978): *Az „eurokommunizmus” és az állam*. H.n.

DEBRAY, RÉGIS – GALLO, MAX (1977): *Spanyolország honlapja. Régis Debray és Max Gallo beszélgetései Santiago Carrillóval*. H.n.

H. HARASZTI ÉVA (1994): Franco. A Biography. *Világtörténet* ősz-tél. 107–108.

LSE (2022): <https://www.lse.ac.uk/International-History/People/emeritus-distinguished-staff/preston/preston> Hozzáférés: 2022.08.11.

MAZSIHISZ (2011): *Könyv a spanyol polgárháború borzalmairól* <https://mazsihisz.hu/hirek-a-zsido-vilagbol/hirek-lapszemle/konyv-a-spanyol-polgarhaboru-borzalmairol> Hozzáférés: 2022.08.11.

METAZIN (2012): *A holokausz név foglalt* <https://www.metazin.hu/index.php/item/2514-2514> Hozzáférés: 2022.08.11.

PRESTON, PAUL (1993a): *Caudillo de España*. Barcelona, Grijalbo.

PRESTON, PAUL (1993b): *Franco. A biography*. London, HarperCollins.

PRESTON, PAUL (2011): *El holocausto español. Odio y exterminio en la guerra civil y después*. Madrid, Debate.

PRESTON, PAUL (2012): *The Spanish Holocaust. Inquisition and Extermination in Twentieth-Century Spain*. New York – London, W.W.Norton & Company.

PRESTON, PAUL (2013): *El zorro rojo. La vida de Santiago Carrillo*. Madrid, Debate.

NAGY ZSUZSA

nagizsuzsa@gmail.com

doktorandusz (Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola)

Diákok Sportja – hallgatók egészségtőkéje?

Sport Of Pupils - Health Capital Of Students?

DOI 10.14232/belv.2022.4.10

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.4.10>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Nagy Zsuzsa (2022): Diákok Sportja – hallgatók egészségtőkéje? *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 4. pp 147–150.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

MORAVECZ MARIANNA (2022): *Diákok Sportja – hallgatók egészségtőkéje?* (A mindennapos testnevelés Jéghegy-modellje a hallgatói egészségtudatosság és eredményesség tükrében). Szeged, Belvedere Meridionale kiadó.

A könyv alapjául szolgáló kutatás Magyarországon egyedülálló és aktuális, hiszen elsőként vizsgálta a szerző azokat a felsőoktatásba lépő hallgatókat, akik a már a középiskolás éveik alatt részt vettek a mindennapos testnevelésben. A kutatás relevanciája abban rejlik, hogy a (Európában egyedülállóként) hazánkban végbement oktatáspolitikai beavatkozásnak, a mindennapos testnevelés implementációjának elemzése nem a konkrét megvalósulási helyszínt, a köznevelést, hanem az onnan továbblépő fiatalok életterét, a felsőoktatást vizsgálja, kutatva a sport egyértelmű hatásán túlmutató értéktranszfer hatást az aktív és fizikailag passzív hallgatók egészségmagatartásában és tanulmányi eredményességében.

A kutatást megelőzte egy feltáró kutatás 2017 és 2018-ban. A pilot kutatásban hallgatókkal és középiskolai tanulókkal készített interjúkat, amelynek központi kérdései a mindennapos testnevelés tapasztalati, valamint ezek alapján a hallgatók motivációs tényezői az egészségmagatartásuk tekintetében. Már ebben a kutatásban is pozitívumként jelent meg a testnevelés közösségépítő hatása és a tanár befolyásoló szerepe, negatívumként az intézményi feltételek voltak hangsúlyosak. Ezekből az eredményekből kiindulva szükségessé vált egy reprezentatív kutatás, aminek fókuszába az észak-alföldi régió került. Hazánkban ebben a régióban a legnagyobb a hátrányos helyzetű hallgatók aránya, a felzárkóztatásban a Nyíregyházi Egyetem és a Debreceni Egyetem is aktívan részt vesz. Ennek a két egyetemnek a hallgatói adták a reprezentatív kutatáshoz szükséges mintát (n=1521 fő).

A szerző arra keresi a választ, hogy az általa vizsgált hallgatói réteg egészségmagatartásában és tanulmányi eredményességében individuális (családi) és kontextuális (iskolai) tényezők együttesét figyelembe véve melyek a releváns magyarázó tényezők? Lehet-e szerepe a mindennapos testnevelésnek ezen eredményességi mutatók alakulásában? A kérdések tisztázásához többféle elméletet vett vizsgálat alá (GROSSMAN (1972) egészségétöke-, BOURDIEU (2008) tökeelmélete, BANDURA (1989) szociális tanulás elméletét). Mindezeket az elméleteket a szocializáció folyamatát tekintve az egészségkultúra rendszerében próbálta elhelyezni. Ezeket túl az értelmezés érdekében az OECD (2012) által bemutatott lemorzsolódási Jéghegy-modell alapján adaptálta, valamint a téma egyedi aspektusai alapján átkódolta a mindennapos testnevelés tapasztalatainak Jéghegy-modelljét.

A modellben öt szintet különböztetett meg az alapján, hogy a felszín alatti „nehezen észlelhető”, vagy a felszín feletti, „észlelhető” területre koncentrált a vizsgálat során.

A „nehezen észlelhető” részhez tartozik elsőként az **„oktatás - és sportpolitika” szintje**. Ma Magyarországon az alap- és középfokú oktatási szintekre vonatkozóan érvényes a kötelező mindennapos testnevelés, ennek lehetséges szerepét kutatta a felsőoktatásba lépő hallgatók életvitelében.

A második szint az **„iskolai tényezők vagy kontextuális intézményi tényezők” szintje**. Alapvető tény, hogy az intézményi háttér a mindennapos testnevelés megvalósításhoz elengedhetetlen, a felsőoktatási szintereken pedig (a mindennapos testnevelés bevezetésének hiányában) lehetőséget biztosít a sportbeágyazódás mértékének növelésére. A legújabb eredmények szerint a nemzetközi iránymutatások alapján javasolt minimum aktivitási szint nem elegendő az inaktív időtöltés csökkentésére. A szerző minden szinthez javaslatokat fogalmaz meg, így itt fontosnak tartja az iskolai keretek között szervezett rekreációs sportszakkörök számának növelését, amelynek nem a versenyztetés, hanem az egészségfejlesztés és a közösségépítés a központi pillére. Hazánkban a felsőoktatásba lépve a rendszeresen sportolók aránya drasztikusan csökken, ez pedig a szabadidős sportolási szokások változásában, az egészségkárosító rizikófaktorok emelkedésében jól nyomon követhető, ezért fontosak azok a felsőoktatási intézményi programok, amelyek segítik a hallgatókat, abban, hogy tanulmányi és sporttevékenységük összehangolhatóvá váljon.

A „nehezen észlelhető” csoport utolsó tagja az **„individuális-, illetve a szociokulturális tényezők szintje”**. A mindennapos testnevelés tapasztalatainak szempontjából bonyolult megközelítést igényel. A kutatás kitér arra a feltételezésre, amely szerint a mindennapos testnevelés, mint múltbeli sporttapasztalat erős háttértényezőként szolgálhat az aktuális egészségmagatartás

alakulásában. Azonban láthatóvá vált, hogy önmagában ennek a programnak a tapasztalata nem elégséges a hosszú távú egészségtudatos életvitel fenntartásához. Más mintaadó ágensek (mint család, barátok, kortársak, intézményi környezet) bevonása növelheti, vagy csökkentheti a hatását. A szerző a család szerepének meghatározó hatására, valamint a grund élmény fontosságára hívja fel a figyelmet.

A következő szint már a mérhető, vagy „észlelhető” részként a negyedik szint a **„viselkedés, avagy az egészségtudatosság szintje”**. Ide tartoznak a diákok/ hallgatók attitűdjei, melyek amennyiben pozitívak az értékek irányába, akkor az egészségtudatosság melletti elkötelezettségük mutatóként az egészségtőke gyarapításához, vagy épp ellenkezőleg, negatív attitűdök esetében akár a deviáns magatartás kialakulásához, az egészségtőke pazarlásához is vezethetnek. Ez a szint jól látható és mérhető is a kutatásban.

A Jéghegy-modell csúcán az **„oktatási teljesítmény, tanulmányi eredményesség szintje”** helyezkedik el. A hallgatók ambíciózusságát, kiválóságát vizsgálva a mindennapos testnevelés megítélése és a kiválósági-index között csekély mértékű fordított irányú szignifikáns kapcsolatra derül fény. A szabadidősport céljával üzött rendszeres fizikai aktivitás tanulmányokra ható pozitívumai visszahatnak az alsóbb szintekre. Az eredmények alapján elmondható, hogy a köznevelésből a felsőoktatásba érkező a mindennapos testnevelés iránti negatív attitűddel bíró „tanulási irányultságú” hallgatók szemléletét az egyetem éve alatt már nehezen lehet „sport irányultságú” attitűddé formálni. A vizsgálat relevanciája abban mutatkozik meg, miszerint az implementációs folyamat gyakorlatában erőteljesebben kellene hangsúlyozni a rendszeres fizikai aktivitás tanulmányokra ható pozitívumait.

A kutatásban vizsgált fő kérdés, miszerint lehet-e a mindennapos testnevelés szerepét „hozáadott értéként” tekinteni a hallgatók életstílusában és tanulmányi eredményességében, tekintetében megállapítható, hogy ez a szerep csak abban az esetben jelenik meg, ha a családból, mint elsődleges szocializációs színtérről hozott alapvető értékek az egészséges életmód irányába mutatnak. A mindennapos testnevelés csupán a most felnövekvő fiatalok számára jelenthet szemléletváltást. A szemléletmód, az értékpreferenciák megváltoztatása nagyon mély társadalmi és kulturális múltba ütközik és több generáción keresztül kell érvényre jutnia, mire elérheti hatását.

A kutatás során tapasztaltak alapján a sport sem függetlenítheti magát a társadalom globális helyzetétől. A spillover effekt, azaz a tőke által kifejtett tovagyrúzó hatás szerepét továbbgondolva, a hátrányos térségi környezetben élők egészségtudatos magatartása egészségtőke gyarapodást eredményezhet. A testkulturális műveltség kulturális tőkét képviselhet, az iskolázottság a tudástőke növekedésével csökkenhet a munkanélküliség, az egészség-, és kulturális tőke befektetésével csökkenhet a szegénység determináló szerepe.

A kutatással közelebb kerültünk a hallgatók egészségmagatartását befolyásoló tényezők megismeréséhez a vizsgálat interdiszciplináris (szociológiai, pszichológiai, pedagógiai) nézőpontja miatt is, hiszen ha több szempont alapján látjuk a problémákat, könnyebben megválaszthatjuk az irányt ezek megoldásához.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BANDURA, A. (1989): Social Cognitive Theory. In R. Vasta (Ed.): *Annals of child development*. Vol. 6. Six theories of child development. Greenwich, CT, JAI Press. 1–60.

BOURDIEU, P. (2008): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, General Press Kiadó.

GROSSMAN, M. (1972): On the concept of health capital and the demand for health. *Journal of Political Economy* vol. 80. no. 2. 223–255.

OECD (2012): *Equity and Quality in Education: Supporting Disadvantaged Students and Schools*. Paris, OECD Publishing.

Dr. Szegfű László

(1942–2022)

DOI 10.14232/belv.2022.4.11
<https://doi.org/10.14232/belv.2022.4.11>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Jancsák Csaba – Kiss Gábor Ferenc (2022): Dr. Szegfű László (1942–2022). *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 4. pp 151–153.

ISSN 1419-0222 (print)
ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)
www.belvedere-meridionale.hu

2022. augusztus 22-én váratlanul elhunyt Dr. Szegfű László a *Belvedere Meridionale* Szerkesztőbizottságának alapító elnöke, nyugalmazott főiskolai tanár, a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, majd a Szegedi Tudományegyetem pedagógusképző kar Történettudományi Tanszékének vezetője.

Szegfű László 1942. október 25-én Baján született. Általános és középiskolai tanulmányait is itt végezte, 1961-ben kitűnő eredménnyel érettségizett a III. Béla Gimnáziumban. Az 1961/62-es tanévben a Szegedi Tudományegyetem Gyógyszerésztudományi Karára járt, majd 1962–1967 között a József Attila Tudományegyetem történelem–olasz szakos hallgatója volt. A középiskolai tanári diplomát 1967-ben szerezte meg, majd 1973-ig a JATE Központi Könyvtárának tudományos munkatársa lett. A Folyóirat Osztályon, továbbá a különgyűjtemények megszervezőjeként és gondozójaként dolgozott. 1969-ben középkori magyar történelemből „*summa cum laude*” minősítéssel doktori szigorlatot tett.

A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén 1973 augusztusában kapott tanársegédi megbízást. Munkássága során a felsőoktatási ranglétra minden fokozatát megjárva 1989-ben nyert tanszékvezetői kinevezést. A tanítás mellett 1974–1977 között az MTA Irodalomtudományi Intézetének aspiránsa volt. 1987-ben védte meg „*Baja és birtokosai a középkorban (1323–1526)*” című kandidátusi értekezését, fokozatát 1996-ban PhD címmel is megerősítette. 2000–2003 között Széchenyi Professzori Ösztöndíjat kapott.

Kutatási érdeklődése már pályája kezdetén a magyar középkor felé fordult. A hatvanas évek végétől professzorai, Kristó Gyula és Karácsonyi Béla inspirációjára első kutatásaiban az eretnekmozgalmakat, az Ajtony mondát, majd Mezőberény középkori történetét kutatta. Már ebben az időszakban tudományos érdeklődésének homlokterébe került Szent Gellért élete és munkássága, illetve a *Deliberatio* fordítása, értelmezése és magyarázata. Ez a téma végigkísérte kutatói pályáját.

Első szakmai publikációja 1968-ban jelent meg. Kutatási területei sokszínűek voltak: a magyar őstörténet és annak szellemi hagyatéka, az Árpád-kori magyar történet, illetve a népi kultúra és a műveltség kérdése a Mohács előtti Magyarországon. Helytörténeti kutatásai tanulmányokban, illetve monográfia-részletként jelentek meg, például Mezőberény, Baja, Szeged, Röske, Öttömös, Rúzsa, Szatymaz, Üllés középkori története.

Dr. Szegfű László a heraldika tudományának is jeles művelője volt. 71 település és intézmény, többek között Csongrád megye és 23 települése címerét tervezte és írta le. A fentiekkel együtt 186 címszó leírását készítette a magyar települések címereit közreadó kiadványban. Mint szakmai tanácsadó közreműködött a szegedi Dóm téri címerek rekonstrukciójában. Kreatív szerepvállalása volt a József Attila Tudományegyetem, a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, és a Szegedi Tudományegyetem címereinek megalkotása és leírása.

A magyar államalapítás millenniumára, állami felkérésre „*Magyar jelképek és történelem*” címmel 46 tablóból álló kiállítást tervezett, ami húsz nyelven készült el, és közel száz nagyvárosban került bemutatásra.

Aktív alkotói pályáját jelzi tizenkét könyve és közel kétszáz tudományos publikációja. Fő műve, a pogány magyarok hitvilágáról írt Ősi szellemi örökségünk című monográfiája olasz nyelven is megjelent.

Munkásságát több kitüntetéssel is elismerték: Pro Iuventute Emlékplakett (1993), Szegedért Emlékplakett (2005), Apáczai Csere János-díj (2007), Pedagógus Szolgálati Emlékérem (2007), Honor Pro Meritis (2017).

Szegfű Tanár Urat előadásainak magas színvonalra és színes, eleven stílusa miatt a hallgatók által mindig is nagy tisztelet és szeretet övezte. Oktatási területe elsősorban a „*Középkori magyar történelem*”, illetve a „*Történelem segédtudományai*” és a „*Bevezetés a magyar történelem forrásaiba*”, továbbá a „*Régészet*” stúdiumai, de rendszeresen oktatta a „*Vallástörténet*” illetve

a „Bibliai ismeretek” tantárgyait is, mindemellett aktuális kutatási témáiból speciálkollégiumokat tartott. Alapító tagja volt a Szegedi Középkorász Műhelynek és a Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának.

Szakmai hatókörét és elismertségét jelzik szervezeti tagságai. Tagja volt a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaságnak, a Magyar Tudományos Akadémia Szegedi Akadémiai Bizottság Magyar Történeti Munkabizottságának, a Nemzetközi Magyar Filológia Társaságnak, valamint a Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei és Szegedi Csoportjának, melynek elnöki tisztét is betöltötte.

Nemcsak vezető oktatóként és tudományszervezőként, de az 1989-ben, hallgatóinak kezdeményezésére, tanszékvezetői támogatásával létrehozott Belvedere Meridionale lap Szerkesztőbizottságának elnökeként és az 1995-ben megszületett Belvedere Meridionale Alapítvány elnökeként következetesen képviselte a nemzeti emlékezet és nemzeti kultúránk megőrzésének ügyét.

Dr. Szegfű László az a klasszikus tudós tanár volt, aki szakkönyvekben és folyóiratokban közzétett tudományos eredményeit és oktatói-nevelői meglátásait mindig igyekezett az új nemzedékekkel is megosztani, ezáltal vált a JGYTF/JGYPK egyik legnépszerűbb oktatójává, a tanári kar ikonikus alakjává.

Elhivatott oktatóként fiatalok sokaságát nevelte a történeti-kutatói szemléletet művelő, a történelemtanári pályát hivatásnak-küldetésnek valló, valamint a honismeret és a helytörténet iránt elkötelezett pedagógussá. Történész és egyetemi oktatók több nemzedéke formálódott az irányítása alatt. Tanárként és tanszékvezetőként – ha szükségesnek látta – minden követ megmozgatott, vagy a megfelelő fórumon kifejtette véleményét a hallgatók és a kollégák védelmében. Vezetőként bátran kiállt a Tanszék, a klebelsbergi hagyományokat őrző szegedi tanárképzés, és a felsőoktatás értelmiségi létre nevelő szerepei, társadalmi értékei mellett.

A mindig elérhető, kérdésekkel-kérésekkel megszólítható Tanár Úr, most már a múltból jelen korunkba visszamosolygó, szelíd, figyelmes tekintetét emlékezetünkben őrizzük, az általa képviselt értékek pedig generációkon átívelve örökítődnek tovább, és a magyar történész- és tanártársadalom Szegeden nevelődött tagjain keresztül hatással vannak a hazai történelemtanításra, kutatásra, történelmi emlékezetünk megőrzésére.

Nyugodj békében Tanár Úr!

Jancsák Csaba és Kiss Gábor Ferenc

DR. SZEGFŰ LÁSZLÓ SZAKIRODALMI MUNKÁSSÁGA

<http://acta.bibl.u-szeged.hu/65784/>

ONLINE ELÉRHETŐ MŰVEI:

<https://acta.bibl.u-szeged.hu/view/creators/Szef==0171=3AL=E1szl=F3=3A=3A.html>

MEGJELENT!
RENDELHETŐ A KIADÓTÓL:
terjesztes@belvedere.meridionale.hu

MORAVECZ MARIANNA

**DIÁKOK SPORTJA
– HALLGATÓK
EGÉSZSÉGTŐKÉJE?**

A MINDENNAPOS TESTNEVELÉS JÉGHEGY-MODELLJE
A HALLGATÓI EGÉSZSÉGTUDATOSSÁG
ÉS EREDMÉNYESSÉG TÜKRÉBEN